

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXX
HEFTE 3
SIDE 173-260
1983

Fortidsminderegistreringen

Af Klaus Ebbesen

Den danske bonde har fra Arilds tid kendt de oldtidshøje og andre synlige mindesmærker, som ligger på hans marker. Ligeledes har man ofte fæstet sig ved fundpladsen for de oldsager, som fremkom under mark- eller anlægsarbejder, og selve genstandene opbevares ikke sjældent på en særlig hylde, i en skuffe eller en kasse på gården. Den arkæologiske videnskab bygger i sin syntesedannelse ikke alene på det genstandsmateriale, som opbevares på museerne, men også på de forhistoriske anlæg samt kildematerialet i privat eje. Man indså derfor tidligt, at det var nødvendigt at skaffe et overblik over dette samt at foretage en registrering af de jordfaste fortidsminder rundt om i landet.

Generelt kan man sige, at antallet og karakteren af de erkendte fortidsminder er en funktion af 1) aktiviteten i oldtidens samfund, 2) den efterfølgende nedbrydning, herunder den bevidste ødelæggelse i oldtiden og i historisk tid, samt 3) den arkæologiske registreringsindsats. Vort kendskab til den første faktor er endvidere stærkt afhængigt af de to sidste.

En kildekritisk vurdering af ødelæggelsen og registreringen af fortidsminderne er således nødvendig forud for en udnyttelse af det arkæologiske fundstof til videnskabelige studier; – og det gælder naturligvis særlig bebyggelseshistoriske undersøgelser.

I det følgende skal derfor gives en oversigt over den danske fortidsminderegistrering med

hovedvægten på Nationalmuseets såkaldte »sognebeskrivelse«¹.

Dette centrale fortidsminderegister har fået sit navn, fordi oldtidsminderne og de andre arkæologiske fundpladser er registreret og nummereret sognevis, med udgangspunkt i den kommunale inddeling før kommunalreformen i 1970. Det er endvidere ordnet topografisk efter inddelingen i J. P. Trap: Danmark, V. udgave. Som helhed er registrets oplysninger upublicerede, men det dannede grundlag for J. Brøndsteds udbredelseskort i »Danmarks Oldtid« og for Th. Mathiasens beskrivelse af oldtidsminder og -fund i sidste udgave af J. P. Trap: Danmark. Ligeledes er materialet gennem tiderne udnyttet i talrige lokalhistoriske artikler og bøger samt i de ofte egnsvisse oversigter over oldtidsminderne, som gennem flere årtier udsendtes af Nationalmuseets og landsdelsmuseernes inspektører, først og fremmest Hans Kjær, J. Raben, J. Brøndsted, E. Albrechtsen og Th. Mathiasen². I 1929–56 udsendte Nationalmuseet endvidere i samarbejde med Geodætisk Institut en serie arkæologiske kort, »Vore Oldtidsminder«. På disse er indtegnet de mest seværdige fredede oldtidsminder, ledsaget af en kort beskrivelse. Kortene er således et slags resumé af sognebeskrivelsen, tilrettelagt for en større offentlighed. Selv om sognebeskrivelsen således er upubliceret, er det en, omend sekundær arkæologisk kilde, hvoraf der ofte er øst.

Klaus Ebbesen, f. 1946, mag. art. i forhistorisk arkæologi, universitetslektor, Forhistorisk-arkæologisk institut, Københavns universitet.

1. Den danske fortidsminderegistrering, specielt Nationalmuseets sognebeskrivelse, er gjort til genstand for en større afhandling, der er udsendt af Fredningsstyrelsen: K. Ebbesen, *Danmarks Oldtidsminder*. En analyse af fortidsminderegistreringen, København 1983. – En analyse af samtlige arkæologiske fundgrupper herhjemme udført af 15 danske arkæologer er p.t. under publikation på Nationalmuseets forlag, hvor den kan bestilles.
2. I litteraturlisten er givet en oversigt over denne ellers vanskeligt tilgængelige litteratur. Den er så vidt mulig fuldstændig.

Registret omfatter i dag ca. 115.000 arkæologiske lokaliteter, herunder ca. 28.000 eksklusivt fredede oldtidsanlæg. Den årlige nytilvækst er nu ca. 700 lokaliteter, men gennem flere årtier var den praktisk talt 0.

Fysisk set består arkivet af en række håndskrevne folioblade, hvorpå de enkelte lokaliteter er beskrevet; et billedarkiv, med tegnninger fortrinsvis af dysser og jættestuer, samt et kortmateriale, hvorpå de enkelte sognebeskrivelseslokaliteter er afsat.

De tidlige registreringer

Fortidsminderegistrering er herhjemme foregået gennem flere århundreder. De første tiløb er fra 1600-tallets begyndelse, hvor der på Ole Worms foranledning i 1623 og 1638 udsendes skrivelser fra kancelliet til bisperne med anmodning om, at der fremskaffedes oplysninger om ting af antikvarisk interesse. Dette materiale forsøgte Ole Worm at udnytte i »Monumenta Danica«, som udkom i 1643–51. Ligeledes i 1600-tallet forsøgte Peder Hansen Resen at få udgivet et topografisk atlas over Danmark. Han modtog hertil indberetninger fra alle dele af landet, også om fortidsminder. Forsøget med at få atlasset udgivet mislykkedes, men et forkortet, upubliceret manuskript (store dele af manuskriptet gik tabt ved universitetsbibliotekets brand 1728) udnyttedes i 1700-tallet og senere i en række topografiske værker, bl.a. E. Pontoppidan »Den danske Atlas«, 1763–81. Det er sammen med Videnskabernes Selskabs kort og de tidlige matrikelkort 1700-tallets hovedkilde til oplysning om oldtidsminder og -fund.

I 1807 nedsattes »Den kongelige Kommission til Oldsagers Opbevaring«, og en af dens opgaver var at skaffe en oversigt over de fortidsminder, som endnu var tilbage i landet. I 1807–8 udsendes derfor en opfordring til alle landets præster om til Oldsagskommissionen at indsende oplysninger om, hvad der fandtes af gravhøje, hedenske altre, tingsteder, rune- og bautastene, oldsagssamlinger m.v. i deres sogne. I årene derefter indløb besvarelserne, og på baggrund af disse kunne B. Thorlacius i 1809 udsende den første oversigt over Dan-

marks oldtidsminder: »Bemærkninger over de i Danmark endnu tilstedeværende Hedenolds-Høje og Steensætninger«. I de følgende år tryktes i de antikvariske Annaler flere regionale oversigter, ligesom man i »Det kongelige nordiske Oldskriftsselskab« puslede med tanken om at udsende historisk-antikvariske topografier, ledsaget af kort.

I 1848 udnævntes J. J. A. Worsaae til »Inspektør over de antikvariske Mindesmærker i Danmark«, og en af hans opgaver var »med en Tegner at foretage Undersøgelser rejser omkring i Landet, for at optage Kort og Tegning baade over de vigtigste Mindesmærker – – og desuden de mindre betydelige«. J. J. A. Worsaae indledte sine antikvariske rejser allerede om sommeren samme år. Den gik til Falster, og han var her, som senere, ledsaget af studenterkammeraten Jacob Kornerup, maler og kunsthistoriker (fig. 2).

Året efter, i 1849, gjordes et andet forsøg på at skaffe en kortlægning af de forhistoriske minder. Der indledtes en praksis med at udsende matrikelkort til præsterne og andre interesserede, sammen med en vejledning i, hvordan disse skulle udfyldes med i forvejen fastsatte antikvariske tegn. Ingen af de to tiltag havde imidlertid det ønskede resultat. Kun 287 kort blev udsendt, og af disse kom under halvdelen tilbage. Ligeledes kneb det for J. J. A. Worsaae at få tid til de antikvariske rejser. Heller ikke et forsøg i 1866 på at decentralisere arbejdet, ved nedsættelse af »Stiftscommissioner« lykkedes.

Den store fortidsminderegistrering 1873–1930

I 1873 benyttede J. J. A. Worsaae derfor »Mindesmærkedirektionen«s jubilæum til at indgive en beretning til Kirke- og Undervisningsministeriet om arbejdet i de forløbne 25 år. Han anfører, at de hidtidige ressourcer har været helt utilstrækkelige, og foreslår, at der årligt i 10 år bevilges 3.500 rigsdaler til direktionen, bl.a. til at foretage en undersøgelse af alle mindesmærker i landet, gennem udsendelse af kommissioner bestående af en oldforsker og en tegner. De skal lave kort,

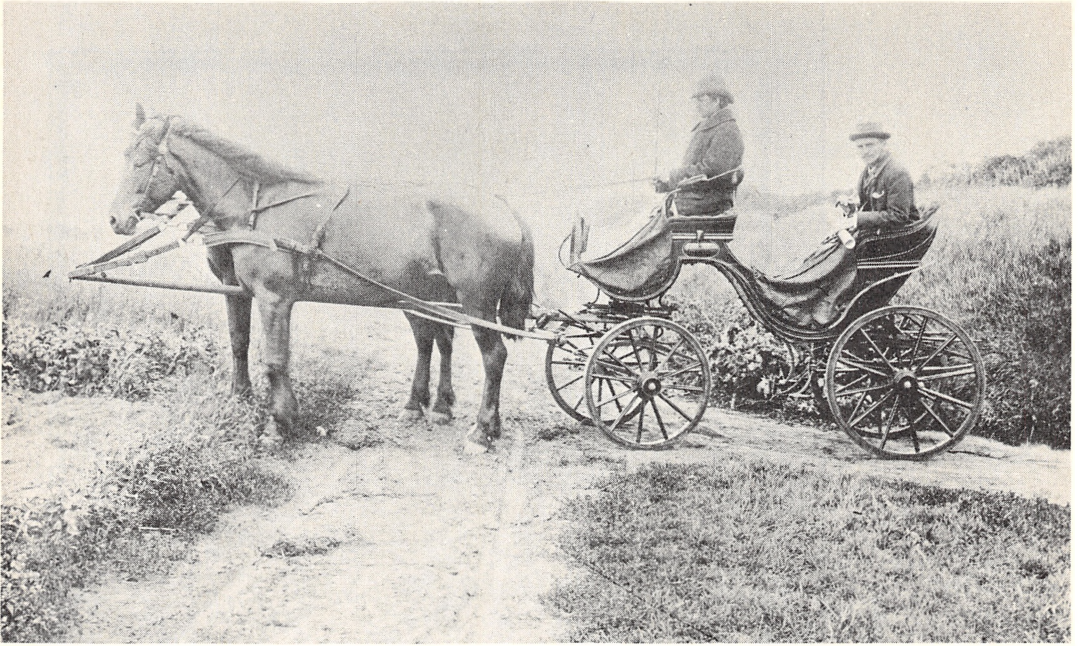

Fig. 1. På herredsrejse. E. Petersen 1892.

tegninger og beskrivelser af de vigtigste monumenter. J. J. A. Worsaae anslår, at arbejdet vil tage ca. 10 år og maksimalt koste ca. 40–50.000 rigsdaler.

Forslaget blev vel modtaget. På finansloven for 1873/74 bevilgedes for første gang ekstraordinært 7.000 kr. til »Mindesmærkedirektionen«, og såkaldte herredsrejser indledtes om sommeren samme år. De fortsatte de næste 60 år, og gennem de herredsvise beretninger om oldtidsminder og andre arkæologiske lokaliteter, som udfærdigedes, skabtes grundstammen i Nationalmuseets sognebeskrivelse.

Emnekredsen for registreringen var fastlagt allerede i den instruks, J. J. A. Worsaae fik i 1848: »Stensætninger, Stendysser, Jættestuer, Gravhøje, Runesten, Voldsteder, Borg- og Slotsruiner, gamle Kirker og lignende arkitektoniske Mindesmærker, og andre mærkelige Levninger fra ældre Tider«. Det var fastsat, at registreringen hovedsagelig skulle omfatte de fredningsværdige mindesmærker og mindesmærker af videnskabelig værdi. I begyndelsen var der ikke fælles retningslinier for arbejdets gennemførelse, men efter Worsaaes død udstedte C. F. Herbst i 1886 en

instruks for herredsrejserne. Den er lavet, mens registreringsarbejdet var i gang og synes at formalisere den arbejdsmåde, som hidtil havde været almindelig. Nyt er det imidlertid, at også køkkenmøddinger, kystfund samt depot- og skattefund skal registreres. Det samme gælder for sløjfede høje samt findestedet for usædvanlige fund i museets samlinger. Hermed er emnekredsen for fortidsminderegistreringen udvidet til også at omfatte nogle af de forhistoriske bopladser samt stedet for fund under flad mark. Det blev endvidere fastsat, at hvert sogn skulle gennemgås på 1–2 dage, de store på 3–4.

Med denne instruks skulle der være skabt ensartede retningslinier for gennemførelsen af den store fortidsminderegistrering. I praksis opstod der imidlertid store individuelle forskelle på herredsberejsningernes kvalitet, afhængigt af både den enkelte berejseres viden, omhu og interesse samt det tidspunkt, hvorpå berejsningen fandt sted.

Den store fortidsminderegistrering foregik i perioden 1873 til 1930 og med nogenlunde samme intensitet gennem hele perioden. Således berejstes ca. 700 km² om året eller

Fig. 2. A. P. Madsen, tegnet af J. Kernerup, 1859. (Frederiksborg-museet).

1–2% af landet. Registreringen skred imidlertid hurtigere frem i Østdanmark end på den jyske halvø. Ved århundredskiftet var registreringsarbejdet næsten afsluttet på øerne, mens den store registreringsindsats i Nørrejylland foregik i årtierne omkring 1900. Registreringen i Sønderjylland kunne ifølge sagens natur først starte efter genforeningen i 1920. Man gik imidlertid i gang samme år, og i løbet af det næste årti var denne landsdel og de andre, resterende områder berejst.

Forud for undersøgelsesrejserne udsendtes som regel meddelelse til herredsfogederne om den forestående undersøgelsesrejse, samtidig med at befolkningen blev orienteret gennem pressen eller ved særlige kundgørelser. Navnlig ved de ældre berejsninger synes det endvi-

dere almindeligt, at man henvendte sig til personer, som man vidste var oldtidsinteresserede, og bad dem i forvejen lave kort og lister over monumenterne. Enten i lejede hestevogne eller i vogne, som stilledes til rådighed af de lokale kontaktpersoner, foregik berejsningen derefter (fig. 1). De senere berejsninger foregik dog meget ofte på cykel, og introduktionen af dette moderne transportmiddel fik stor betydning for berejsningens kvalitet. Man kunne nu komme rundt i terrænet lettere og hurtigere. Navnlig de tidligere herredsrejser var derfor hastige rundrejser til i forvejen udpegede monumenter. Først de senere havde karakter af en berejsning fra gård til gård – dvs. en nogenlunde tilsvarende arbejdsmetode til den, der anvendtes ved Th.

Mathiassens store landskabsundersøgelser i 1940–50'erne. *En arkæologisk rekognoscering i møderne forstand blev der imidlertid aldrig tale om.*

Ligesom mulighederne for at komme rundt i terrænet forbedredes, mens herredsrejserne stod på, således ændredes også opfattelsen af, hvad der var registreringsværdigt. Som hovedregel tog man mere og mere med, efterhånden som tiden skred frem, og det er reglen, at man ved en nyberejsning af et område ved periodens slutning forøgede antallet af lokaliteter med 50–100% i forhold til den første ældre registrering fra 1800-tallet. Navnlig de overpløjede høje og forhistoriske fundpladser bliver stærkere repræsenteret, men nogen generel udvidelse af rammerne for, hvad der skulle registreres, fandt dog ikke sted.

Planen var oprindelig, at fortidsminderegistreringen skulle gennemføres af de personer, som var knyttet til »Mindesmærkedirektionen« og »Oldnordisk Museum« – efter rekonstruktionen i 1892, til Nationalmuseet. Opgaven oversteg imidlertid både direktionsens og museets ressourcer, og en del af arbejdet blev derfor overladt til lokale interesserede som free lance-arbejde. I alt deltog 33 forskellige mennesker, og kun undtagelsesvis har samme person berejst forskellige dele af landet. Det gælder dog for Henry Petersen, Sophus Müller, Hans Kjær og Thomas Thomsen. De har berejst henholdsvis 7%, 9%, 9% og 7% af landet. Hyppigst er den enkelte berejseres indsats koncentreret til en enkelt egn eller landsdel, og mange har kun berejst et par procent eller promille af landet. Det giver en geografisk ujævnhed i registreringen, som bliver tydeligere, når man ser på de enkelte berejseres forudsætninger og omhu.

Kun ca. 75% af landet blev gennemgået af personer med mere eller mindre fast tilknytning til Nationalmuseet, mens de resterende 25% er berejst af lokale interesserede. Fælles for denne sidste gruppe af berejsere er nok et større lokalkendskab, derimod en væsentlig ringere arkæologisk viden om de anlæg, som skulle registreres. Men også blandt museets folk er der meget store forskelle på registreringskvaliteten.

Der er gennemført en analyse af disse kva-

litetsforskelle, men kun yderpunkterne skal nævnes her. Suverænt de bedste beskrivelser, både blandt de ældre berejsere og generelt, er lavet af Henry Petersen. De er lavet på et tidspunkt, hvor man ved en bevidst indsats kunne skaffe et overblik ikke alene over de anlæg, som var bevaret, men også hovedparten af dem, som var sløjftet i løbet af 1800-tallet. Henry Petersen gjorde denne indsats, og i mange tilfælde blev der foretaget egentlige markvandring. Det andet yderpunkt dækkes af A. P. Madsens berejsninger. Kun undtagelsesvis har han forsøgt at opspore pladser for sløjfede anlæg eller forhistoriske fund. Endvidere gælder, at et påfaldende stort antal af de på berejsningstidspunktet eksisterende høje er overset. Man kan således uden videre karakterisere hans fortidsminderegistrering som upålidelig. De øvrige registreringer ligger mellem disse yderpunkter, men med klare individuelle forskelle.

Generelt kan man således ganske klart sige, at den store fortidsminderegistrering var af endda meget varierende karakter og kvalitet. Det skyldes det lange tidsrum, den strakte sig over, den voldsomt forøgede arkæologiske viden gennem perioden og udviklingen i, hvad man anså for registreringsværdigt. Dernæst også den enkelte berejseres forudsætninger og omhu med arbejdet samt – som det nedenfor skal vises – en forskellig sløjfningsintensitet i de forskellige dele af landet. Et pålideligt arkæologisk kort over Danmark skabtes således ikke ved den lejlighed.

Fredningsrejserne 1937–56

Indtil 1937 eksisterede ikke nogen generel oldtidsmindebeskyttelse. Tværtimod var det en del af hensigten med herredsrejserne at udvælge de anlæg, som man ønskede fredet, enten ved frivillig overenskomst med ejeren eller ved køb (fig. 3). I 1937-naturfredningsloven (§ 2) indsattes imidlertid en bestemmelse om fredning af de synlige fortidsminder. Det skete efter en lang kamp mellem Dansk Naturfredningsforening, Johannes V. Jensen samt andre kulturpersonligheder mod Nationalmuseet, der længst muligt strittede imod

Opgørelse!

Modtaget		Udgivet	
	Kr.		Kr.
15 Aug modtaget	120 "	1 Langdyøse, Ulstrup	20 "
18 - - - -	250 "	1 Langdyøse, Ulstrup jrd	35 "
26 - - - -	100 "	1 Langdyøse, Steenvad	60 "
21 Septbr - -	61 "	1 Rinddyøse, Steenvad	20 "
		1 Gangbygning, Fjelling, Mø	15 "
		1 Rinddyøse, Hørsensdalen	15 "
		1 Langdyøse, Løvenholm ^{Gjessing} Mø	25 "
		1 Gangbygning 2 Rinddyøse og 1 Steen 100	100 "
		1 Jørg. Mathias' Ovelbrev	5 "
		1 Jørg. Tammers Mø	5 "
		1 Langdyøse, Illbjerg Mø	100 "
		2 Rinddyøse (Kjærhede) Mø	55 "
		1 Rinddyøse Mø	25 "
		1 Langdyøse Mø	36 "
		Rejser	16 "
		Hørsensdalen ^{Udlandspolning}	19 50
		Indkjøb af Oldsager	1 85
Talt	531 Kr	Talt	573, 35

Fig. 3. J. V. Nissens regnskabsopstilling for fredningsarbejde og herredsberedning på Djursland, 1887. Opgørelsen omfatter også det gennem P. Kjerums undersøgelser senere så berømte megalitanlæg ved Tustrup. Det købtes for 100 kr.

en sådan generel fredning. Med den såkaldte paladsrevolution i 1932³ skabtes imidlertid en ny holdning også på dette område, men det var ikke sådan, at samtlige oldtidsminder nu blev fredet. Som hovedregel ønskedes i de første år kun de rimeligt velbevarede anlæg fredet.

Som følge af de nye fredningsbestemmelser skulle alle kendte oldtidsminder beses, og der skulle tages stilling til, om anlægget var fredet eller ej. Dette arbejde stod på i perioden

1937-56 og kaldes sædvanligvis fredningsrejserne. Det skal stærkt understreges, at der her ikke er tale om en nyregistrering af landets oldtidsminder, men alene et eftersyn af de i forvejen på Nationalmuseet kendte. Fredningsrejserne gennemførtes imidlertid hovedsagelig af Nationalmuseets eller landsdelsmuseernes inspektører (Th. Mathiasen berejste selv ca. $\frac{1}{4}$ af landet), og ofte nyregistrerede man oldtidsanlæg, hvis der var tid. I begyndelsen var der ikke noget krav herom, men i

3. Se appendix ovenfor.

Th. Mathiassens cirkulære for fredningsrejserne fra 1947 pålægges det dog berejserne så vidt muligt at opspore hidtil ukendte anlæg, og det nævnes, at sådanne særlig kan findes i skovene og på hederne. I forbindelse med fredningsrejserne nyregistreredes således ca. 10% nye anlæg, men det er meget forskelligt, hvor stor en indsats den enkelte berejser gjorde på dette område. Nogle nyregistrerede bogstavelig talt næsten intet, mens andre fandt mange nye anlæg. Disse anlæg blev efter fredningsrejsens afslutning optaget i Nationalmuseets sognebeskrivelse, som herved blev endnu mere ujævn.

Sognebeskrivelsens senere historie

Foruden ved fredningsrejserne er oplysningerne i Nationalmuseets sognebeskrivelse også på anden måde ført à jour. Indtil 1930erne opfattedes sognebeskrivelsen kun som et register for de forhistoriske anlæg. Hovedparten af boplads- og offerfundene blev således ikke noteret i registret, ligesom enkeltfundene næsten konsekvent blev holdt udenfor. Takket være Therkel Mathiassens indsats ændredes i løbet af 1930erne opfattelsen af, hvad registret skulle indeholde. Tanken om sognebeskrivelsen som et register over alle arkæologiske lokaliteter begynder at materialisere sig ved en nogenlunde systematisk indføring af alle nye fund i registret. Samtidig forsøger Th. Mathiassen lejlighedsvis at à jour-føre registret med oplysninger om ældre fund og undersøgelser m.v. Denne nye opfattelse af sognebeskrivelsen slår fuldstændig igennem under 2. verdenskrig.

Den intensive tørvegravning i moserne bragte mange oldsager frem, og Nationalmuseet organiserede derfor fra 1942 en regulær kampagne henvendt direkte til de i moserne beskæftigede. Ligeledes organiserede man en systematisk berejsning af de moser, hvori der gravedes tørv. Disse »moserejser«, der gennemførtes af Nationalmuseets og landsdelsmuseernes inspektører og ældre studerende, er den første systematiske registrering af arkæologiske lokaliteter på vådbund. Under be-

rejsningen indsamledes så vidt muligt oplysninger om *alle* fund af oldsager samt dyre- og menneskeknogler. Samtlige lokaliteter indførtes endvidere i sognebeskrivelsen, også fundpladser, hvorfra der blot forelå et enkelt flintredskab. Sognebeskrivelsen anvendtes således her som register for alle erkendte arkæologiske lokaliteter.

I 1942–45 og 1948–56 organiserede Th. Mathiassen to store bebyggelseshistoriske undersøgelser i henholdsvis Nordvestjylland og Nordvestsjælland. De videnskabelige resultater blev med vanlig effektivitet publiceret i løbet af ganske få år, men samtidig blev de oplysninger om anlæg og fund, som indsamledes, overført til sognebeskrivelsen. For sognebeskrivelsen betød det en forøgelse i de enkelte sogne med mellem 30 og 300% nye lokaliteter, fortrinsvis stenalderboplads og lokaliteter for enkeltfund. Denne lokalt stærkt begrænsede registreringsindsats gjorde således sognebeskrivelsen endnu mere ujævn, fordi der optoges arkæologiske lokaliteter, som ellers ikke var registreret i landet som helhed.

Med moserejserne og de bebyggelseshistoriske undersøgelser skabtes imidlertid præcedens for, at alle erkendte arkæologiske lokaliteter skulle indføres i fortidsminderegistret. Det er de principper for nye lokaliteters indføring, som gælder i dag: at alt af betydning skal med. Det må imidlertid understreges, at det kun er inden for de seneste par årtier, at denne opfattelse har været rådende, og at den kun gælder for de arkæologiske lokaliteter, man fik kendskab til på Nationalmuseet.

Mens Nationalmuseet i 1800-tallet og de første årtier af dette århundrede havde været næsten enerådende som arkæologisk institution, ændrede strukturen inden for den arkæologiske verden sig markant ved midten af 1900-tallet, således at Nationalmuseet i 1981 var reduceret, mens den egentlige aktivitet foregik på landsdels- og lokalmuseerne.

Hovedårsagen hertil var provinsmuseernes voldsomme udbygning fra 1930erne og fremefter, dog specielt i 1960/70erne. På disse museer grundlagdes lokale sognebeskrivelser, sædvanligvis med udgangspunkt i en afskrift eller fotokopi af Nationalmuseets sognebe-

skrivelse. Denne videreførtes imidlertid systematisk, og efterhånden som de pågældende museer fik en central placering i områdets museale bevidsthed, svandt anmeldelserne til Nationalmuseet ind – og dermed tilføjelserne til Nationalmuseets sognebeskrivelse. Registreringerne på provinsmuseerne voksede imidlertid stærkt. I dag er Nationalmuseet således i sin å jour-føring næsten fuldstændig afhængig af de indberetninger, man modtager fra provinsmuseerne. I 1970 blev fundanmeldelserne sat i system, og baggrunden var den nye naturfredningslov fra 1969.

Gennem denne lov blev jordfaste fortidsminder beskyttet mod ødelæggelse, og oldtidsanlæg kan i princippet kun undersøges efter bemyndigelse fra rigsantikvaren, siden 1975 Fredningsstyrelsen. Hertil skal derfor alle nye fund anmeldes, og de særlige blanketter, hvorpå dette foregår, overføres derefter til Nationalmuseet.

Sløjfningsintensiteten

En anden faktor, som har betydning for kendskabet til de jordfaste fortidsminder og fund er sløjfningsintensiteten gennem især historisk tid.

Det er en kendt sag, at gravhøjene og andre oldtidsanlæg er blevet sløjfet enten for at give materiale til bygge- og anlægsbrug eller af hensyn til agerdyrkningen. Det er usandsynligt, at denne ødelæggelse er indledt allerede i sten- eller bronzealderen. Derimod er det dokumenteret, at jyske enkeltgravshøje er sløjfet under opdyrkningen i ældre jernalder. For den tidlige middelalders vedkommende vidner de mange rune- og skålstene, som er indmuret i kirker og profane bygningsværker, om en ganske intensiv sløjfningsintensitet. Ser man i litteraturen, klager allerede P. Syv og Th. Bircherod i 1698 og 1701 over ødelæggelsen af fortidsminderne. Derefter kan sløjfningen følges gennem den antikvariske, topografiske og senere den arkæologiske litteratur frem til 1937. Også efter 1937 er der selvsagt sket sløjfninger af principielt fredede oldtidsanlæg, men det drejer sig i vor tid om promiller. Derimod er de overpløjede høje og bo-

pladserne i dag mere truet end nogensinde før, specielt på grund af landbrugets tekniske udvikling. Sløjfningsintensiteten gennem tiderne må nemlig ses i sammenhæng med det danske samfunds generelle udvikling, særlig udviklingen inden for landbruget.

I løbet af vikingetiden og den tidlige middelalder sker en voldsom udvidelse af det opdyrkede areal. Samtidig dukker hjulploven op, og der sker, muligvis ved overgangen fra vikingetid til middelalder, en omlægning af landbrugets driftsmetoder. Det er sandsynligt, at en del af oldtidsanlæggene er blevet ødelagt i denne forbindelse. Der kan ikke gives tal, men for de store stengrave, dysserne og jættestuerne, drejer det sig muligvis om ca. 10% af bestanden.

Omkring år 1300 sætter en landbrugskrise ind, og de efterfølgende århundreder er præget af den sorte død, misvækst og ødelæggende krige. Denne devolution kulminerer i midten af 1600-tallet, hvor store dele af landet er lagt øde. En beretning på grundlag af Chr. V's matrikel fra 1682 antyder således, at kun ca. 30% af landet dengang var under plov. Værst stod det til i Midt- og Vestjylland, mens dele af Østjylland, Fyn og de nordlige dele af Sjælland var mere dyrkede. Det er usandsynligt, at oldtidsminder skulle være sløjfet i stort tal under denne stilstand inden for landbruget; sandsynligvis er det netop den, som beskyttede dem mod ødelæggelse, og ikke overtroen – en antagelse, der tidligere var god latin på de arkæologiske bjerge.

Herefter synes landbruget imidlertid i vækst igen, og en opmåling på grundlag af Videnskabernes Selskabs kort (1768–1804) antyder, at ca. 60% af landet nu udnyttes, også her dog med klare geografiske forskelle. Særlig intensiv er udnyttelsen af området omkring København, men også i dele af det nordlige Sjælland, på Fyn (og den østlige del af Sønderjylland). Udnyttelsen er markant lavere i Nørrejylland, særlig i Midt- og Vestjylland (henh. 44% og 30%), og op til 54% af Ringkøbing amt var dækket af heder. Omkring 1800 indtræder en markant ændring af landbrugets driftssystem, igangsat af landbo-reformerne. Vigtigt i denne forbindelse er udskiftningen. Den ekstensive udnyttelse af

Fig. 4. A. P. Madsens akvarel af et typisk overdrev (Vindstrup Overdrev i Sydøstsjælland). Med udskiftningen og udflytningen omkring 1800 forsvandt overdrevene og hovedparten af de oldtidsminder, som lå der.

overdrevet ændres nu til en intensiv, samtidig med at der sker en udflytning fra landsbyerne (fig. 4). Udskiftningen gennemførtes hovedsagelig i løbet af 1970'erne; den foregik tidligst i Sønderjylland, noget senere på øerne, men specielt sent i Nørrejylland, hvor kun halvdelen af jorderne var udskiftet i 1807. Selve udflytningen fra landsbyerne foregik i et væsentligt langsommere tempo.

I kølvandet på landboreformerne fulgte en voldsom godsspekulation, hvis skove slagtedes. Årtierne omkring 1800 er således også præget af en voldsom skovhugst, hvor skovarealet sank til ca. 4% af hele landets flade. I samme periode som udskiftningen og skovhugsten blev også vejvæsenet udbygget. Som helhed var det således meget voldsomme ændringer, der i disse årtier foregik i det danske samfund, og navnlig i Østdanmark skiftede hele landskabet fysiognomi. Det må have haft stor indflydelse også på oldtidsmindernes tilstand og deres bevaring.

Med landboreformerne skabtes grundlag for en ekspansiv landbrugsudvikling i løbet af 18- og 1900-tallet. Den kan fra 1866 direkte aflæses af den landbrugsstatistik, som Danmarks Statistik udsender. Særlig markant har udviklingen været i Nørrejylland. Her indledtes hedeopdyrkningerne allerede i 1700-tallet, men først med Hedeselskabets oprettelse i 1866 kom der for alvor skub i sagen. I de følgende årtier forsvandt store dele af den jyske hede fuldstændig.

Sløjfningsintensiteten for oldtidsanlæggene inden for de sidste to århundreder kan i hvert fald delvis belyses gennem det indsamlede arkæologiske kildemateriale.

Bedst kan sløjfningsintensiteten belyses for megalitgravene (dysserne og jættestuerne). Det er anlæg, som er let genkendelige i terrænet (undtagen i skove), og i årtusinder, snarere end i århundreder er de blevet opfattet som monumenter fra fortiden. De nævnes allerede af Saxo, og i de antikvariske beskrivelser fra

1700- og 1800-tallet kan disse anlæg forholdsvis let adskilles fra de andre høje, gerne benævnt »hedenske altre«. Ved herredsrejserne blev der endvidere fastsat regler for deres registrering. Hertil kommer, at også sløjfede anlæg med en ikke for stor usikkerhed kan erkendes i terrænet. Gulvene i megalitgravene kamre blev sædvanligvis belagt med et lag hvidbrændt flint. Selv om både kamrene og de omgivende høje er fjernet i ny tid, kan stedet for en megalitgrav derfor ofte erkendes som en hvidlig plet på marken, særlig når der er pløjet, og det har regnet. Det er endvidere den største enkeltgruppe af monumenter, ca. 7.500 anlæg er kendt, og ca. 2.500 er eksklusivt fredet. En optælling af tomter og bevarede anlæg kan således foretages, som udtryk for den mindste sløjfningsintensitet.

Sløjfningsintensiteten for megalitgravene kan sikrest bedømmes i den periode, som hengik mellem herredsrejserne og fredningsrejserne, idet der dog må henvises til den usikkerhed, som er forbundet med arbejdet under den store fortidsminderegistrering og ved fredningsrejserne, hvor f.eks. eksisterende anlæg kan være erklæret sløjfet, fordi berejsningen ikke kunne finde dem.

Ligeledes må det anføres, at den store fortidsminderegistrering foregik over et meget langt tidsrum, hvor sløjfningsintensiteten var på sit højeste. Hvis et område blev berejst tidligt, var der således generelt bevaret flere megalitgrave, end hvis det blev berejst sent. Størrelsen på denne usikkerhedsfaktor kan man danne sig et indtryk af i omegnen af Broholm på Sydøstfyn. F. Sehested udsendte her i 1878, bl.a. med bistand af Henry Petersen, en oversigt over egnens fortidsminder. Han optalte her 22 sløjfede og 25 bevarede megalitgrave, mens der ved K. Friis Johansens berejsning i 1917 kun kunne iagttages 16 bevarede megalitgrave. Begge registreringer falder inden for det tidsrum, hvori herredsrejserne foregik, og sløjfningen var i perioden 36%. Sløjfningsintensiteten var imidlertid ikke lige stor i de forskellige dele af landet, og hvad er lige så vigtigt: ved tilrettelæggelsen af tidsfølgen i fortidsminderegistreringen tog man så vidt muligt hensyn til, hvor truede anlæggene var. Herigennem blev denne usik-

kerhedsfaktor begrænset, men ingenlunde elimineret.

For hele landet er sløjfningsintensiteten inden for de ca. 50 år, som hengik mellem de to berejsninger, 35% eller ca. $\frac{1}{2}$ –1% om året. Der er imidlertid store geografiske forskelle. For øernes vedkommende er gennemsnittet 32%, i Nørrejylland 44% og i Sønderjylland 30%. Tallene er nogenlunde konstante fra herred til herred og klart signifikante. Den forholdsvis lave sløjfningsintensitet i Sønderjylland kan umiddelbart forklares ved, at der kun hengik ca. 30 år mellem de to berejsninger. Derimod er sløjfningsprocenten påfaldende høj i Nørrejylland, særlig fordi herredsberjeringen her generelt foregik forholdsvis sent.

Til belysning af sløjfningsintensiteten i løbet af 1800-tallet er de oplysninger om sløjfede anlæg, som indsamledes under herredsrejserne, vigtige – men som ovenfor anført stærkt svingende i kvalitet efter den indsats, som den enkelte berejser gjorde for at skaffe oplysninger om disse anlæg. På øerne registreredes under herredsrejsen ca. 1700 sløjfede megalitgrave. De udgør 30% af de i dag erkendte megalitgrave i området. For Nørrejylland er tallet 29% og for Sønderjylland 53%. Inden for de enkelte dele af områderne er tallene rimeligt konstante. Mest påfaldende er tallet for Nørrejylland, hvor der registreredes påfaldende få anlæg sløjfet forud for herredsrejsen. Det kunne skyldes, at herredsberjeringen gennemførtes så sent, at anlæg ved udskiftningen ikke kunne erkendes. Det synes ikke at være tilfældet, og f.eks. ved lokalhistorikeren H. C. Strandgaards registrering på Fur og i Salling i 1870/80erne erkendtes kun 19% sløjfede oldtidshøje. Sandsynligvis er billedet derfor ægte, og man må regne med, at ødelæggelsen af megalitgrave accelererede senere i Nørrejylland end i landet som helhed. Det må ses på baggrund af en forskellig landbrugs- og samfundsudvikling i de enkelte dele af landet. Udflytningen fra landsbyerne foregik her senere, og den intensive hedeopdyrking indledtes først i 1860erne. Mange steder kunne man derfor ved herredsrejserne registrere oldtidshøje næsten i et omfang som ved oldtidens slutning. Stik modsat er sagen i

Sønderjylland. Hertugdømmerne var i 1600–1700-tallet økonomisk dominerende inden for det danske rige. Udskiftningen gennemførtes tidligere, fortidsminderegistreringen derimod forholdsvis sent. Væsentligt flere anlæg var derfor sløjfet forud for den store fortidsminderegistrering.

Generelt udgør antallet af i dag bevarede anlæg af samtlige erkendte 32% for landet som helhed (henholdsvis 35% i Nørrejylland, 32% på øerne og 31% i Sønderjylland). Disse tal er imidlertid alt for høje som udtryk for sløjfningsintensiteten fra slutningen af bondestenalderen til i dag.

En undersøgelse af sløjfningsintensiteten for megalitgrave i Slesvig-Holsten, foretaget ud fra registrering af tomterne i forhold til de bevarede anlæg viste en sløjfningsintensitet på 94% for hele området, men svingende fra 75% til 98,8%, med den største sløjfningsintensitet i de områder, hvor der var flest anlæg. Et meget velundersøgt område herhjemme er øst-Ærø, hvorfra der dels foreligger omhyggelige udstiftningskort fra 1768; en lokal oversigt fra 1830'erne; en herredsberejsning ved Henry Petersen samt en nyberejsning i 1936, hvor også megalittomterne bevidst blev eftersøgt. Sløjfningsprocenten kan her beregnes til 92%. Både tallene fra Slesvig-Holsten og øst-Ærø er imidlertid for høje for Danmark generelt, men sammen med de ovenfor fremlagte tal fra den store fortidsminderegistrering samt et par mindre detaljerede undersøgelser muliggør de en fastlæggelse af bevaringsgraden for de danske megalitgrave til ca. 10% – men med store geografiske forskelle.

Megalitgravene er imidlertid kun en enkelt gruppe blandt monumenterne. Det er muligt, at sløjfningsgraden for denne gruppe svarer til gennemsnittet for gravhøjene, men de forhistoriske anlæg er af forskellig karakter og deres bevaringsgrad så forskellig i de enkelte dele af landet, at en vurdering må foretages for hver enkelt anlægsgruppe for sig (evt. i det lokale område) forud for en anvendelse til kulturhistoriske studier.

Konklusion

Der kan generelt skelnes mellem fire grupper af arkæologiske lokaliteter, nemlig 1) grave, 2) bopladser, 3) offer- og depotfund samt 4) andre steder for forhistorisk aktivitet med efterladte materielle levn. Bevarings- og registreringsgraden er forskellig for hver enkelt, ligesom der er stor forskel på de forskellige typer anlæg inden for hver enkelt kategori.

Blandt *gravene* skelnes gerne mellem fladmarksgrave – hvor graven slet ikke var markeret over jorden eller kun ved let forgængelige konstruktioner – og højgrave, hvor begravelsespladsen kan ses som en højning i terrænet. Oldtidens fladmarksgrave er meget dårligt kendt, og selv erkendte lokaliteter er kun undtagelsesvis og uden systematik omfattet af fortidsminderegistret. Man kan uden videre fastslå, at registreringen af denne type anlæg er helt utilstrækkelig. Det samme er tilfældet for de lave småhøje, som særlig byggedes i slutningen af bronzealderen og begyndelsen af jernalderen. Derimod er de såkaldte enkeltgravshøje fra yngre stenalder i høj grad registreret. Det skyldes typens koncentration i Midt- og Vestjylland, hvor hedekulturen beskyttede dem næsten helt frem til fortidsminderegistreringen satte ind. Vikingetidens storhøje er nok den bedst bevarede og registrerede type oldtidshøje, men de er ekstremt sjældne. Også for bronzealderhøjene er registreringen rimelig, ligesom sløjfningen næppe har været så stor som f.eks. for megalitgravene; – de gav ikke så mange sten, derimod god muld.

Bopladserne er de steder, hvor de forhistoriske mennesker opholdt sig størstedelen af tiden; havde deres hytter, huse eller landsbyer. Af disse er køkkenmøddingerne bedst registreret, men hovedparten er fra slutningen af ældre stenalder og repræsenterer kun én af tidens bopladstyper. I et vist omfang er de øvrige stenalderbopladser registreret, mens bopladserne fra hele bronze- og jernalderen praktisk talt er uregistreret. Nyere jyske undersøgelser har vist, at denne slags oldtidens anlæg kan ligge endda overordentlig tæt, men oftest er kun bevaret den nedre del af de stolpehuller, hvori datidens huse blev rejst.

Generelt gælder derfor for bopladserne, at der er tale om en endda meget stor gruppe af forhistoriske anlæg, som kun undtagelsesvis er omfattet af fortidsminderegistret.

Også hvad angår *offer-* eller *kultpladserne* er den arkæologiske viden meget ringe. Bedst kendt er de lokaliteter, som ligger på vådbund, hvor bl.a. nye lokaliteter, som fremkom i 1940'erne, systematisk blev registreret. Mindre end halvdelen af de eksisterende depotfund med tyndnakkede flintøkser er imidlertid omfattet af fortidsminderegistret, på trods af denne registreringsindsats. Enkeltne dlæggelser af redskaber, lerkar og smykker er registreret i langt mindre udstrækning. Generelt gælder endvidere, at offerne dlæggelserne på vådbund blot er én type af offerhandling. Der er imidlertid intet grundlag for at bedømme forholdet mellem offeraktiviteterne i vådområderne i forhold til kulthandlingerne på fast land. En ny, systematisk eftersøgning af skålstene på Tåsinge forøgede antallet fra 2 til 25. Indtil for nylig kendtes disse kultsten kun i rimeligt omfang på Als, hvor J. Raben havde eftersøgt dem systematisk.

Til gruppen af *andre arkæologiske lokaliteter* hører forhistoriske voldanlæg, bautastene, runesten, flintminer, smelteovne, gamle tørvegrave, oldtidsveje, forhistoriske agersystemer m.v. Det er en meget heterogen gruppe, og for de fleste gælder, at registrerings- og ødelæggelsesintensiteten ikke kan belyses. Jernalderens agersystemer er i dag kun registreret i de gamle jyske hedeområder samt i de østdanske skove. For denne anlægstype kan det således dokumenteres, at registreringen er skæv. Det samme gælder sandsynligvis også for flere af de andre.

En særlig fundgruppe er de såkaldte *løsfund* eller enkeltfund. Det er oldsager, som fremkommer ved agerdyrking eller andet jordarbejde, uden forbindelse med andre oldsager, og uden at anlægsspor erkendes. Fundgruppen dækker hele oldtiden, og antallet af enkeltfundne oldsager tælles i 100.000'er. Sandsynligvis stammer de næsten alle fra ødelagte anlæg tilhørende de ovenfor beskrevne fundkategorier, men hvilken kan ikke afgøres. De vidner imidlertid om en eller anden forhisto-

risk aktivitet på det sted, hvor de fandtes. Denne fundgruppe er imidlertid næsten helt systematisk holdt udenfor fortidsminderegistret.

Som helhed må man således sige, at fortidsminderegistret kun undtagelsesvis (for megalitgravene og bronzealderens storhøje) giver et tilnærmelsesvis rigtigt billede af de eksisterende og sløjfede anlæg. For alle andre anlægs- og fundtyper er registreringen usystematisk og indskrænker sig til en beskedent del af det allerede erkendte, en ubetydelighed i forhold til det engang eksisterende.

Hertil kommer så de store geografiske forskelle i registreringens omfang og kvalitet. Allerede materialet fra herredsrejserne var stærk svingende i kvalitet, og denne geografiske ujævnhed er accelereret ved de senere tilføjelser. Registreringen er således bedst i NV-Jylland, hvor den intensive fortidsmindesløjfning først begyndte kort før herredsrejserne, og hvor bopladser og enkeltfund m.v. er tilføjet ved Th. Mathiassens landskabsundersøgelser. Modsat er f.eks. værdien af registreringen i Københavnsområdet meget lille. De fleste oldtidsanlæg blev her sløjfet meget tidligt, herredsrejserne er som helhed meget dårlige, og oplysningerne er kun sporadisk ført à jour. Fortidsminderegistreringens kvalitet i det øvrige land ligger mellem disse yderpunkter, dog er der særlige problemer med Nationalmuseets fortidsminderegistrering i Sønderjylland.

Føjes til dette, at der er stor, men stærkt varierende usikkerhed ved lokaliteternes afsætning på målebordsbladene, som er en del af registret, må det stå klart, at *sognebeskrivelsen eller fortidsminderegistret hverken er et pålideligt arkæologisk kort eller et fuldstændigt register over de forhistoriske lokaliteter.*

Det må siges klart: Der eksisterer ikke noget arkæologisk kort over Danmark – selv om skiftende generationer af arkæologer gennem de sidste 175 år har forsøgt at skabe et sådant. Vil man i dag have overblik over en bestemt egn's oldtidsbebyggelse, er en moderne arkæologisk rekognoscering derfor nødvendig.

Appendix

»Paladsrevolutionen« i Prinsens Palais 1932

Begivenhederne omkring Carl Neergaards afgang som leder af Nationalmuseets oldtidsafdeling ved årsskiftet 1932/33 gav anledning til mange rygter, ikke mindst fordi den indgik i et samlet generations- og holdningsskifte inden for dansk arkæologi. Udtrykket paladsrevolution har været anvendt.

Begivenhederne har nu 50 år på bagen, og alle direkte involverede er døde. Tidspunktet er derfor inde til at give en oversigt. (I den forbindelse er jeg rigsantikvar Olaf Olsen og museumsinspektør E. Munksgaard taknemmelig for hjælp ved gennemgangen af det originale kildemateriale, ligesom overarkivar S. Rambusch, Rigsarkivet, og professor Roar Skovmand har hjulpet med oplysninger).

Administrationsformen på Nationalmuseets oldtidsafdeling var i S. Müllers direktørtid ikke ganske sædvanlig og efter århundredskiftet ude af trit med udviklingen i det omgivende samfund. I 1921 pensioneredes S. Müller i en alder af 70 år og efterfulgtes af Carl Neergaard, der dog ikke fik titel af direktør. Derimod blev Mouritz Mackeprang, der tidligere alene havde været direktør for 2. afdeling, i 1922 direktør for hele Nationalmuseet. Det faldt derfor i hans lod ikke alene at skulle gennemføre en omfattende ombygning af selve museet, men også at skabe et naturligt, kollegialt samarbejde mellem museets forskellige afdelinger samt mellem Nationalmuseet og de øvrige museer, herunder provinsmuseerne. Han løste opgaven med bravour. Derimod magtede Neergaard ikke opgaven som afdelingsleder; slet ikke den nødvendige fornyelse efter S. Müller, som han i øvrigt (på trods af et tidligere nært samarbejde) chikanerede groft. Det interne samarbejds-klima på afdelingen, hvor Hans Kjær, H. C. Broholm og J. Brøndsted dengang var inspektører, var forpestet; næsten alt var i stå (jfr. K. Thorvildsen, *Det oldnordiske Museum*, i *Kammerat Glob*, Århus 1981: 16ff), og internationalt fik den store danske oldtids-samling et ikke uberettiget vanry for mildt sagt dårlig service. Således måtte den svenske stenaldersforsker Axel Bagge i et avis-inter-

view om en større forskningsrejse den 14. august 1932 beklage, at man i København havde nægtet ham adgang til stenalderfundet fra Strandegård på Sydsjælland.

Et par københavnske dagblade greb historien og indhentede udtalelser fra Nationalmuseets direktør og chefen for 2. departement i undervisningsministeriet. Carl Neergaard forsøgte først at skyde skylden på H. C. Broholm, men måtte efter et par dages hektisk aktivitet, den 17. august, i en erklæring dikteret af M. Mackeprang, offentligt vedgå, at det alene var hans ansvar, at det pågældende fund var foreholdt A. Bagge.

Det blev imidlertid nu åbenlyst, at situationen på Nationalmuseets oldtidsafdeling var uholdbar. I forståelse med M. Mackeprang tog J. Brøndsted (som Neergaard forsøgte at få fyret) derfor initiativ til en officiel klage til Nationalmuseets direktør (Mackeprang) over C. Neergaards ledelse af afdelingen. Klagen omfattede stort set alle afdelingens aktivitetsområder og undertegnedes af samtlige medarbejdere – H. C. Broholm, J. Brøndsted, E. Collin og G. Rosenberg. Hans Kjær, der var på udgravning i Palæstina, gav sin tilslutning den 27. september og tilføjede endnu et klagepunkt. Hans brev nåede dog først frem i begyndelsen af oktober.

Klagen blev tilstillet Neergaard den 15. september med anmodning om en tjenstlig udtalelse. Den fulgte en uge efter i form af et alenlangt, næppe ganske velovervejet brev, hvis konklusion var en harmdirrende afvisning af alle klagepunkter. Neergaards brev tilfredsstillede ikke Nationalmuseets direktør, der måtte forberede en indberetning til ministeriet.

Imidlertid døde Hans Kjær den 29. september i det hellige land, og Neergaards situation var derefter håbløs. Samme dag som meddelelsen om dødsfaldet nåede museet (30. sept.) foreslog Neergaard Mackeprang, at han søgte sin afsked under henvisning til sit dårlige syn. Forslaget blev uforbeholdent accepteret, og senere på dagen kunne C. P. Neergaard meddele, at han forlod museet, idet han havde en del ferie til gode, og at han ville anmode om sin afsked pr. 31. december 1932.

De praktiske ting blev derefter hurtigt ord-

net, og 1. januar 1933 tiltrådte J. Brøndsted stillingen som leder af Nationalmuseets oldtidsafdeling. Ved et tilfælde overværede Roar Skovmand, at M. Mackeprang overrakte Brøndsted hans ansættelsesbrev, »idet han med et skulderklap, håndtryk og et skælmisk blik bag de dinglede lorgnetter sagde: Værsgo', hrr. grundlovsbryder« (citeret efter brev af 15.4.1982 til forfatteren). Anekdoten giver nok et godt billede af den lettede stemning, som generationsskiftet medførte. I en forskningshistorisk sammenhæng må begivenhederne imidlertid opfattes som led i M. Mackeprangs bestræbelser på at forny Nationalmuseet.

Litteratur

- J. Abildtrup, Vorgod Sogn I. Videbæk 1926
E. Albrechtsen, Forhistoriske Minder, anonym: Hjemstavnsbog for Viborg amt. Skive 1938, s. 176–98
– Naturfredningsloven og øhøjfredningerne, Fra Viborg Amt 1939, s. 106–51
– Fyns Bebyggelse i Oldtiden, Fynske Aarbøger 1950, s. 220–252
– Højfredninger i Odense Amt, Fynske Minder 1955, s. 129–36
– Højfredninger i Svendborg Amt, Fynske Minder 1956, s. 188–194
– Dalum sogn i oldtiden, J. Hansen og K. Mortensen (ed.), Dalum sogns Historie. Odense 1959, s. 26–36.
– Fyn i Oldtiden. Odense 1974
– Nordøstfyn i Oldtiden. Turistårbogen 1976, s. 9–17
K. Ancker-Jensen, Oldtidsminder i Fiskebæk Skov. Lolland-Falsters historiske samfund, Årbog 1935, s. 86–95
K. Andersen, Stenalderen i Skodborg-Vandfuld Herreder. Hardsyssel Aarbog, 37, 1943, s. 36–55
C. Andersen, Oldtidsminder, Oldtidsfund, Voldsteder, O. Andersen og N. M. Elling (ed.), Fyn. Odense 1927, s. 43–56
O. Andersen et alii (ed.), Nordvestfyn. Ribe 1936
V. Andersen, Vorbasse – et hedesogns historie. Kolding 1963
A. Avnholt, Oldtidsminder og Oldtidsfund i Søllerød Kommune. Søllerødbogen 1944, s. 41–72 og sst. 1945, s. 38–75
F. Barfod (ed.), Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn. København 1870
J. Bech (ed.), Oldtidsminder på Langeland. Rudkøbing 1972
C. J. Becker, Hovedlinier i Bornholms Oldtidshistorie, Bornholmske Samlinger 1975, s. 1–41
H. C. Bendixen, Om forsvundne storstensgrave – dysser og jættestuer – i Tørrild herred, Vejle Amts Årbog 1960, s. 81–98
H. Berg, Menneskene i de første årtusinder, Turistårbogen 1970, s. 10–17
R. Bertouch-Lehn, Historiske minder på Sydlolland. Oldtid og Middelalder, Lolland-Falsters historiske Samfund, Årbog 1952, s. 94–100
S. M. Beyer, En geographisk-historisk og oeconomic, fysisk-antiquarisk Beskrivelse over Bringsted og Sigersted Sogne ved Ringsted. Sorø 1791
L. P. Bigaard, Rye-Sonnerup. Roskilde 1941
G. Ahlefeldt Bille, Oldtidsminder i Kværndrup og allernærmeste Omegn, H. C. Frydendal (ed.), Kværndrup Sogn. Espe 1943
H. Borgstrup, Langeland, Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1949, s. 23–42
V. Boye, Anholt. En topographisk-antiquarisk Skizze. Samlinger til jydsk Historie og Topografie VI, 1877, s. 39–58
E.-M. Boyhus, Lolland-Falster, en historisk billedbog. Maribo 1972
F. Boysen, Af Møns Historie I, Den forhistoriske Tid. København 1905
Brockdorff, Beretning om Oldsager i Høiby Sogn i Ods-Herred i Siælland, i November 1808. Antiquariske Aaraler 2, 1815, s. 267–82
M. Bro-Jørgensen, Billeder af Viborg amts forhistorie. Viborg 1966
J. Brøndsted, Oldtidsminder, J. Brøndsted (ed.), Danmark Før og Nu I, Kbh. 1952, s. 101–34
– Om Sallingsysels Oldtid, Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1944, s. 179–96
– Himmerland – et Oldtidens Spejl. Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1943, s. 24–43
– De forhistoriske Minder. E. Struckmann (ed.), De danske Heder I, Kbh. 1943, s. 193–233
– Danmarks Oldtid I–III (Kortmappen). Kbh. 1940. 1960²
Dyrehavens Oldtidsminder, Aa. Næsted (ed.), Dyrehaven, Kbh. 1938, s. 45–54
– Lidt om Falsters Oldtidsminder. Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarbog 1931, s. 89–95
– Viborgeggen i Oldtiden, Fra Viborg Amt 1929, s. 12–23
– Sorø-Egnens Oldtidsminder, Aarbog for historisk Samfund for Sorø Amt 1927, s. 43–47
N. C. Bøgelev, Egnens Oldtidsminder. Skivebogen 1939, s. 63–121
L. Bøltiger, Vester Skjerninge-Ulbølle og Omegn. Svendborg Amt 1923, s. 7
F. Carlsen, Noget om og fra Rønnebæk Sogn. København 1861
J. Christensen, Veierslev og Aigt Sogne, Samlinger til jydsk Historie og Topografie VI, 1877, s. 281–316
– Beskrivelse over Sal og Gullev Sogne, Samlinger til jydsk Historie og Topografie X, 1885, s. 128–67
J. Thulstrup Christensen, Oldtidsminder på Løgstøreggen, Fra Himmerland og Kjær Herred, XII, 1943–44, 1944, s. 250–88
J. Christiansen, Das Gräberfeldt von Wittstedt, Die Heimat 43, 1933, s. 233–40
H. V. Clausen, Fra Holbæk Amt (monografi). Holbæk 1918
H. Dehn-Nielsen, 348 Oldtidsminder i Jylland. København 1976
– 356 Oldtidsminder på øerne. København 1977
– Vestjylland i Hedenold, Turistårbogen 1980, s. 27–39
– Oldtiden på Midtsjælland, Turistårbogen 1981, s. 22–39
J. Didriksen, Bidrag til Syd-Hads-Herreds forhistorie. Aarbøger Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1953, s. 17–40

- W. Dreyer, Oldtidsminder i den vestlige Del af Rinds og Gislum Herreder I-II. Samlinger til jydsk Historie og Topografie X, 1885, s. 184-264, og 1892, s. 408-21
- K. Ebbesen, Nordvestjyllands dysser og jættestuer. Holstebro Museum, Årsskrift 1979, s. 51-102
- Stenaldergrave i Ginnerup og Ensløv sogne. Historisk Aarbog fra Randers Amt 1980, s. 113-160
- L. Eskildsen, Holbæk amts bronzalder, Fra Holbæk Amt 1971-72, 1972, s. 107-22
- A. Fang, Lolland Rundt. Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1936, s. 9-64
- A. Friis, Smaalandshavets Øer. Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1936, s. 135-58
- J. Frost, Da vore Storstensgrave blev til. Sprogforeningens Almanak, Aabenraa, 1939, s. 1-16
- N. Fuglsang, H. Bastholm og J. Lange, Slagelse og dens Omegn i antiqvarisk Henseende. Antiqvariske Annaler 2, 1815, s. 34-84
- A. P. Gaardboe, Antiqvariske Oplysninger om Elling og Tolne Sogne, Horns Herred, Hjørring Amt. Samlinger til jydsk Historie og Topografie IV, 1873, s. 201-18
- A. Garboe, Agersø i Store Bælt. København 1938
- T. Gliemann, Geographisk-Statistisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. Kbh. 1821
- P. V. Glob, Hvor de allerførste Nordsjællændere færdedes. Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1942, s. 20-26
- Danske Oldtidsminder 1942, 1947², 1967³
- Kongens Lyngby og Dyrehaven. København 1948
- Fortidens Spor. Dyrehaven og Jægersborg Hegn. København 1973
- L. Gotfredsen, Gentofte fra istid til nutid. Hellerup 1951
- T. Gravlund, Herredsbogen I-III, København 1926-30
- S. Gregersen, Skamlebæk i oldtiden. Museet for Holbæk og Omegn, Årsberetning 1963-64, 1964, s. 12-64
- Ods herred i oldtiden, Turistforeningen for Danmark, Årbog 1968, s. 17-23
- J. C. Gude, Bericht von der Halbinsel Sundewitt. Altona 1778
- K. Gunzøe, Lidt om fredninger indenfor Aalborg amt, Fra Himmerland og Kjær Herred 1952, s. 215-28
- P. Hald, Fra Oldtiden, C. Brunsgård og H. E. Petersen (ed.), Landet mod Nordvest I, Kbh. 1946
- H. Handelmann, Vorgesichtliche Steindenkmäler in Schleswig-Holstein I-II. Als XXXII-IV Bericht der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer. Kiel 1872-74
- N. P. Hansen, Blade af Kyndby og Krogstrup Sognes Historiebog. Frederikssund 1941
- G. Hatt, Himmerlands Oldtid, Fra Himmerland og Kjær Herred 1938, s. 57-58
- C. C. Haugner, Lollands Oldtidsminder. Nakskov 1941
- Maribo og Fejø Birker. Nakskov 1942
- E. Haugsted, Forhistorie. J. Clausen et alii (ed.), Aarhus gennem Tiderne I, Kbh. 1939, s. 35-68
- F. Holm, Fra Bjerge og Hatting Herreder. Horsens 1922
- Knud M. Hove, Hvejsel Sogn. 1949
- J. Hvidtfeldt, De navnløse mennesker på Als. Turistårbogen 1969, s. 10-16
- Viborg-egnen i oldtiden. Turistårbogen 1977, s. 7-13
- J. R. Hüberz, Beskrivelse over Ærø. Kbh. 1834
- N. J. Israelsen, En undersøgelse af nogle storstensgraves bevaringstilstand omkring Kalø Vig, Østjysk Hjemstavn 25, 1943, s. 5-15
- F. Jacobsen, Af Fiarendals Sogns Historie. Slagelse 1934
- Bidrag til Vemmelev-Hemmeshøj Sognes Historie. Slagelse 1954
- N. Jacobsen, Oldtidsgrave på Koldingegnen. Vejle Amts Aarbøger 1942, s. 124-26
- Restaurerede Oldtidsgrave i Vejstrup Sogn, Vejle Amts Aarbøger 1943, s. 127-28
- S. Jans: Amagers oldtid. København 1982
- C. Jensen, De ældste Tider, J. E. Hansen et alii (ed.), Snæslev - et sogn i Midtsjælland. Snæslev 1974, s. 7-13
- J. A. Jensen og A. Kaae, FASTER Sogn. Hardsyssels Aarbog 1967, s. 124-61
- L. C. Jensen, Nordsjælland i de ældste Tider. Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt. Hillerød 1943, s. 3-26
- P. Fløe Jensen og J. C. Sulkjær, Hvornum sogn i Onsild Herred, Fra Randers Amt 37, 1943, s. 5-205
- J. Jermiin, Indberetning om Østerbrønderslev og Halund Sogn, Antiqvariske Annaler 2, 1820, s. 321-33
- E. Jespersen, Vind Sogn. Sørvad 1938
- K. Friis Johansen, V. la Cour, Sjællands ældste Bygder, Historisk Tidsskrift 9, 1927, s. 497-516
- A. Johansson, Sydsjællands Oldtidsbebyggelse. Årbog for historisk Samfund fra Præstø Amt 1962-66, 1966, s. 245-328
- Sjælland og Møn i Oldtiden. Turistårbogen 1975, s. 10-14
- J. A. Jørgensen, Beretning om fredlyste Mindesmærker på Bornholm. Rønne 1905
- Svend Jørgensen, Bag Diger og Hegn I, Nykøbing F. 1945
- A. Kaae, Torsted. Ulfborg 1945
- Lem Sogn. Ulfborg 1962
- Staby Sogn. Staby 1972
- J. Kierckebye, Nogle Bemærkninger om Kæmpehøje m.m. i Ribe Stift. Samlinger til jydsk Historie og Topografie VII, 1879, s. 129-33
- Kjer, Udtog af Hr. Pastor Kjers Indberetning om Oldsager i Østerlygum Sogn i Sønderrangstrup Herred i Hertugdømmet Slesvig, Antiqvariske Annaler I, s. 323-35
- B. Kjær, Tikøb Kommune i Oldtiden, Saga 1964-66, Espergærde 1966, s. 9-16
- H. Kjær, De forhistoriske Mindesmærker og Fund, især fra Stenalderen i Uby Sogn, Arts Herred, Fra Holbæk Amt 1911, s. 5-41
- Mindesmærker og Fund I Jerlev Herred, Vejle Amts Aarbøger, 1912, s. 1-43
- Om Steenstrup-Troldestuerne og andre Mindesmærker i Højby Sogn, Fra Holbæk Amt 1913, s. 83-108
- Oldtidsminder og Oldtidsbebyggelse, D. Bruun (ed.), Danmark I, Kbh. 1919, s. 223-304
- Lidt om Oldtidsminderne på Mors, Historisk Aarbog for Mors II, 1920, s. 41-53
- Oldtidsminder i Aabenraa-Eggen. Grænsevagten 6, 1923, s. 23-35
- Oldtidens Mindesmærker. Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1924, s. 13-23
- Vor Oldtids Mindesmærker. Kbh. 1925
- Oldtidsminder i Sydbyn, Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1925, s. 19-34
- Bornholmske Fortidsminder, Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1926, s. 107-22
- Oldtidsminder i Hardsyssel, Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1927, s. 122-36
- Vilh. la Cour, Sjællands ældste Bygder, Fortid og Nutid 1928, s. 104-10
- Oldtidsminderne og Reventlow'erne på Christianssæde (Pederstrup), Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarbog 1928, s. 1-23

- Under Asfalt og Brostene, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1928, s. 108-21
- Fortidsminder i »Vändslät«, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1929, s. 103-22
- Oldtidsminder, Turistforeningen for Danmark, Aarvog (Sydøst-Jylland), 1930, s. 169-94
- Oldtidsminder fra Ods over Løgh til Flakkebjerg Herreder, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1931, s. 137-62
- Fredlysning af Fortidsminder i Sønderjylland, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1932, s. 57-66. - Tillige i Sønderjysk Maanedsskrift 1932-33, s. 35-46
- Oldtidsminder i Thyth og Vændle Syssel, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1932, s. 149-84
- Røddingekongens Høj, Grøn Jægers Høj og andre Oldtidsminder, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1933, s. 115-42
- J. Kjær, Arkæologi, Turistårbogen 1972, s. 27-32
- T. Kjærboe, *Ærø. Ærøskøbing* 1974
- O. Klindt-Jesen, Oldtiden, R. Nielsen og Th. Sørensen (ed.), Bogen om Bornholm. Åbenrå 1957, s. 89-139
- Forhistorie, B. Rying (ed.), Bornholm med Ertholmene, Kbh. 1969
- Oldtidens mennesker, Turistårbogen 1971, s. 17-22
- C. Klitgaard, Serreslev Sogn. Hjørring 1957
- Hallund Sogn. Hjørring 1960
- H. Knudsen og K. Möhl, Historisk-Antiquarisk Beskrivelse over Snodstrup og Olstykke Sogne i Frederiksborg Amt, *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1938-39, 1939, s. 341-77
- R. Knudsen, Den forhistoriske Tid, H. V. Clausen og H. Ødum (ed.), *Randers-Djursland*. Kbh. 1937, s. 30-39
- S.-Å. Knudsen, Landskab og Oldtid. Atlas over Lyngby-Tårnbæk og Søllerød. Kbh. 1982
- K. H. Koføed, Bornholms Historie, Turistforeningen for Danmark, Aarvog 1947-48, s. 9-24
- A. Kragh, Gjøl i oldtiden og den grubekeramiske kultur, *Vendsysselske Aarbøger XXI*, 1956, s. 139-52
- C. Krarup, Tjustrup og Haldagerlille Sognes Historie. Fuglebjerg 1942
- H. K. Kristensen, Nørre Nebel og Lydum Sogne. Nr. Nebel 1958
- Nr. Horne Herred. Tarm 1975
- R. H. Kruse, Nørre Jyllands Mærkværdigheder, Det 19. Aarhundrede I-II (m. Tillæg I-II), 1856-57
- J. Kvist, Bække Sogn I. Kolding 1936
- V. la Cour, Sjællands ældste Bygder. Kbh. 1927
- En Indsigelse, *Jydske Samlinger* 1933, s. 252-57
- K. Larsen og A. Wortmann, Om oldtidsminder og fund fra Bov Sogn. C. Steil og R. P. Sørensen (ed.), *Bov Sogn, Tønder* 1969, s. 81-87
- K. A. Larsen, Ad fortids veje, Anonym, Gadstrup og Syv sogne. Roskilde 1953, s. 9-18
- Birkerødsgnens arkæologi, Sv. Aa. Ball-Andersen og C. Tscherning (ed.), *Birkerød, mellem Sjælsø og Furesø*. Kbh. 1968
- Sv. Larsen, Nordøstfyns Oldtidsminder, H. V. Clausen og H. Ørum (ed.), *Nordøstfyn*. Kbh. 1937, s. 30-41
- Sydøstfyns Oldtidsminder, H. V. Clausen og H. Ørum (ed.), *Sydøstfyn*. Kbh. 1938, s. 27-35
- J. C. Lauersen, Den store Langdyse i Varnæs Tyk-Skov, *Sønderjysk Maanedsskrift* 1945, s. 162-65
- P. Lauring, Rejse i Danmark I-VIII. Kbh. 1956-62
- J. Laursen, Fortidens spor i Århuskøvene, Århus 1982
- M. Lebeck, Taulov, det dejligste sogn i Danmark. Kolding 1970
- B. Leth-Larsen, Nordsjællands arkæologi, Turistårbogen 1973, s. 11-15
- D. Liversage, Sejerøs forhistorie, Fra Holbæk Amt 1973, s. 85-122
- F. C. Lund, Beskrivelse over Øen Thorseng. Odense 1823
- U. Lund Hansen, Vindinge i forhistorisk tid. F. A. Birkebæk (ed.), 13 bidrag til Roskilde by og egnshistorie. Roskilde 1979
- P. Lysdahl, Oldtiden, Turistårbogen 1978, s. 11-15
- V. Lütken, Bidrag til Langelands Historie, Rudkøbing 1909
- A. Majvang, Haslevs Historie I. Haslev 1967
- O. Marseen, Oldtiden. R. Huhle (ed.), Bogen om Himmerland. Åbenrå 1958, s. 85-144
- Th. Mathiassen, Gjentofte Kommune i Oldtiden, Medd. fra Historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune III, 1938, s. 3-55
- Aamose-Området i Stenalderen, Fra Holbæk Amt 1944, s. 5-31
- Oldtidsminder i Dyrhaven, Medd. fra historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune IV, 1945, s. 269-76
- Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Kbh. 1948
- Viborg Amts Oldtidsmindesmærker, Fra Viborg Amt 1951, s. 119-32
- Lolland-Falsters Oldtidsmindesmærker, Lolland-Falsters historiske Samfund, Årbog 1956, s. 161-73
- Oldtidsminderne og Fredningsloven, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1957, s. 5-14
- Stenalderens Fund og Mindesmærker i K. Bure (ed.), Stenalderen. Kbh. 1959
- Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse. Kbh. 1959
- Bronzealderens Mindesmærker i landets forskellige egne. K. Bure (ed.), *Bronzealderen*. Kbh. 1960
- Nordvestsjælland gennem 10.000 år. Holbæk 1963
- E. Munksgaard, Denmark: An Archaeological Guide. London 1970
- Th. Mølby et alii, *Snoldelev-Tune*. Roskilde 1939
- J. M. Møller, Historiske Oplysninger om Slaugs Herred. Kolding 1914
- C. Neergaard, Bornholms Arkæologi, Bornholmske Samlinger, 1918, s. 249-80
- Oldtidsminderne i Gudme Herred, Svendborg Amt. Aarskrift 1932, s. 67-78
- H. Neumann, Oldtidens bebyggelse i Tyrtrup Herred, J. Raben - Et mindeskrift, 1960, s. 111-19
- Oldtidsbebyggelsen på Haderslev Næs, Haderslev Amts Museum, 1966, s. 13-24
- Arkæologisk virksomhed i Nordslesvig 1920-75, P. K. Iversen (ed.), *Festskrift til J. Hvidtfeldt*, Kbh. 1978, s. 303-18
- H. Neumann og S. Wiell, Oldtidsminder i Nordslesvig. Åbenrå 1976
- C. F. Nielsen, Ørsted og Daastrup Sogne og nærmeste Omegns Historie. Roskilde 1934
- H. Nielsen, Analyse af den arkæologiske registrering i Vestsjælland, Fra Vestsjællands Museer 1979, s. 87-92
- J. Nielsen, En Tur i Dyrhaven. København 1948
- P. O. Nielsen, Hundre tusind fortidsminder, Nationalmuseets Arbejdsmark 1981, s. 61-69
- R. Nielsen, Sejerø Sogns Historie. Næstved 1923
- S. Vestergaard Nielsen, Aars Sogns Oldtidshistorie. Fra Himmerland og Kjær Herred 1936-37, 1937, s. 237-286
- J. V. Nissen, Bidrag til Skildringer ad Forhold i Nørre og Sønder Herred, Randers Amt. Saml. til jydsk Historie og Topografie, 2. række, III, s. 97-148

- H. Norling-Christensen, Lidt om Hedsborg-Bakkedragets Oldtid, Fra det gamle Gilleleje 1943, s. 45–58
- Oldtidsminder i Varnæs Skov. Anonym, Varnæs Sogns Historie. Tønder 1944, s. 5–8. – Tillige i Sønderjyds Maanedsskrift 1944, s. 87–90
 - L. Novrup, Oldtidsbebyggelsen og Gravhøjene, Gesten Sogns Historie, Kolding 1955, s. 10–28
 - J. Nylev, Fra Ubby Sogn, Fra Holbæk Amt 1938, s. 57–85
 - Chr. Olsen, Gravhøje i Gunslev Sogn. Lolland-Falsters historiske Samfund, Årbog 1949–51, 1951, s. 45–51
 - N. Overgaard, Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, Jydske Samlinger 1937, s. 1–99
 - J. Paludan, Forsøg til en antiqvarisk, historisk, statistisk og geografisk Beskrivelse over Møen. Kbh. 1822
 - F. Poulsen, Historiske og kulturhistoriske Efterretninger om Samsø. Kbh. 1902
 - L. Pedersen og K. Petersen, Vestsjællands Oldtid. Kalundborg 1980
 - A. Petersen, Oldtidsmindernes Skæbne i Ballerup og Omegn, Dansk Naturfredning 1926–27, 1927, s. 131–32
 - J. A. Petersen, Stendysserne ved Grønningehoved Strand, Vejle Amts Aarbøger 1928, s. 145–47
 - K. Petersen og E. Pramming, Vores Stenalder. Kalundborg 1975
 - F. Petersen-Blidstrup, Degnen Lyder Høyers Beskrivelse af Grevinge Sogn. Kbh. 1921
 - E. Pontoppidan, Den danske Atlas, Kbh. 1763–81, Optryk 1969–71
 - J. Raben, Wittstedt, in Wort und Bild. Christiansfeld 1905
 - Vorgesichtliche Denkmäler auf Alsen. Kunstkalender Schleswig-Holstein, 1920, s. 36–39
 - Vorgesichtliches aus dem Sundewitt, Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg 4, 1922, s. 30–32
 - Udpluk af Egen Sogns Historie og Folkeminder, Fra Als og Sundeved VI, 1932
 - Broagerland, Fra Als og Sundeved IX, 1934
 - Fra Notmark Sogn. Fra Als og Sundeved XI, 1936
 - Fra Hørup Sogn, Fra Als og Sundeved XII, 1937
 - Fredningsarbejdet i Sønderborg Amt. Dansk Naturfredning 1937–38, 1938, s. 70–74
 - Oldtidsminder på Als. Fra Als og Sundeved XIV, 1939
 - Oldtidsminder ved Flensborg Fjord, Sønderjyds Maanedsskrift 1939, s. 53–56
 - Dyssestuer på Als, Sønderjyds Maanedsskrift 1940, s. 266–76
 - Fra Ulkebøl Sogn, Fra Als og Sundeved XV, 1940
 - Fra Dybbøl Sogn, Fra Als og Sundeved XVI, 1941
 - Gamle Minder fra Havnbjerg Sogn, Fra Als og Sundeved, 1941
 - Oldtidsmindesmærker i Selde Kobbelskov, Sønderjyds Maanedsskrift 1942, s. 1–6
 - Lysabild Kirke og Minder fra Sognet, Fra Als og Sundeved 21, 1943
 - Oldtidsmindesmærker på Als restaureres, Sønderjyds Maanedsskrift 1944, s. 205–11
 - Oldtidsmindesmærker i Rumohrregaards Dyrehave, Sønderjyds Maanedsskrift 1946, s. 57–62
 - Restaurering af Oldtidsmindesmærker i Nørreskoven på Als, Sønderjyds Maanedsskrift 1946, s. 146–50
 - Du skønne Land, I–II, Fra Als og Sundeved 29–30, 1950 og 1951
 - Vore Oldtidsmindesmærker II, Fra Als og Sundeved 32, 1953
 - Restaurering af Oldtidsmindesmærker på Als og Sundeved 1939–50, Fra Als og Sundeved 32, 1953
 - Oldtidsminder i Sottrup Sogn, Fra Als og Sundeved 34, 1955, s. 5–19
 - Minder fra Tandslet Sogn, Fra Als og Sundeved 35, 1956
 - Oldtidsminder i Asserballe Sogn, Fra Als og Sundeved 38, 1959, s. 5–14
 - Th. Ramskou, Oldtidsminder, J. Brøndsted (ed.), Danmark Før og Nu, I (Øerne). Kbh. 1956, s. 85–100
 - Himmerlands Oldtidsminder. København 1947
 - Holstebroegnens forhistorie, By og Bro – en folkebog om Holstebro. Holstebro 1974
 - P. Rasmussen og A. F. Schmidt, Frøslev og Mollerup Sognes Historie. Nykøbing 1955
 - M. G. P. Repholtz, Beskrivelse over Baroniet Stampenborg. Kbh. 1820
 - P. Rohde, Samlinger til de danske Øer Lollands og Falsters Historie II. Kbh. 1979
 - H. Rostholm, Oldtiden på Herning-egnen. Herning 1982
 - B. Rying (ed.), Gyldendals Egnsbeskrivelse 1–12, Kbh. 1969–73
 - G. Røst, Om Oldmærkværdigheder i Aasted og Skjørum Sogne (Venneberg Herred, Hiørring Amt i Nørre-Jylland), Antiqvariske Annaler 3, 1820, s. 30–48
 - C. Schade, Forsøg til en Beskrivelse over Øen Mors. Viborg 1806, 1811²
 - A. F. Schmidt, Brabrand og Aarslev Sogns Historie I. Brabrand 1937
 - Aaby Sogns Historie I, Brabrand 1941
 - Brørup Sogns Historie. Kolding 1949
 - F. Sehested, Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm. Kbh. 1878
 - V. Sidenius, Oldtidsminder i Frejlev Skove, W. v. Antoniewicz, Frejlev Skoves Historie. Kbh. 1944, s. 13–52
 - P. Simonsen, Dyssebygden i Tokkekøb Hegn, Fra Frederiksborg Amt 1944, s. 24–42
 - J. Slettebo et alii, Kegnæs, 1965
 - J. Slettebo, Forhistorien, Anonym, Dybbøl Sogns Historie, 1976, s. 9–24
 - K. Snedker, Nagelsti bondesamfund i 4000 år, Lolland-Falsters historiske Samfund, Årbog 1959, s. 166–206
 - A. Steensberg, Hardsyssels Oldtidsminder, Hjemstavnsbogen for Ringkøbing Amt, 1937, s. 26ff
 - B. J. Steiner, Gladsaxe Kommune i Oldtiden, Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, Årsskrift 1973, s. 32–37
 - Oldtids- og andre fund i Gladsaxe kommune, Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, Årsskrift 1973, s. 38–48
 - H. C. Strandgaard, Beskrivelse over Salling med hensyn til Fortiden og Fortidsminderne, Samlinger til jydsk Historie og Topografie V, s. 265–307
 - Om en mærkelig Række af Høje i det vestlige Jylland, Samlinger til jydsk Historie og Topografie IX, 1882–83, s. 88–92
 - B. Stürup, Bjerre Herreds Forhistorie, G. Laursen og T. Brummer (ed.), Bjerre Herreds Bogen. Randers 1963
 - T. J. Søgaard, Oldtidens Mindesmærker paa den jydsk Hede, T. Jacobsen (ed.), Hedebogen. Viborg 1909
 - N. Rasmussen Søkilde, Holsteinhus og Nakkebølle med tilligende Sogne og Øer. Odense 1875
 - A. Thomsen, Historiske Efterretninger om Avnslev og Bovense Sogne i ældre Tid. Svendborg Amt 1922, s. 1–23
 - N. Thomsen, Tragtbægerkultur i Sydvestjylland – Jerne Sogn, Fra Mark og Montre 1971, s. 5–12
 - Tragtbægerkultur i Sydvestjylland 2, Mark og Montre, 1974, s. 5–16
 - B. Thorlacius, Bemærkninger over de i Danmark endnu

Klaus Ebbesen

- tilstedeværende Hedenolds-Høje og Steensætninger. Kbh. 1809
- P. Thorsen, Bornholms Forhistorie. Rønne 1938
- Sv. Thorsen, Oldtidsminder i Dragsholm Kommune, Ting og Sager fra Odsherred 1975, s. 23–31
- E. Thorvildsen, Oldtidsminder, J. Brøndsted (ed.), Danmark Før og Nu III. Kbh. 1954, s. 87–102
- E. Thorvildsen og M. Rud (ed.), Med arkæologen Danmark Rundt. Kbh. 1961, 1974²
- Hans Hansen Toft, Forsvundne Oldtidsminder ved Aabenraa Fjord og Genner Strand. Sønderjydske Maa-nedsskrift 1943, s. 202
- E. Tofte, I slægternes spor, Oldtiden, Glostrups Historie I, 1971, s. 10–34
- J. P. Trap, Danmark I–XV, 5. udgave. Kbh. 1953–72
- Sv. B. Troelsen, V. Vedsted i oldtid og middelalder, Fra Ribe Amt 1963, s. 501–25
- A. Uhrskov (ed.), Mindesmærker i Nordsjælland, Kultur og Folkeminder XIV. Hillerød 1962
- E. Vedel, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kbh. 1886
- Bornholms Oldtid, Bornhomske Samlinger 1907, s. 157–92
- J. og V. Villadsen, Træk af Egaa Sogns Historie gennem Tiderne. Aarhus 1941
- Beskrivelse af *Vore Fortidsminder*, udgivet af Geodætisk Institut og Nationalmuseet. Kbh. 1939–59
- O. Voss, Als i Oldtiden, R. Huble (ed.), Bogen om Als, u.å., s. 47–84
- L. M. Wedel, Topographie over Wordingborg Amt i Siælland. Kbh. 1818
- J. Wichfeld, Fortidsminder fra Egnen om Maribo Sø. Kbh. 1862.
- J. N. Wilse, Fuldstændig Beskrivelse af Stabel-Staden Fredericia. Kbh. 1767
- A. Wortmann, Bov Sogns Oldtid, R. P. Sørensen (ed.), Bogen om Bov Sogn. Kolding 1939, s. 55–65
- D. H. Wulff, Bidrag til Hellum Herreds Beskrivelse og Historie. Aalborg 1890–92
- M. Ørsnes (-Christensen), Oldtidsminder, J. Brøndsted (ed.), Danmark Før og Nu II. Kbh. 1953, s. 75–90

Breve til amtmanden

Kilder til 1700-tallets lokalhistorie

Af Rita Holm

I bogen »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« lægger flere forfattere op til at lokalhistorien kan vise mange aspekter af dagliglivets vilkår, som ikke eller kun vanskeligt kan indgå i de almindelige historiske fremstillinger. Det kræver at man inddrager kilder, der på flere måder afspejler disse vilkår, og for 1700-tallet kan man især pege på nogle meget sjældent udnyttede kilder til den almindelige befolkningshistorie. I amtsarkiverne ligger et stort antal breve fra enkeltpersoner eller grupper fra alle samfundslag, stilet til amtmanden, og her kommer især den jævne befolkning til orde med krav, ønsker og synspunkter i et omfang man kun sjældent finder i andre samtidige kildegrupper.

Da amterne i 1660 afløste lenene, blev amtmanden den øverste verdslige embedsmand i amtet. Han førte tilsyn med fæstevæsenet, retssager, skoler, veje og m.a. Han var dermed bindeleddet mellem centraladministrationen og befolkningen. Ansvar for uretfærdige tilstande i amtet hørte også under embedet og det var derfor naturligt at klager over godsejere, regimentskrivere og tvistigheder indbyrdes i befolkningen blev stilet til amtmanden. Det har været hævdet at klagerne til amtmanden var få men brevene viser at man faktisk i stort omfang henvendte sig til amtmanden og at denne fulgte klagerne op.¹ I det følgende skal der gives nogle eksempler på, hvilke typer informationer, der kan hentes fra Københavns amt, hvor der for årene 1724–1819 er bevaret ialt 84 pk.

Vej og trafik

Ved en gennemgang af brevene fremgår det, at der har været en ret så livlig trafik i Kø-

benhavns amt på tværs af sogne grænserne, måske gør særlige forhold sig her gældende på grund af hovedstadens nærhed. Mange bøndervogne transporterede naturalier som korn, halm og brændsel samt bygge- og vejmaterialer.

I 1725 transporterede 200 bøndervogne 30.000 mursten fra Amager til Fredensborg kirke. Derudover kørtes fourage, hø og halm til hæren, hver gang der afholdtes øvelser i amtet. Halmen blev bl.a. brugt til bunddække i soldaternes telte. Kancelliet bad i 1771 og 1773 amtmanden sørge for indkvartering af hofetaten, som rejste fra Frederiksborg til Frederiksberg slot. Her manglede man sengeklæder til de mange gæster, og amtmanden måtte rekvirere sengeklæder til henholdsvis 100 og 106 senge – vel at mærke gode sengeklæder – hos bønderne i de nærmeste sogne. Til hver seng skulle bruges 3 underdyner, 2 puder, 1 overdyne samt lagner og betræk. Desuden skulle bønderne også levere halm til de mange sengebunde. I brevene blev det understreget, at bønderne ville få den sædvanlige godtgørelse for leje af sengeklæderne. Det må have været et livligt skue med de mange bøndervogne stoppet med dyner og puder. Også grus og sten til reparation og udbygning af vejene måtte bønderne transportere på deres vogne. Årligt indløb rapporter om vejenes tilstand, især fra midten af 1700-tallet. Her blev angivet hvilke veje, der skulle repareres og hvorledes. Derefter fik godsejere og regimentskiveren ordre til at stille bøndervogne til rådighed og desuden levere sten og grus til vejenes reparation. Bønderne fra Ledøje og Smørum leverede materialer til Frederikssundsvej og Roskildevej. Det er overraskende, at bønderne nord for København og-

Rita Holm, f. 1938, kontorassistent

1. Olsen, Gunnar: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. 1960, side 32.

så leverede materialer til Køgevejen. En bonde fra Ganløse måtte melde afbud ved leveringen til Køgevej, da han havde mistet to heste.

Al denne kørsel indbragte bønderne en ekstra fortjeneste, men til gengæld forsømtes gårdene. Allerede i 1746 klagede herregården Catrinebergs ejer over den megen kørsel, der hvilede som en tung byrde på bonden. Han skrev, at bønderne rejste 7 uger om året og derfor forsømt deres eget arbejde hjemme på gårdene.

Udover de kørsler, der blev pålagt de kgl. bønder og proprietærbønderne, havde de også deres ugentlige torvedage til København. Her solgte de deres egne produkter og købte de varer, de havde brug for hjemme. Den megen kørsel i amtet har været en medvirkende årsag til vejenes dårlige tilstand, men den har givet bønderne rig mulighed for at udveksle nyheder og erfaringer i amtet.

Handel og erhverv

Gennem brevene får man også oplysninger om handel og erhverv i amtet. Købstæderne havde rettigheder på al handel, og ingen bonde måtte derfor opkøbe og sælge varer på landet. En undtagelse var dog Valby bønderne. De fik i 1757 fornyet deres tilladelse fra 1721 til at rejse på landet og opkøbe varer til videre salg i København, men det var ulovligt for Valby bønderne at opkøbe varer af de bønder, der passerede Valby, til videre salg. Som bevis på deres rettigheder skulle Valby bønderne bære en træbrik med et politisegl og regimentskriverens »signet«. Træbrikken var desuden forsynet med gård- og husnummer samt ejerens navn. Misbrug af træbrikken blev straffet med bøde. Den 1. gang fik ejeren 2 mark i bøde, 2. gang 4 mark og 3. gang blev sagen indberettet på et højere sted. Til trods for købstædernes handelsrettigheder blev dog en del dagligvarer solgt på landet. Regimentsskriveren meddelte amtmanden i 1740, at det var nødvendigt med salg af salt, tjære, tran og tobak på landet. Han anførte, at det var dagligvarer, som de fattige ikke kunne købe et stort kvantum af og »at De fattige Mennesker skulle løbe til Kiøbstaden 3 a 4 Miil hvergang

De behøvede« disse varer. Regimentskrivren efterlyste også bevillinger til at bage grovbrød, som skulle sælges på landet. Brødet var en mangelvare i købstæderne, og de fattige havde både vanskelig ved at komme til byen, men også ved at købe brødet der.

Forbruget af en dagligvare som salt får man lidt nærmere oplysninger om. På en forespørgsel om saltforbruget på Catrinebergs bøndergods svarede Catrinebergs forvalter i 1739, at bonden brugte 3 skæpper og husmanden 2 skæpper årligt af det grå, franske salt. Man kunne her formode, at der var en større forskel i forbruget hos bonden og husmanden, da en gård på grund af tjenestefolk normalt havde en større husholdning end husmanden.

Lister med priser på dagligvarer kan man også være heldige at finde i brevene. Fra Lyngby gæstgiveri foreligger en liste fra 1730 over de varer, der blev solgt i gæstgivergården. I alt er opført 42 forskellige dagligvarer. Af listen fremgår det, at fisk som saltet torsk, klipfisk, saltet ål, spegesild og rognild kostede fra 2–4 skilling pundet. Der var f.eks. stor prisforskel mellem kød og grøn sæbe, men modsat af, hvad vi kender idag! Islandsk lammekød og saltet oksekød kostede 3 skilling pundet, hvorimod grøn sæbe kostede 8 skilling pundet. Formentlig var sæbe en luksusvare, der blev sparet på. Også mjød, gammel øl og vin er opført – vin dog uden priser.

Fiskernes erhvervsmuligheder omtales også i brevene. I 1759 klagede fiskerne fra Snekkersten over fiskerne i Tårbæk og Skovshoved. Fiskerne i de to sidstnævnte byer havde intet ålefiskeri, og i stedet tog de til Skåne, hvor de købte ål for op imod 200 rdl. Ålene blev sejlet til København, hvor de solgtes til stor skade for Snekkerstenfiskerne, hvis fisk blev fordærvet på grund af et ringere salg.

Bøndernes mulighed for at tjene ekstra penge både ved græsgæld, kørsel o.l. finder man omtalt flere steder. I 1756 klagede politimesteren i København over bønderne. Han skrev, at bønderne samledes på helligdage udenfor Nørreport for at leje deres heste ud til »Haandværks Dreng og folkes Børn«. Disse styrtede ud af portene og red flokkevis, vilde og støjende rundt på vejene til fare for gående og kørende personer.

Flere andre erhverv belyses i brevene, bl.a. klager fra vognmændene over vejene i 1733 og en retssag om bagere i Københavns amt – også i 1733. En ganske speciel form for »erhverv« fremgår af en liste fra 1782. Handels- og Kanalkompagniet solgte lotteriaktier og 734 abonnenter fra Sjællands stift aftog 840 aktier. Fra Kbh.s amt er opført 124 aktionærer ved navn, og det ses her, at også almindelige personer som gårdmænd, kroejere o.l. var liebhavere til disse lotteriaktier.

Landbruget

Materialet indeholder mange oplysninger om bønderne og deres forhold til omgivelserne. Bøndernes klager over fordelingen af jord efter udskiftningen kan undertiden føres helt tilbage til rytterdistrikternes oprettelse i 1718. En bonde i Ledøje klagede efter udskiftningen over den jord, han havde fået tildelt.² Det viser sig, at Ledøje bønderne har klaget over jordfordelingen helt fra 1725 og igen i 1768. Noget af jorden var dårlig, og en del af bønderne ønskede derfor jordene delt i lige hartkorn efter en opmåling og ligedeling af jorden fra 1719. Denne deling blev aldrig fuldført, og en stadig utilfredshed eksisterede bønderne imellem gennem hele perioden. Smørum bønder gik i 1740 til angreb mod Værebros Mølle sammen med andre sognes bønder.³ De gravede dæmningen igennem, så vandet skyllede møllen væk. En ret omfattende sag, som det her ikke er muligt at omtale yderligere, men sagen strakte sig over 2–3 år, og endte med domfældelse af 52 bønder.

Fællesskabet var ikke altid af det gode. I 1726 klagede en bonde i Kirkeværløse over de andre bymænd. Alle bøder og »skadegæld« drak bymændene op i stedet for at anvende bønderne til hyrdeløn og til de fattige i byen. Bonden skrev videre, at bymændene udpantede folk efter forgodtbefindende. Således også da hans kone lå for døden. Oldermændene mødte op og pantede bonden for en fjerding øl eller 3 mark, fordi bondens dreng var »kiørt

over enden af hans Boghvede ager med et læs Sand«. I 1780 klagede degnen i Ledøje over, at han efterhånden betale 10 gange så meget for sit kvæg på fælleden som den forrige degn. Da han nægtede at betale mere, blev der tudet i horn på gaden for at jage hans kvæg ud af fælleden. Ligesom i Vordingborg rytterdistrikt har man også i Kbh.s rytterdistrikt haft tyrehold i perioder à 3 år.⁴ Fra Hvidovre foreligger et brev fra 1746 om tyrehold. Efter gl. skik skulle to bønder efter omgang føde byens tyr, og igennem 3 år høstede de til gengæld tyreengen. Tyren døde efter det andet år af kvægsyge, så bymændene forlangte høet udleveret det tredje år. Høet skulle ved salg indbringe penge til køb af ny tyr. De to bønder nægtede at udlevere høet og mente, at alle i byen skulle give et beløb hver til tyreholdet.

Gårdene i amtet var overvejende fæstegårde, hvor regimentskriveren eller godsejere skulle godkende fæsteren til en gård. Eksisterede der en overgangssum eller »betaling under bordet« mellem den gl. fæster og den nye fæster ved anbefaling til fæste af en gård? Muligvis, for i 1756 var en ung bondekarl under pres fra sin vordende svigerfader og vordende svoger i Kappelgårde. De to mænd ønskede, at den unge mand skulle overtage en gård i Ledøje og betale den gl. fæster 400 rdl. for overtagelsen. Den unge mand mente ikke, han kunne klare så stort et beløb, når han også skulle svare landgilde og skatter af gårdens hartkorn på 20 tdr. 7 skp. Han skrev derfor til amtmanden om den situation, han var havnet i. Fæstet blev dog aldrig til noget.

Problemer omkring tjenestefolks løn eller tilgodehavende ved husbondens død eller forsidelse finder man også i brevene. I 1731 skrev en karl fra Knardrup om sin tilgodehavende løn, efter at hans husbonde var blevet fradømt gården. Det viser sig i et senere brev, at han fik fæstet på gården og derfor igen skrev til amtmanden denne gang om eftergivelse af formandens skatter. En anden tjenestekarl skrev i 1747, at hans husbonde var død og enken fradømt gården. Der var ikke

2. Rasmussen, Jørgen D.: Bønderne og udskiftningen. 1977, side 87.

3. Jørgensen, J. P.: Historiske Optegnelser om Ledøje-Smørum sogne. 1925, side 62.

4. Munk, Holger: Rytterbonden. 1955, side 97.

værdier i boet til at betale hans løn. Amtmanden henvendte sig til regimentskriveren, der svarede, at med tiden kunne enken nok betale. Tilsyneladende var her en gruppe, for hvem det var vanskeligt at få deres rettigheder igennem.

Amtmanden fik også klager efter udskiftningen. I 1781 klagede 67 fæstehusmænd i Ballerup over gårdmændene. »Vi har«, skrev de, »siden Arilds tid kunne holde en Ko og 6 Faar paa Græs«. De plejede at betale 3 mark for en ko og 8 skilling for et får, men efter udskiftningen skulle de betale det dobbelte til bønderne. De bad derfor om jord til græsning for deres husdyr.

På andre områder kan der også hentes oplysninger om bønder og tjenestefolk. På Københavns rytterdistrikts birketing blev der i 1737 læst en række forordninger om skodesløs omgang med ild, lys og »de skadelige Tobakspiber«. Om tobaksrygning siges det, at bonden arbejdede overalt i sin gård »med den brændende Tobakspibe hængende i Munden paa sig tidlig og sildig«. Endvidere, at tjenestefolk fulgte bondens eksempel – »Ja, Drenge, som tit og ofte endnu anstoed bedre at have Patte i Munden, skal lade sig finde med deres brændende Tobakspiber«. Det siges videre, at ingen tænkte på den skade, der kunne ske »om de end havde Deres brændende Piber med Hytte nok saavel forvarrede«. Derfor blev der forbud mod at »røge Tobak« andre steder end i bondens stue. Lys måtte heller ikke henstilles, »men sættes smukt i en Lysestage eller Lygte«.

Rytterdistriktet havde store græsningsarealer, hvor distriktets bønder havde deres kvæg gående i perioder. I 1739 gik 139 stykker kvæg fra 22 sogne i Sokkelund og Smørum herreder på Hjortespring overdrev. I samme tidsrum gik Smørum sogns kvæg under Frederiksborg rytterdistrikt på Ladegårdsmarken ved Frederiksborg.⁵ Der var her tale om ekstra græsning mod betaling på de høstede hørealer. Her var yderligere en lejlighed for

bønderne til at udveksle erfaringer og nyheder på tværs af sognegrænserne.

Godsejernes meninger kommer også til udtryk i brevene. På en forespørgsel om stutier i Danmark, Stavnsbånd på bønderpiger og træer, plantet omkring kirkerne svarede godsejerne i 1753, at udbygningen af stutierne var de interesseret i, da de gerne så en bedre avl af heste til bøndernes bedste. Stavnsbånd på piger var de ikke interesseret i, da meget få piger forlod deres godser eller hurtigt blev erstattet af tilrejsende piger til sognene. Træers plantning havde heller ingen interesse, da man mente, træerne kunne skade kirkegårdsmurene og rødderne besværliggøre begravelser. En godsejer udtalte, at det ville være en forbedring hvis kirkegårdsporten blev holdt lukket, hvorved man kunne undgå at kreaturerne græssede på gravene. Ved misvækst af rugen i 1741 klagede bønderne, men også godsejerne klagede, da de ikke anede, hvorfor de fattige skulle få brødet den kommende vinter. Brevene fra godsejerne bekræfter den opfattelse, at en del af godsejerne var oprigtig interesseret i deres bønder.⁶

Kvægsygen

Om kvægsygen i 1745 foreligger et ganske godt materiale i brevene. Her kan lokalhistorikeren se, hvor stor skade kvægsygen gjorde i netop det sogn, der undersøges. Dansk landbrug mistede i årene fra 1745–1748 300.000 stykker kvæg.⁷ Tabene for næsten hver enkelt landsby i amtet kan følges ret nøje. F.eks. skrev Catrinebergs ejer, at til trods for brugen af de recepter på medicin, der tilsendtes fra amtstuen, var der i løbet af 6 dage død 70 stykker kvæg i Sengeløse og Baldersbrønde. Præsten i Sengeløse mistede alene 23, og resten af kvæget var angrebet af kvægsygen.

En fortegnelse over 31 landsbyer viste, hvor hurtigt sygdommen bredte sig. I ugen fra d. 31 okt. – 6. nov. 1745 mistede amtet 703 styk-

5. Frederiksborg amtsregnskaber 1736 (RA).

6. Holm, Edvard: Danmark-Norges historie. bd. II 1894, side 391.

7. Danstrup John og Hal Koch: Danmarks historie. bd. 9, 1977, side 278.

ker kvæg. Ugen efter døde 245, den 3. uge 548, den 4. uge 613, og den 5. uge 656 stykker. På 5 uger mistede amtet 2765 stykker kvæg. I den sidste uge mistede en landsby op til 110 stykker kvæg. Edelgaves ejer klagede over kvægsygen og mente, at det store kvægmarked, som i 1745 afholdtes på Vesterbro udenfor København, var årsag til den store udbredelse, da både raske og syge dyr havde gået sammen.

På en forespørgsel i 1746 om forbedringer for bondestanden skrev Catrinebergs ejer, grev Holstein, at han gerne ville give af sine 50 års erfaringer med landbrug. En af de ting, han bl.a. fremhævede, var kvægsygen. Han skrev, at det var vanskeligt for landbruget at komme i gang igen, da jordene manglede gødning, og mange steder var der ingen dyr til at trække ploven. »Godsejerne vil gerne hjælpe deres Bønder, men De mangler selv dyr til at pløje jorden, derfor ligger mange hundrede Tønder sæd usaaet«.

Her var virkelig tale om en katastrofe med virkninger flere år frem, og mon ikke der var flere gårdforsiddelser i perioden efter kvægsygen? Materialet fra 1763–64, hvor den næste store kvægsyge indtraf, indeholder lister med de kgl. bønders navne og hvor meget kvæg, de har mistet.

Kvinderne

Det måske mest overraskende og interessante er de mange breve fra gifte kvinder. I de traditionelle kilder fremtræder kvinderne sjældent, vi aner dem kun som skygger. Her i brevene træder kvinderne lyslevende frem. De kommer med deres klager og bekymringer, og man får et ganske godt billede af deres syn på ret og uret. Ægteskabet er ofte blevet betegnet som den tids sociale institution, men den negative side har vi ikke ret stor indsigt i.

En kvinde fra Brønshøj skrev i 1760, at hun var blevet rykket for restance i skat. Hun forklarede, at hun, uden hjælp fra hendes gamle og uduelige mand, selv havde bekostet stuehusets tag og skorstenen, som var faldet ned

under stærk storm. Hun skrev: »Jeg tænker altid, at Gud med det første skulle ved Døden skille mig af med Den gl. Mand, hvor ved kunde skee en Kvindelig omskiftelse till stædets forbedring, og lette min daglig tunge Byrde, efterdi jeg nu maa agere saa godt som baade Kone og Mand«. Det er ikke just et fromt ønske, hun her fremsætter, men ansvaret for gården, en gammel mand og to mindre børn har stillet store krav til hende. En overførsters enke mistede sin indtægt ved mandens død. Hun bad derfor amtmanden om hjælp til sin datters uddannelse, en uddannelse der vel at mærke »passede til datterens stand«.

Man kunne fristes til at tro, at det kun var bedrestillede kvinder, der skrev til amtmanden. Det er ikke tilfældet. Husmandskvinder findes i store tal i materialet, og det er karakteristisk for kvindebrevene, at man ønskede hjælp enten til en søn, datter eller ægtemand. Husmandskonon Mette fra Ballerup skrev i 1782 og bad om støtte mod barnefaderen til hendes datters uægte barn. Barnefaderen betalte ikke for barnet, som Mette havde taget til sig.

En husmandskone Ellen Larsdatter fra Smørumovre træder stærkt frem i brevene fra 1774. Hun var på det tidspunkt 45 år og tunghør, og da manden efterhånden ikke talte til hende, flyttede hun fra ham. Præsten, degnen og et par gårdmænd fra byen mødte op hos Ellen Larsdatter, og under trusler forsøgte de at få hende til at flytte sammen med manden igen. Hun nægtede og blev derefter af præsten udelukket fra kirkens sakramente.⁸ I amtsarkivet dukker et svar på en forespørgsel op. Edelgaves ejer nægtede, at hun hørte til på hans gods, men han havde opdaget, at hun arbejdede på hans kro i Smørumovre. Han havde nu givet besked, at hun ikke måtte antages i tjeneste på hans gods. Denne stærke kvinde holdt presset ud i fire år, så døde manden, og hun henvendte sig igen til præsten. Ellen Larsdatter bad om at komme til alters, da hun ikke mere levede »adskilt« fra manden. Præsten skrev ærgerligt, at der ikke havde været noget at sige hende på, men han

8. Bispearkivet Sjællands stift: Indkomne sager (LA).

Jeg fattige langgiort med yderlig
begæring vil til Deres velbyrdighed at Dem vil være af den godhed og hjælpe mig den
gang for guds skyld ...
og ^{ind} forlyng mig ^{ind} gang i yderligere

1. Jeg fattige langgiort med yderlig begæring vil til Deres velbyrdighed at Dem vil være af den godhed og hjælpe mig den gang for guds skyld ...

Efter som jeg fattige Mand Lauridts
Vintzansen i Knardrup er Nu nyligen
kommen till en aff hans kongelige
Majstæts halffue gaard i Knardrup som Lars ...

2. Efter som jeg fattige Mand Lauridts Vintzansen i Knardrup er Nu nyligen kommen till en aff hans kongelige Majstæts halffue gaard i Knardrup som Lars ...

Værdig til Edeligast vil saa paa at
jeg skal tage den gaard paa hans gods
som jeg en gang fra ham med penge har
frifundet mig med, Nu indstiller jeg samme min sag til hans høje Excellence og Stiftsbefalingsmand, om jeg ...

3. Hr. Værdig til Edeligast vil paa at jeg skal tage en gaard paa hans gods, som jeg en gang fra ham med penge har frifundet mig med, Nu indstiller jeg samme min sag til hans høje Excellence og Stiftsbefalingsmand, om jeg ...

Var merbemeldte Ole Nielsen hengiven til en eller anden last eller lidertighed, maatte han efter loven ingenlunde faa h
til fæste eller blive ham betroet, langt mindre ville jeg indlade mig i ægteskab med ham. Men da ingen med Sandhed kan
beskyldte ham for, langt mindre overbevise ham sligt, og alle kiender ham meget vel, siden hand er barnfødt og op født her i
byen, saa ...

4. Var merbemeldte Ole Nielsen hengiven til en eller anden last eller lidertighed, maatte han efter loven ingenlunde faa h til fæste eller blive ham betroet, langt mindre ville jeg indlade mig i ægteskab med ham. Men da ingen med Sandhed kan beskyldte ham for, langt mindre overbevise ham sligt, og alle kiender ham meget vel, siden hand er barnfødt og op født her i byen, saa ...

mente, at hun måtte være lidt »skrøbelig i sindet«. En fantastisk præstation af en kvinde i 1700-tallet.

Også kvindernes indbyrdes forhold viser sig i brevene. To kvinder blev uvenner ved slagterboderne på Frederiksberg i 1752. Slagterkonen Alhed kaldte en ung pige, Catrine, for en hore og tyv. Catrine forsøgte at svare, men slagterkonen truede hende på livet, og Catrine forsvandt skyndsomt fra stedet. Slagteren kom sin kone til hjælp og satte efter Catrine med et stykke træ i hånden. Da han indhentede pigen, slog han hende med træstykket. Catrine trak en kniv og forsøgte at forsvare sig mod slagteren, hun kom herved til at stikke ham i hånden og blev fængslet. I Smørumovre var to husmandskoner uvenner. En dag, da Magdalen gik forbi Kirstine, blev hun overhældt med en spand varmt vand – ovenikøbet vand der var blevet brugt til at skolde svin i. Magdalene råbte: »Hvorfor gør I det?« uden at få svar. Hun gik derfor til sognefogden i byen og beklagede sig. Fogden opsøgte Kristines mand, og efter et skænderi kom de to mænd i slagsmål. Sagen endte hos amtmanden i 1751.

Enkens mulighed for at bestemme sin næste ægtemand får man også et glimt af. Anne Rasmusdatter fra Ledøje ønskede at gifte sig med en ung karl. Regimentskriveren nægtede den unge mand fæste på enkens hus, hvilket forhindrede brylluppet. Anne gik vred hjem fra regimentskriveren og skrev til amtmanden. Her fremførte hun, at der intet var at sige den unge mand på, i så fald havde hun ikke valgt ham. Hun var fortørnet og mente, at regimentskriveren havde en anden i tankerne til ægteskab med hende. Hun bad amtmanden om hjælp til fæstet og skrev bl.a.: »Saasom mit hierte og Kiærlighed er falden paa ham«. På en forespørgsel fra amtmanden svarede regimentskriveren, at han ikke havde tænkt på en anden ægtemand, da han ikke gav sig af med ægteskabshandel, men konen var 60 år, og den unge mand var tjenlig til soldat. Annes ordvalg til amtmanden var mildt og lokkende. Hun skrev: »Deres Høy og Velbaarenheds høytberømt Mildhed og

Naade mod alle supplicanter« og hun fortsatte: »samme Mildhed og Naade udbeder jeg med underdanigste Lydighed og Taknemmelighed – Naadig Herre, glæd nu enkens hierte«. Og amtmanden var lydhør, men desværre gik militærtjenesten forud. Anne blev ikke gift med den unge mand, dog en ung mand ville hun have og kort efter giftede hun sig med en anden karl på 26 år.⁹

Breve, skrevet af kvinder, har ofte et mere varieret sprog end tilsvarende breve, skrevet af mænd. De er derfor af flere grunde en meget værdifuld kilde til kvindernes historie.

Sundheds- og fattigvæsen

I materialet findes en del breve, der omhandler jordemødre. Efter en forordning fra 1714 skulle jordemødre undervises i jordemødergerningen og derefter lade sig eksaminere. I 1725 indsendtes en fortegnelse over 45 kvinder fra Kbh.s amt. Kvinderne var opført med navn og hvilket sogn, de var jordemødre i. Af den fremgår det at kvinderne blev undervist i et tidsrum fra 2–10 dage på det medicinske fakultet. Undervisningen kostede 10 skilling pr. dag og blev betalt af kvinderne selv. De kvinder, der anskaffede sig en attest på den overståede eksamen, fik udleveret en trykt bog, skrevet af doktor Buchwald samme år. Knapt halvdelen af kvinderne fik udleveret bogen, hvilket vidner om en pæn interesse for at læse og lære i 1700-tallet.

Tilsyneladende var man allerede i 1700-tallet indstillet på, at visse hospitaler skulle indrettes til særlige sygdomme. Efter en kongelig fundats fra 1726 for Hillerød hospital måtte kun mennesker, som enten i ansigtet, på arme eller ben »af Flod eller Kræft er ilde tilredde eller med en anden udvortes Skade kan være Folk vederstyggelige«, optages. Kbh.s amt havde ret til at indlægge personer på hospitalet, der var født på det kgl. gods i amtet. I 1739 blev en enkes »Taabelig« datter fra Kirkeværløse afvist af Hillerød hospital. I udtalelsen fra regimentskriveren siges det, at hospitalet kun var indrettet til syge med ud-

9. Ledøje kirkebog 1763.

Fortegnelse paa de Børns Navne, Alder, Skole-Forsømmelser og Fremgang udi Guds Kundskab, Som af Ledøye og Aagerups Byr, for dette Aar 1739, til Hs.Kongl. Majestæts Skole i Ledøye henhørende.

Af Ledøye Bye <i>Gaardmænds børn</i>	alder	Forsømlig	Fremgang i Guds Kundskab
Peder Hansens enke Jørgen	6	siældent	læser indeni og har begyndt at læse udenad
Hans Jacobsen Kirsten	14	altiid	De 3 parter i Cath.
Karen	8	undertiden	læser i Bog begyndt at læse udenad
Mats	6	undertiden	læser i Bog
Bodil	4	ofte	kiender Bogstaver
Mogens Nielsen Mette	6	aldrig	læser i ABC
Thideman Pedersen Birthe	9	ofte	Luth.Cath. med børnforkla. og Davids salmer
Niels Svendsen Anne	6	undertiden	kand de 5 parter i Luth.Cath.
Søren Christophersen Jørgen	7	aldrig	Luth.Cath. og de 7 Davids salmer
Peder	5	aldrig	Staver i ABC
Rasmus Jensen Oluf	11	ofte	kand de 5 parter i Cath.
Morten Svendsen Peder	10	siældent	Luth.Cath. med børneforkla. Da.Sa.
Niels Povelsen Margrethe	11	siældent	Luth.Cath. med børneforkla. Da.Sa.
Sophie	9	siældent	Luth.Cath. med børneforkla. Da.Sa.
Jørgen Pedersen Karen	5	ofte	Begynder at kiende Bogstaver
Peder Andersen Peder	5	siældent	læser i ABC
Søren Nielsen Anna	9	undertiden	de 5 parter i Cath.
Kirsten	5	undertiden	de 5 parter i Cath.
Peder Mortensen Bodil	11	ofte	de 5 parter i Cath.
Peder	11	ofte	de 5 parter i Cath.
Erik	5	undertiden	læser i Bog
Jørgen Ingvordsen Anna Margrethe	13	altiid	Luth.Cath. med børneforkla. Da.Sa.
<i>Huus-Mænds børn</i>			
Peder Halvorsen Christopher	9	siældent	Luth.Cath. og de 7 Davids Salmer
Karen	6	ofte	Staver i ABC
Laurits Bødker Niels	10	ofte	Luth.Cath. og de 7 Davids Salmer
Niels Eskildsen Eskild ¹	25	ofte	Staver i ABC
Peder Gram Maren	10	undertiden	Luth.Cath. og de 7 Davids Salmer
Niels Nielsens enke Niels	8	altiid	læser i Bog
Laurits	6	ofte	staver i ABC
Peder Smeds Birthe	6	undertiden	staver i ABC
Peder Povelsen Cidsel Maria	8	siælden	læser i Bog

1. Eskild på 25 år, bliver aldrig gift, er muligvis evnesvag.

Christian Høeg		
Hans	8 ofte	læser i Bog
Peder Pedersen		
Jørgen	15 ofte	Luth.Cath. med børneforkla. Davids Salmer
Morten Væver		
Hans	8 aldrig	Luth.Cath. med børneforkla. Davids Salmer
Lars Jensen		
Anders	11 sjældn	Luth.Cath. med børneforkla. Davids Salmer

Indesidders børn

Henrich Jensen		
Birthe	11 altid	Staver i ABC
Peder Sørensen		
Povel	10 altid	læser i ABC
Mogens Larsen		
Inger	8 ofte	læser i Bog
Hans Larsens enke		
Laurits	8 undertiden	Luth.Cath. og Davids Salmer
Mogens Pedersens enke		
Kirsten	7 undertiden	Luth.Cath. og Davids Salmer

vortes skade og derfor ikke kunne påtage sig pleje af pigen. Hun henvistes derfor til Hel-singør »Daarekiste«.

I flere af brevene til amtmanden bad for-ældre til åndsvage børn om hjælp til anbrin-gelse af disse. En bonde i Høje-Tåstrup ville i 1771 have sin søstersøn fjernet, da han var til fare for andre mennesker. Som bevis vedlagde han dokumentation fra præsten. Andre for-ældre beholdt deres syge børn i hjemmet. En bonde i Ledøje søgte i 1781 om hjælp til pleje af sin åndsvage datter på 4 år. Barnet var sengeliggende men så uroligt, at en voksen konstant måtte våge over hende. Bonden ønskede hjælp til aflastning af hustruen, der ikke kunne påtage sig andet arbejde på gården end pasning af barnet. Forældrene havde datteren sengeliggende i 30 år.

Uvilje fra det offentlige mod at betale til syge og fattige afspejles ikke i følgende sag fra Gentoft. I 1771 faldt en gammel betler på gaden og brækkede sit ben. Han blev indtaget på Gentoft kro, hvor han lå i sengen i 7 uger. I den tid blev en husmand sendt til Køben-havn 10 gange for at hente læge til den syge. Da betleren igen var rask, sendte kromanden en regning til amtmanden. Af regningen fremgår det, at husmanden tog 9 rdl for 10 rejser frem og tilbage. Lægen tog 15 rdl for medikamenter og 10 sygebesøg. Kromanden

skrev til sidst sit eget tilgodehavende på reg-ningen, nemlig 13 rdl. for forplejning i 7 uger, incl. vineddike til badning af det syge ben. Sagen om betleren er ret ejendommelig. Man kan spørge sig selv, om kromanden var et utroligt hjælpsomt menneske, eller om troen på hjælp fra det offentlige i virkeligheden var større end hidtil antaget.¹⁰

Skolen i landsbysamfundet

I pakkerne ligger et stort og fyldigt skolema-teriale fra Rytterskolernes start. Ryttersko-lerne blev oprettet i 1721, og fra 1726 begyn-der spredte skolemandtaller at dukke op i brevene. I 1730 ligger det første, store samle-de materiale af skolemandtaller fra alle de kgl. skoler i Kbh.s amt. Siden foreligger de spredt, men i 1735 og 1739 foreligger de igen for alle de kgl. skoler.

Mest fyldigt er materialet fra 1739. Det in-deholder lister for hver landsby med navne på forældre og børn. Desuden er børnenes alder, deres forsømmelser samt deres undervis-ningsniveau anført. Her omtales kendskab til bogstaver, læsning i ABC eller katekismus. Et stort statistisk materiale, der kan undersøges på flere måder. Børnene startede 5–6 år gl., og på en liste fra Ledøje skole er anført en lille

10. Jørgensen, Harald: Det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark. 1979, side 15.

pige på kun 4 år, der kan bogstaverne. På samme liste er en enkelt person 25 år, men da han aldrig fik tjeneste på en gård og forblev ugift, var han muligvis evnesvag. I et af skolemandtallerne forsømmer alle børn i december måned. Skyldtes dette juletravlhed eller måske en epidemi?

Mange andre forhold i forbindelse med skolen ligger i pakkerne. En skoleholder fra Herstedvester drak øl med gårdmændene i skolestuen i 1731. Husmændene var meget utilfredse og klagede til amtmanden. Samtidig klagede forældre over, at den samme skoleholder satte børnene ud af skolestuen i den kolde vinter, og en far klagede over den kolde skolestue. Hans børn havde igen fået forfrysninger i fødderne, og han ville nu selv undervise sin børn hjemme. I 1725 indsendtes to breve, hvoraf det fremgår, at to landsbyer allerede i 1715 havde oprettet skoler. Af materialet får man det indtryk, at forældrene var interesseret i, at deres børn fik undervisning. Alle havde brug for at kunne skrive og regne i deres kvitteringsbøger – eller i det mindste se, hvad der stod i disse bøger. I 1776 indsendte godsejerne i Kbh.s amt lister over nye fæstere. Her omtales hvilke bønder og husmænd, der fik udleveret fæstebrev og kvitteringsbog. Bøgerne omtales undertiden også i skifter.¹¹ De var bondens og husmandens bedste mulighed for at holde regnskab med udgifter og indtægter.¹²

Der har givetvis været interesse for undervisning, men ofte var både løn og skoleholder for ringe. Adskillige steder betalte landsbyfolkene til skoleholderens løn, men de havde ingen indflydelse på hans ansættelse, og det er muligt, at megen utilfredshed med skolen opstod af den grund. Landsbyens forhold til skole, skoleholder, løn og ansættelse kommer til udtryk i brevene gennem hele perioden.

Mange andre detaljer af dagliglivets- og de menneskelige vilkår afspejles i materialet. I 1716 fik Peder Sørensen, også kaldet Peder Kurrepind, kgl. bevilling som musikanter med ret til at antage et hus på Frederiksberg. Pe-

der Kurrepind havde tilladelse til at rejse rundt med et orkester i Kbh.s amt. Gentagne gange sendte han klager til amtmanden over, at spillemænd i landsbyerne tog »brødet« fra ham. I 1728 indsendte han en liste over 113 fester gennem 10 år, hvor han mente at han havde mistet indtægter. Det drejede sig om fæstens øl, barselsgilder, bryllupper og gæstebud. På listen var opført 25 spillemænd med navne som: Abraham i Farum, Olle Dragon i Kirkeværløse, Anders Bødker i Lille Værløse, Niels Bunne i Hvissinge og Jan Hieulmand i Hollænderbyen. Da Peder Kurrepind blev ældre, fik han oprettet en kontrakt med en spillemænd, der overtog orkestret og ægtede hans datter. Svingersønnen og svigerforældrene fik imidlertid et dårligt forhold til hinanden. Peder Kurrepind klagede til regimentsskriveren over svingersønnen, der så igen svarede regimentsskriveren. Her fortalte svigersønnen, hvorledes forholdet var til svigerforældrene. Fru Kurrepind var nu blevet til »Madam Correpin«, og svigersønnen skrev, at hun skældte ham ud for »brødtyv og luushund. Nytårsdag i 1733 kom han hjem og forlangte et krus øl. Madam Correpin spurgte: »Hvor har I brødtyv været«, og han svarede: »Paa et liden lystig sted i Kiøbenhavn«. Madam Correpin blev vred og kaldte ham et skarn. Derefter greb hun et ølkrus og slog det i hovedet på ham, så øl og blod løb ned ad hans klæder. Svingersønnen skrev, at han nu ville »nyde tilstrækkelig Satisfaction« og bad amtmanden føre proces mod svigermoderen da han ikke turde overnatte i huset mere.

Efter en forord. i 1735 var det forbudt, at spille og danse både aftenen før og på søndage og »festdage«. Straffen for disse forseelser var bøder, som det var præsterne forbudt at inddrive.¹³ Alligevel holdt præsten sig ikke tilbage, da forseelserne blev begået i Sundbylille i 1740. To landsoldater og otte børn var samlet til julegilde, da præsten trådte ind af døren. Her så han børnene »løbe om paa gulvet at tralle og deslige«. Præsten forlangte soldaterne og børnene idømt bøder og truede med

11. Skifteprotokol for Edelgave gods 1771 (LA).

12. Mogensen, Margit: Fæstebønderne i Odsherred. 1974, side 134.

13. Holm, Edvard: Danmark-Norges historie. bd. II 1894, side 645ff.

»Taarnet«, hvis bøderne ikke blev betalt. Forældrene indfandt sig og betalte 8 skilling for hvert barn. Bonden, hvor julestuen blev holdt, betalte 2 slettedaler i bøde, som gik til de fattige i byen. De to soldater nægtede at betale bøden, og regimentskriveren anmodede, i et brev til amtmanden, at de i stedet blev »straffet paa Kroppen«.

I 1748 indløb et svar om natlogi i Valby til amtmanden, underskrevet af 4 bymænd på resten af byens vegne. Bymændene skrev, at de gav kun natlogi til familie på besøg og andre, der havde givet dem husly på rejser rundt i landet. De tog ingen penge for logi, mad eller staldpenge, men nøjedes med gødning fra de besøgendes heste. Ingen i byen solgte øl eller brændevin, de leverede kun det, der blev hentet i kroen. De fleste af de besøgende havde selv deres ølflasker og »Bimpler« med, så »Skulle vi skænke en Bonde af vores bekjendte en Drik tyndt og daglig Spiise-øl uden nogen betaling, troer vi ikke at det er stridigt imod Guds Lov«, Det er bøndernes eget syn på gæstfrihed, der her kommer til udtryk.

Brevene i amtsarkivet udgør et enestående kildemateriale til belysning af relationer mellem befolkningen indbyrdes og de øvrigheds personer de tilstadighed var i forbindelse med. Gennem materialet kan man få et bredere kendskab til forskelle og tilstande, som vil kunne give et mere nuanceret billede af de faktiske forhold for 1700-tallets befolkning.

I bogen om Hylke sogn kommer Anna Rasmussen tæt på sognets befolkning – særlig kvinderne som sjældent er omtalt i de hidtidige fremstillinger – netop ved at bruge korrespondance sager. Tilsyneladende var befolkningen i høj grad sig selv bevidst og forsøgte derfor at påvirke deres situation i den ønskede retning. Også Claus Bjørn påviser i sin bog »Bonde, Herremand og Konge«, at bønderne forstod deres situation og forsøgte på forskellig vis at ændre deres forhold til det bedre.

Desværre er amtsarkiverne ikke alle steder lige velbevarede. En stor del af materialet er i tidens løb blevet kasseret og dermed gået tabt, men en del er under heldige omstændigheder blevet fundet igen, således for Frederiksborg og Kronborg amter, blev der i 1914

fundet en del pakker på en losseplads i Hillerød. Det kan undertiden være vanskeligt at komme bag om titlerne på brevpakkerne i amtsarkiverne. Titlerne oplyser meget lidt om indholdet i pakkerne, og i de amter hvor der tilsyneladende ikke eksisterer indkomne breve til amtmanden, kan det betale sig at undersøge andre indkomne sager.

I det følgende er forsøgt en oversigt over indkomne breve i amtsarkiverne i Landsarkivet Sjælland og desuden en gennemgang af brevene for et enkelt, tilfældigt valgt år – 1731.

Vorskov – Korsør amter:

Partikulære breve 1727–1741 2 pk.

Præster, degne,
skoleholdere 1724–1734 2 pk.

Bornholms amt B III:

Stiftamtmandens
breve 1740–1801 8 pk.

Frederiksborg og Kronborg amter:

Particulære breve 1700–1795 86 pk.

Holbæk amt:

Indkomne breve 1720–1783 10 pk.

Hørsholm amt I:

Particulære breve 1731–1771 17 pk.

Particulære breve 1771–1800 23 pk.

Københavns amt:

Breve fra div.
embedsmænd og
particulære personer 1724–1819 84 pk.

Lolland – Falster stiftamt:

Falsterlands breve 1697–1804 4 pk.

Lollands breve

udenfor købstæderne 1694–1814 25 pk.

Møens amt:

Delt op i sager 22pk.

Sorø og Ringstedts amter:

Tilsyneladende ingen.

Vordingborg amt:

Tilsyneladende ingen.

Oversigt for 1731

Københavns amt	Ansøgning fra ejeren af Hestetangmølle, Frederik Frederiksen om træ til reparation. Han har i 3 år repareret på møllen.
Ordrup by	Sognefogeden lover privilegium til kroholderen. Denne klager over bønderne, der sælger øl og brændevin i byen.
Lyngby	Christopher Barber frifindes for inderste skat. En seddel til fremvisning ved udpantning.
Rødovre	3 bønder klager over, at naboerne bruger mere jord, end de kan tilkomme. Ønsker hjælp til en mere retfærdig fordeling af jorden.
Værløse	En husmandskone beder om frihedsseddel for indersteskat. Hun ønsker at bygge huset større til sine børn og sin gamle mand, hvis hun fritages for skatten. Hun har søgt regimentskriveren i 3 år.
Herstedvester	Bonde klager over regimentskriveren. Er næsten med magt tvunget til at betale ekstra indfæstning. Hans kone er desuden dømt for arvesvig. Regimentskriveren svarer, at manden er løgnagtig og bør straffes med spansk kappe.
Avedøre	En bonde prøver at slippe for militærtjeneste. (på tysk fra militæret). Bonden svarer, at han har betalt en anden karl.
Herlufmagle	En klage over udnyttelsen af agrene. Endvidere en lille skitse over kirkeagrene.
Herlufmagle	Bymænd bortfører en vogn fra gården hos Peder Rosenbech og sælger den derefter på auktion.
Frederiksberg	En ansøgning om at slippe for brandstyrskat. (Tysk)
Lyngby	En enke, hvis mand var med de danske tropper i England i 1688 (?), klager over en slagter. Han har skudt efter hende med en flintbøsse. 3 skudsmålssedler.
Frederiksberg	En kvinde kræver sin ret. En soldat har været ansat til at passe hendes værsthus og har åbenbart svindlet med øllet.
Kirkeværløse	En kvinde mangler 6 Rdl. for at kunne afslutte boet efter sin mand. Hun kræver penge af 2 bønder, der skyldte hendes mand 50 Rdl.
Knardrup	Løn for tjeneste hos forsiddet gårdmand.
Ballerup	Sag om bonde, der har betalt indfæstning men alligevel sættes fra sin gård. Vedlægges skatteregnskab.
Ballerup	Anmeldelse af en pige, der er løbet fra sin plads.
Ganløse	Liste over skatterestancer.
Lyngby	En gammel mand er to år tidligere gået fra sin gård. Ønsker skattefritagelse.
Helsingør og Brønshøj	Efterretning om copulationspenge, hvilke personer der skal betale og hvilke, der er fritaget. Ingen navne.

- Holte Folkeskat for Rudersdal Kro og Holtegård opgivet af forpagter Jens Poulsen.
- Sundbyvester En gammel mand udpantes af familieskatforpagter Paasche. Den gamle mand på 67 år og hans kone på 73 år har boet i eget hus i 30 år. Også andre klager over udpantningen.
Paasche forsvarer sig i tre breve.
- Tårnby Liste over restancer i familieskat.
- Københavns amt Restanceliste for 14 sogne.
- Farum Kone bortrømt med soldat. Manden vil skilles.
- Høje-Tåstrup Præsten indberetter en kvinde, der har født sit fjerde uægte barn.
- Fløng En bonde forlanger erstatning for en ko, der er blevet skadet, da amtmandens heste løb løbsk.
- Ballerup En påmindelse om et retsmøde fra Clodius i Nærum.
- Gladsaxe Skolemandtal. Fædrenes og børnenes navne. Hvilke børn, der kan Luthers fem poster i 1. klasse, Luthers katekismus i 2. klasse, Luthers katekismus med forklaring i 3. klasse og Luthers katekismus med forklaring samt Davids salmer i 4. klasse.
- Sundbyvester Peder Pedersen har købt et smedehus og uden at vide det forpligtet sig til ikke at leje eller sælge huset til en smed. Han udlejer til en smed, og til trods for forpligtelsen efter skødet, får han af regimentskriveren medhold i udlejningen til smeden.
- Københavns amt Brev fra en person, der skal stille vogn til rådighed ved synsforretning over skolerne. Endvidere en specifikation over skolerne.
- Hjortespring H. Ermandinger skriver om sine stutтерier på Hjortespring og Husumgård.
- Vesterbro Hans Culvardt skriver på tysk til en kaptajn om et lille pengebeløb
- Lyngby Løjtnant Baryes enke Anne Aads skriver igen om sagen med slagteren, der skød efter hende. Hun bor selv i København.
En skudsmålsseddel.
- Mørkhøj Kvinde beder om 36 slettedaler til sin søn, et beløb lovet ved session og senere afslået. Regimentskriveren svarer, at beløbet er afskrevet for restance i kvitteringsbogen. For en falsk beretning burde han straffes med spansk fidel, anfører regimentskriveren.
- Gentofte En aftakket soldat beder om fritagelse for copulationspenge. Mener at militærpersoner ikke skal betale ved bryllup. Paasche svarer, at manden er smed og ikke militærperson længere.
- Ballerup Tilladelse til Jens Kuur til krohold. Ingen må holde kro i de to tilstødende byer Måløv og Herlev.
- Vadsby Ole Andersen beder om tilladelse hos amtmanden til at fæste hus. Dette kan kun ske med tilladelsen, anfører han.

Herstedvester	Skoleholder Christopher Lousen bytter skole med Edvard Mejer i Hvissinge. Flere anbefalinger af de to skoleholdere er vedlagt.
Glostrup	Fortegnelse med navne; gælder fourage og tørv i Glostrup og Hvissinge.
Hvissinge	Skoleholder holder drikkelag med bønderne i skolestuen.
Hjortespring	Attest på præstetiende fra Hjortespring gård.
Hvissinge	Et rygte om en husmand, der skal have begravet sit for tidligt fødte barn. Afkræftet ved vidner.
Herstedvester	Vartov hospitalsforstander beder amtmanden om tilladelse til at føre en sag mod en bonde. Regimentskriveren har modsat sig sagen.
Værløse	En anbefaling fra Hans Jørgen Lesberg til sin tro og ærlige tjenestepige.
København	Et brev på tysk om befæstningsfrihed for den nordlige ende af Sct. Jørgens Sø.
Sengeløse	Ridefogeden skriver om en gammel betler, der er død på bygaden.
Frederiksberg	Christopher Naiguard forespørger, om der skal betales copulationspenge for hans søster, der bor hos ham på Klomans gård i Fr.berg have.
Skovlunde	En bonde rykkes for restance på en gård, der nedbrændte i Ejby i 1728.
Amager	En kok på Søbatteriet Prøvestenen druknede efter en krotur hos snedker Levin, hvor han efter et slagsmål var ilde tilredt.
Lyngby	Anne Aads Brayes skriver igen om sagen med slagteren. Både på dansk og tysk.
Store Magleby	En ansøgning om nedrivning af kirken i sognet, underskrevet af bymændene. Endvidere et overslag over materialer til bygning af en ny kirke.
København	Hans Larsen klager over ikke at måtte forlade Københavns amt, når han har skaffet en karl til erstatning for militærtjeneste. Regimentskriveren mener, at når han ikke vil have en gård, skal han være soldat. Selv om han skaffer en erstatning for militærtjenesten, skal han også finde en karl til gården.
Frederiksberg	Johan Lundsted vil have 7 Rdl., som han har tilgode hos udrider Carl Bager.
Knardrup	Schoutbynachten Wecke lejer en grund. Da han bekoster planering og beplantning, ønsker han større sikkerhed for at kunne beholde den.
Sundbyvester	En kvinde og hendes mand ernærer sig ved smedehåndværk. De ønsker at bygge et nyt hus, men bønderne forlanger, at de skal betale for den ler, de opgraver på fri mark.
Vangede	Anne Olsdatter beklager sig over, at regimentskriveren har ladet hendes mor begrave uden at registrere og vurdere.

- Ledøje W. Clodius i Nærum indberetter de to ældste sønner på Catrineberg for jagt på den kgl. vildtbane.
- Avedøre To bønder fængsles efter et håndgemæng ved Vesterport, hvor en soldat har stukket den ene bonde ned.
- Ishøj En udtalelse fra bymændene om en skrædder, der blev fundet død på en mark.
- Storemagleby Fastelavnstider omtales som syndige forsamlinger med spil, druk og dans. Der slås katten af tønden og der »rives hovedet af Gaasen«.
- Frederiksberg Kgl. bevilling som musikanter på landet til Peder Kurrepind.
- Saltholm Ulrik Kaas svarer på en skrivelse, at han har haft folk til at bryde kalksten på Saltholm.
- Knardrup »Schoutbynachten« angående en kontrakt om to jordlodder.
Meddelelser om tid for session i Ringsted, Antvorskov og Frederiksberg.

Debat

Karsten Thorborg: Hvad er historie? II

Benito Scocozza var blandt bidragyderne til den enquête om historieforskningens karakter og betydning for nutidslivet, som jeg tidligere har omtalt i *Fortid og Nutid*. I mellemtiden har han udbygget og præciseret sin position, idet han har udgivet en selvstændig afhandling i Hans Reitzels Æbleserie, »Om historie. En introduktionsbog«, Kbh. 1982, 131 sider. Det er en fortjenstfuld opgave, han har påtaget sig ved at skrive en alment forståelig, marxistisk introduktion til historie i dette ords dobbelte betydning: fortidens virkelighed og vor erkendelse af den. Introduktioner til den historiske materialisme er der adskillige af, men Scocozzas bog er den første på dansk i sin art.

Bogen indledes med et hjertesuk over emnets uoverskuelighed og afrundes efter den mellemliggende analyse med et kapitel, »historiens budskab«, om historieskrivningens samfundsmæssige betydning i en tid, hvor netop denne uoverskuelighed er blevet et problem. »Mere end nogensinde«, skriver han, »er der brug for et budskab, der sætter fortidens myriader af enkelthændelser ind i en sammenhæng, der gør nutiden begribelig, og som vejleder os i udformningen af fremtiden« (s. 127). I sandhed et stolt, men krævende program for en historieforskning, der vil være på en gang kritisk og handlingsorienterende. Mange vil utvivlsomt mene, at et sådant program i det højeste kan være den enkelte historikers individuelle budskab. Men Scocozza står fast forankret i den klassiske historiefilosofiske tradition, som både hævder, at fortiden er erkendbar og fastholder, at en sådan

erkendelse er handlingsforpligtende. Hans position gør altså krav på at være på en gang erkendelsesrealistisk og normativ. Da jeg i min forrige artikel har argumenteret for en aktiv humanisme, perspektivismen, som også prøver at opfylde netop disse fordringer, vil det være rimeligt at søge forholdet mellem denne og Scocozzas position afklaret nærmere.

Scocozza har inddelt sin bog i tre hovedafsnit: 1) hvad historien har efterladt os, 2) den historiske sammenhæng og 3) historiens væsen og nytte. Men bogens tyngdepunkt ligger afgjort i det midterste afsnit, hvor han har sat sig det vigtige mål at sammentænke fagets empiri og samfundsanalyse. Historieforskningen, som jeg forstår den, er en læreproces, hvor historikeren bestandig arbejder på to fronter, dels med at kvalificere sin forudforståelse, dels med at forstå sine konkrete historiske emner. I den marxistiske tradition findes en sådan tankegang beskrevet som en bevægelse fra empirisk mangfoldighed til begrebslig forenkling og videre til en meningsfuld syntese.¹ Det må vistnok være den fremgangsmåde, der ligger til grund for Scocozzas strukturerende begreber empiri (erfaring), teori (samfundsanalyse) og syntese (historieskrivning). I forhold til dette centrale midterafsnit skal det indledende stykke om kilder og kildekritik blot gøre opmærksom på historikeren's vanskelige vilkår og vise, hvordan det trods alt er muligt at etablere et grundlag for den egentlige historiske undersøgelse. Mens det sidste af de tre hovedafsnit drager nogle konsekvenser af hans position i form af en forklaring af og stillingtagen til de skiftende tiders historieopfattelser.

Trods bogens beskedne omfang er dens emne altså både betydningsfuldt og omfattende, og den vil kunne diskuteres fra forskellige synsvinkler. Mit udgangspunkt er erkendelseskritisk. Bogen er skrevet ud fra en grundlæggende objektivistisk opfattelse, og

1. Denne sammentænkning af empiri og analyse er sikkert bl.a. inspireret af afsnittet »Die Methode der politischen Ökonomie« fra Marx' ligeså berømte som problematiske indledning til »Grundrisse« fra 1857. Den findes oversat til dansk af Kjeld Schmidt som indledning til hans udgave af Marx: »Kritik af den politiske økonomi«, Kbh. 1970, s. 40–50. Se endvidere Sven-Eric Liedman: »Motsatsernas spel« Lund 1977 bd. I kap. 2 og Joachim Israel: Sociologisk grundbog 1973, bd. I s. 18f & II s. 161–67.

dette udgør efter min mening et hovedproblem i den. Emnet for det følgende er altså Scocozzas objektivistiske erkendelses- og samfundsforståelse. Med »objektivismen« mener jeg en horisont, indenfor hvilken erkendelsen opfattes i analogi med afbildning, og hvor menneskelige motiver og historiske begivenhedsforløb (ultimativt) forklares ved tingslige kategorier eller relationer mellem sådanne. Jeg vil først diskutere hans øjenvidneempirisme på det empirisk, sanselige niveau. Dernæst skitsere mit eget standpunkt, perspektivismen. Og endelig omtale hans objektivismen på tænkningens og historicsynets niveauer.

1. *Øjenvidneempirismen*. Scocozza betoner stærkt, at den historiske overlevering er sparsom, socialt ensidig og til tider direkte forfalsket i forhold til, hvad en samtidig iagttagelse ville have kunnet registrere. Til illustration heraf foretager han et – for hans stil karakteristisk – tankeeksperiment:

»Lad os et øjeblik forestille os, at vi med et fingerknips blev anbragt på en fjern stjerne, som først nu er ved at modtage de lysbølger, der udgik fra Jorden for 100, 200 eller 1.000 år siden. Vi kikker på Jorden gennem en uhyre kraftig kikkert, ja, stjernefolket har endog stillet særligt avancerede lytteapparater til vor rådighed. Vi kan følge det, der skete på Jorden dengang. Og vi sammenligner det, vi ser, med digre historiske værker om den periode, vi iagttagelse. Værker, der er skrevet på baggrund af slidsomme undersøgelser af et sparsomt og ofte drilsk kildemateriale. Mon ikke manganen en historisk fremstilling ville vise sig at være skudt helt ved siden af? Men denne ubehagelige erkendelse via en science fiction-fantasi kan ikke afholde os fra at få så meget som muligt at vide om fortiden, og den bør ikke få os til at forfalde til mismod. Den må ikke få os til at afskrive mulighederne for at skaffe os sand viden om fortiden. De kritiske øjne bør ikke føre til, at vi bliver skeptikere. For faktisk er det muligt at sammenstykke billeder af fortiden« (s. 30f).

Jeg er selvfølgelig ikke uenig i, at megen historieskrivning ville blive revideret, hvis vi kunne blive øjenvidner til fortidens begiven-

heder, og jeg er heller ikke erkendelsesskeptisk. Problemet i Scocozzas tankegang er de bagvedliggende forudsætninger, at det skulle være kildekritikkens særlige opgave at rekonstruere det konkrete fortidsliv, sådan som et førstehåndsvidne ville have kunnet iagttage det, og at kildekritikken ville være overflødig, hvis vi havde haft en sådan stjerneikkert. Tacitus gengiver mange øjenvidneskildringer af germanernes »vilde« liv, men han forstod ikke rationaliteten i deres handlinger, og historikerens kildeudnyttelse er på ingen måde indskrænket til at anskueliggøre det konkrete fortidsliv. Også overfor selviagttagne begivenheder i nutiden driver vi kildekritik, som når vi f.eks. overværer en partiledersdebate. Når Scocozza beklager det bevarede kildematerialers ensidighed og forklarer denne med, at »sporene, fortiden har efterladt os, ... er præget af de samfundsforhold, som fandtes« (s. 19), så må det tilføjes, at det just er den prægning, der kan bruges til at erkende disse samfundsforhold. Det er han også andet steds klar over, når han hævder, at det kun er muligt at tale om en beretnings tendens, hvis man i forvejen kender de interesser eller holdninger, som kildeproducenten står for (s. 46). Men bortset fra det forkerte i at man ikke skulle kunne slutte til holdninger og interesser ud fra kilderne, må den empirisk arbejdende historiker så til gengæld indvende, at det netop er en vigtig kritisk opgave at undersøge, hvordan personer eller institutioner mere nuanceret har defineret deres interesser, og at et af midlerne hertil er kildekritikkens tendensanalyse.

Med sit tankeeksperiment indskriver Scocozza sig som en tro discipel af den danske kildekritiske traditions nestor, Kristian Erslev, der også opfattede kildekritikken som en fattig, men dog mulig erstatning for, hvad et samtidigt førstehåndsvidne ville have kunnet iagttage umiddelbart. Det er præcis denne øjenvidneempirisme (dvs. naivrealisme), der ligger til grund for Scocozzas behandling af kildekritikkens operationer og formål. Og som Erslev mener er følgelig, at der er en principiel forskel mellem den måde historikeren etablerer sine kendsgerninger på og den måde, hvorpå han erkender historiske sam-

menhænge. »Så snart historikeren stiller spørgsmålet: Hvorfor?, har han begivet sig ind på teoridannelsens område«, skriver han (s. 49). Og det skyldes, »at årsagsforklaringerne ikke udspringer af kilderne selv« (s. 51). Men hertil er at sige, at det gør begivenhederne heller ikke. Så uforsigtigt ville Erslev heller ikke have formuleret det, men meningen er den samme: årsagssammenhænge kan ikke ses. At det samme også gælder enhver anden mere omfattende social helhed, som historikerne søger at erkende, gør Scocozza intet ud af, selv om han et enkelt sted nævner, at man jo ikke kan »gå ud og føle på en »national rejsning« eller »national bevægelse«« (s. 54).

At Scocozza har valgt at fastholde en sådan dogmatisk erslevsk opfattelse er så meget mere påfaldende, som denne har været genstand for intens debat netop på Historisk Institut ved Københavns Universitet, hvor han er ansat. Ikke med et ord antyder han, at det af hans kolleger blandt fagets lærere i historisk metode er erkendt, at Erslevs historieteoretiske skrifter er dybt splittede mellem hans ønske om at tilpasse historieforskningen til positivismens objektivistiske videnskabssyn og hans på egen erfaring baserede indsigter i den historiske forskningsproces. Det er klart det funktionelle kildebegrebs Erslev og ikke den objektivistiske Erslev, som idag har andet end videnskabshistorisk interesse.²

Der er ingen grund til her at gentage en udførlig erkendelseskritisk diskussion af, hvad jeg har kaldt Erslevs og Scocozzas øjenvidneempirisme. Jeg kan nøjes med at henvise til Bernard Eric Jensens i note 2 nævnte afhand-

ling, »Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag«. Men der kan være grund til at skitsere nogle centrale begrænsninger ved Scocozzas forståelse af kildekritikken i forhold til en kildekritisk forståelse, der prøver at tage de fulde konsekvenser af Erslevs rigtige, men ikke af ham selv integrerede indsigter i historikerens aktive funktion i den historiske forskningsproces.

Disse traditionsbestemte begrænsninger³ består i: a) Den manglende behandling af fortolkningsproblematikken. Det er overalt den iagttagne virkelighed, ikke den oplevede og erkendte virkelighed, han søger. b) Hans omtale af troværdighedskritikken af beretninger retter sig idelig mod øjenvidneskildringer og afhængighedskritik. Bortset fra nogle konkrete oplysninger om pressen og dens kilder i forbindelse med juntakuppet i Chile 1973 (s. 43) omtaler han ikke de særlige kildekritiske problemer, som institutionelt producerede akter og informationsserier frembyder. Derimod ofres der uforholdsmæssig megen plads på det særtilfælde af troværdighedskritikken, som er knyttet til de såkaldt »uægte kilder«. c) Levningsudnyttelsen bliver yderst stedmoderligt behandlet. Ligesom Erslev tillægger han den en særlig høj grad af sikkerhed, men dens forudsætninger og funktion i forskningsprocessen gør han ikke rede for. d) Ikke et ord om levningskritik og troværdighedskritik i forening. Lejlighedsvis anerkender han Erslevs indsigt i, at forskellen mellem beretningsudnyttelse og levningsudnyttelse er en funktion af historikerens brug af kildematerialet, men lige så lidt som Erslev har han integreret denne vitale indsigt i sin viden-

2. Bernard Eric Jensens anm. af Niels Skyum-Nielsen & Per Nørgart: »Film og kildekritik«, Historisk Tidsskrift bd. 74, 1974 s. 364–81, samme: »Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag«, Historisk Tidsskrift bd. 76 s. 113–48. Karsten Thorborg: »Historiesynet hos Erslev i Historisk Teknik«, Hist 7, 1974, samme: »Arbejdspapirer til historisk metode« I–II 1975/76. Et forsøg på at integrere det funktionelle kildebegreb i en marxistisk inspireret kildekritik findes hos Uffe Østergaard: »Terminologi og systematik i det historiske begrebsapparat«, Den jyske historiker 1973, optrykt i »Tradition, opbrud og formidling«, Århus 1978. Jvf. også Jens Chr. Manniche: »Den radikale historikertradition«, Århus 1981.

3. Dette udelukker ikke visse utilsigtede afvigelser, som når han sammenblander Erslevs ellers veldefinerede begrebspar førstehånds- og andenhåndsvidner med primære og sekundære kilder (s. 26). Jeg ville også reservere begrebet »uægte kilde« til det særtilfælde af troværdighedskritikken, hvor kilden indeholder en falsk meddelelse om dens egen identitet som f.eks. det konstantinske gavebrev. Men her er Erslev mindre klar.

skabsforståelse. Og e) ligesom Erslev opfatter han realkritik som en erstatning for direkte kildeudsagn, ikke som betegnelse for den moderne historiske kritiks levnings- og kendsgerningsudnyttelse. Han bruger således megen plads på at vise, hvor modsigelsesfyldte og utroværdige pressemeddelelserne om Salvador Allendes død ved kuppet i Chile var. Vi véd faktisk ikke, om han blev skudt, eller om han nåede at begå selvmord, da præsidentpaladset blev erobret. Men Scocozza hugger effektivt knuden over: Allende blev under alle omstændigheder myrdet (s. 34–44 & 101–05). Denne – iøvrigt rigtige – dom forstår han på godt erslevsk som en slutning fra den historiske sammenhæng. Reelt har han imidlertid blot stiltiende skiftet spørgsmål fra hvem, der trykkede på aftrækkeren, til hvem, der havde ansvaret for Allendes død – hvad et øjenvidne iøvrigt ikke ville have kunnet se. Og med skiftet i erkendelsesobjekt har han selvfølgelig også skiftet data (dvs. erkendelsesgrundlag).⁴

2. *Perspektivismen*. Med begrebet om den moderne historiske realkritiks kendsgerningsudnyttelse er jeg tilbage ved Collingwoods kopernikanske revolution i historieteorien, som jeg var inde på i den forudgående debatartikel (Fortid og nutid XXIX:4 s. 706). Den beteg-

ner netop det afgørende brud med øjenvidneempirismen og dermed med det af Erslev såvel som Scocozza hævdede principielle skel mellem kildekritik og teoridannelse. Al (historisk) erkendelse forstås herefter som svar på spørgsmål, og disse kan rettes mod såvel den indre som den ydre virkelighed, mod individuelle såvel som kollektive fænomener og mod både tilstande og processer. Der opstår derfor intet principielt skel mellem kildekritik og sammenhængsforståelse, for også kildekritikkens resultater er indsigtsformidledende teorier om fortidens sociale virkelighed. Men mens kildekritikkens mål er at forstå kilderne, søger den egentlige historiske forskning i stadig vekselvirkning med kildekritikken og med dennes resultater som – i det mindste – ultimativt empirisk grundlag (data) at forstå sine overordnede erkendelsesobjekter.

I den nutidige nordiske metodedebat har H. P. Clausen betegnet dette forhold mellem kildekritikken og den egentlige historiske teoridannelse med det – lidt misvisende – ord »repræsentativitetsproblemet« og har med rette givet det en central placering for forståelsen af en empirisk funderet historieforskning.⁵ Mens den traditionelle kildekritik især betonedede troværdighedskritikken af beretninger, lægger den moderne kritik vægten på

4. Det historikeren spørger om, kalder jeg erkendelsens objekt – uanset om dette objekt er forståelsen af en folketingsstaler, en stenaldergravsætning, den franske revolution eller sig selv. Erkendelsesgrundlaget herfor kalder jeg »data«. Kilderne er således blot data. Vi sanser data, undres over dem og stiller spørgsmål om dem: hvad er det? hvad betyder det?, hvordan skal det forklares? Under forsøget på at besvare disse spørgsmål opbyder vi al vor viden og fantasi og formulerer nogle foreløbige svar (= hypoteser). Og så følger verifikationen: er svaret sandt? Vi undersøger, om der er taget hensyn til alle relevante data, om alle relevante spørgsmål er stillet og besvaret, om svarene rammer plet, og om de er usårlige. Hvis det er tilfældet, har vi etableret en historisk kendsgerning, dvs. en teori om fortidens sociale virkelighed. Det, et øjenvidne ville kunne iagttage, er altså kun data, mens en kendsgerning er en erkendt størrelse, dvs. en teori. For Scocozza er en »kendsgerning« derimod det, et øjenvidne umiddelbart ville kunne iagttage, men som historikeren må grave frem af kilderne, mens en »teori« er et svar på spørgsmålet: hvorfor? Bemærk dog at han ikke skelner mellem begreberne »teori« og »hypotese«, idet han bruger ordet »teori« i betydningen »en formodning om en sammenhæng« (s. 46). I min sprogbog er en teori en verificeret hypotese. Med denne meget brede definition af teoribegrebet er det imidlertid nødvendigt at skelne mellem forskellige slags teorier. Jeg vil således skelne mellem faktuelle teorier, der er svar på mere eller mindre omfattende spørgsmål om konkrete historiske emner, og almene teorier, der er svar på spørgsmål om almene sammenhænge.

5. H. P. Clausen: »Hvad er historie?« Kbh. 1963: »En kildes udsagnsevne er en funktion af dens repræsentativitet, dvs. af kildens mere eller mindre specifikke og direkte tilknytning til den virkelighed, undersøgelsen gælder. Grundlaget for al kritisk kildeanalyse må da være bestemmelsen af kildernes repræsentativitet. . . . Kildekritikken må ikke blot ses negativt som en afsløring af kilderne og en opdeling af dem i ægte og uægte. Kildeanalysens mål er det positive at klarlægge kildernes væsen i relation til den

realkritikkens levnings- og kendsgerningsudnyttelse.⁶ Det betyder selvfølgelig ikke, at beretningsudnyttelsen er overflødiggjort, men blot at den bør behandles som en funktion af den egentlige historiske kritik. For det er først med den, at det bliver muligt at overskride de historiske aktørers opfattelser og nå til en selvstændig helhedsforståelse. Dvs. at nå fra historisk erfaring til egentlig historisk erkendelse. Ved »realkritik« forstås, at historikeren udnytter sin kildeeksterne viden til at forstå sine data – det være sig »kilder« eller etablerede historiske faktuelle teorier. Det vil ofte sige, at han bruger sin sunde fornuft, f.eks. tager han for givet, at fortidens hekse ikke var rigtige hekse, selv om nogle af dem selv troede

det. En irreligiøs historiker afviser, at Jesus var guddommelig, mens en kristen historiker går ud fra, at han var det. »Sund fornuft« forandrer sig med tid og sted og ofte fra person til person. Noget af denne kulturelle relativisme kan overvindes ved at indføre modeller, eksplicit definerede begreber, socialvidenskabelige og psykologiske almene teorier m.v. I så fald er der tale om videnskabeligt funderet realkritik eller om teoriformidlet historievidenskab. Men også videnskaben forandrer sig, og det bliver nødvendigt at fundere historiens videnskabelighed – såvel som al anden videnskabelighed – i processen, dvs. i selve søgningen efter sand og værdifuld viden. De historievidenskabelige resultater er – ide-

problemstilling, man arbejder med. . . . Vi kan understrege, at historikeren i den kildekritiske analyse arbejder samtidigt i to planer, der derved forbindes i hans forskning. Han må vurdere kilderne både i relation til sin problemstilling og til den historiske virkelighed, kilderne er spor af, når han bestemmer kildernes anvendelighed. Men han kan ikke nøjes med at sætte kilderne i relation til den forsknings-sammenhæng, han arbejder med. I et vist omfang må han tage sit standpunkt i kilderne selv og interessere sig for kildetyper og kildegrupperes særpræg samt for de problemer, der normalt rejser sig ved udnyttelsen af en bestemt slags kilder.« (s. 66ff).

Når jeg finder ordet »repræsentativitetsproblemet« mindre heldigt, er det fordi, der ikke kun tænkes på domme om eksemplariske tilfælde (generalisationsproblemer), men også på slutninger fra del til helhed og fra produkt til den frembringende handling og dennes materielle såvel som ideologiske forudsætninger. Som når det f.eks. gælder om at forstå den samfundsmagt, der har anlagt Trelleborgene eller om at forstå det gamle germanske ættesamfund ud fra fremmedartede formuleringer i bl.a. landskabslovene.

6. Levningsudnyttelsen betegner det særtilfælde af realkritikken, hvor erkendelsens grundlag er historiske levning (skriftlige eller ikke-skriftlige). Erkendelsens sikkerhed beror her ikke på troværdigheden af andre menneskers meddelelser, men direkte på historikerens mulighed for og evne til at sætte sine data i forbindelse med sit erkendelsesobjekt.

På dette grundlag er det muligt at forstå tidligere tiders kontroverser om kildekritikken som udsprunget af en af alle parter delt øjenvidneempiristisk forudsætning. Det gælder f.eks. Johannes Steenstrups gamle kritik af den erslevske »udklækningsanstalt« af umodne kildekritikere. Steenstrup identificerede med en vis berettigelse Erslevs kildekritiske kurser med øvelser i beretningskritik, og for så vidt var hans indsigelse ikke uden føje. Han kunne påvise adskillige andre måder at nå til historisk erkendelse på end ved litterær troværdighedskritik, nemlig ved forskellige former for realkritik, men selv forstod han det som umiddelbar iagttagelse og indføling. (Se Johs. Steenstrup: »Nogle omrids af min virksomhed som universitetslærer«, Kbh. 1934 s. 16–31).

Et andet eksempel er Vilhelm Grønbechs kritik af historikernes eksklusive interesse for »de kendsgerninger vi skaffer til veje ved at underkaste vore kilder en kritisk sondring«, for – som han skriver – ganske vist er det »interessant, og sommetider af betydning at finde ud af når og hvor en kamp stod, men det er af endnu større betydning at spørge om hvad kamp i hine tider var«. Grønbech forudsætter her med sin hovedmodstander, Erik Arup, at kildekritikken alene har til opgave at etablere ydre kendsgerninger. At den altså kun angår den iagttagne, ikke den oplevede og erkendte virkelighed. Fra eksistentialistisk hold er der fremført en tilsvarende kritik af den traditionelle historiske objektivisme, bl.a. af K. Olesen Larsen. (Vilhelm Grønbech: »Vor folkeæt i oldtiden, 2. udg. bd. II s. 339 & K. Olesen Larsen: »Om vort forhold til historien«, Tidehverv 1945, optrykt i samme: »At være menneske« bd. I 1967 s. 252–73).

Hvad det gælder om er at bryde med det indsnævrende »før-kopernikanske« kritikbegreb. Historikeren må under alle omstændigheder forstå sine data og vurdere dem i forhold til sine problemstillinger. Og selvfølgelig gør han det også, omend med større eller mindre held og med en mere eller mindre adækvat metodisk bevidsthed.

elt set – produkter heraf og bestandig udsat for revision, selv om megen historisk viden selvfølgelig står fast. Hvor historikerne når til uforenelige teorier, må grunden hertil søges afdækket og modsætningerne overvundet. Men historikerne kan udmærket behandle samme emne forskelligt, uden at deres teorier er uforenelige og med anerkendelse af hinandens resultater. Det skyldes, at historie ikke er nogen systematisk videnskab, at historikerne selv er historiske væsener, og at de derfor må spørge og svare ud fra deres begrænsede og historisk betingede perspektiver. Deraf betegnelsen »perspektivisme«. ⁷

3. Jeg vil nu vende mig til det langt mere omfattende og vanskelige spørgsmål om *Scocozzas objektivisme på tænkningens og historiesynets niveau*.

Scocozza skriver s. 52: »Vores begribelse af *kausaliteten*, af årsagssammenhængenes eksistens, er en *genspejling* af den *objektive virkelighed*«. Her betegner »den objektive virkelighed« ikke den iagttagelige virkelighed, men en bagvedliggende dynamisk kausal struktur. Denne er det filosofiens opgave at erkende, hævder han (s. 67), og kriteriet for erkendelsens sandhed er altså, om den »afspejler« denne struktur eller ikke. Hvori strukturen nærmere bestemt består, udvikles s. 65–101 i form af en komprimeret gennemgang af den dialektiske og den historiske materialismes doktriner, ifølge hvilke virkeligheden er forandring, og forandringens ultimative årsag er, »at der i og mellem tingene findes *modsatninger*« (s. 67). Det kan være fascinerende at møde en sådan helstøbt verdensanskuelse, og den imødekommer sikkert et ideologisk sikkerhedsbehov hos nogle. Men Scocozza stiller ikke spørgsmålet om, hvordan det skulle være

muligt at afgøre, om den faktisk »afspejler« en eksisterende struktur, og jeg kan ikke se, hvordan det skulle være muligt at besvare dette spørgsmål med hans erkendelsesteoretiske forudsætninger.

Objektivisme-problemet handler imidlertid ikke kun om erkendelsesteori, men også om menneske- og samfundsopfattelsen (jvf. definitionen ovenfor s. 208. De positioner, Scocozza kontrasterer sin version af den historiske materialisme med, er diverse former for subjektivism og idealisme. En temmelig forældet problemstilling vil jeg mene. Enhver historiker med respekt for sig selv er kritisk overfor det 19. århundredes idealistiske voluntarisme – for ikke at tale om den filosofiske idealisme à la Hegel, som Scocozza også gør op med (s. 66f). Den aktuelle historieteoretiske kamp står ikke mellem »konfliktteoretisk materialisme« og »konsensusteoretisk idealisme«, men mellem på den ene side diverse reduktionistiske og objektivistiske retninger, der uden videre eller i sidste instans reducerer de menneskelige motiver til fysiologisk/sociale behov eller f.eks. økonomiske interesser, og som ultimativt søger at forklare de historiske processer ud fra objektive strukturer, f.eks. produktivkraftudviklingen eller magtbalanceforskydninger. Og på den anden side en humanistisk orienteret grundposition, der mener, at menneskene fortolker og forholder sig til deres behov og interesser. Og som insisterer på, at strukturer ikke kan være selvvirkende, og at historikernes ultimative forklaringer derfor må gå bag om strukturerne og forstå disse som handlingskonstituerede.

Selv om dette indebærer, at samfundet og dermed historien forstås som i det væsentlige meningskonstitueret, behøver det ikke at betyde, at historiesynet er idealistisk i den for-

7. Jeg vil benytte lejligheden til at afvise, at den her fremførte, erkendelseskritisk formidlede, forståelse af den historiske erkendelse skulle være idealistisk eller subjektiv, som påstået af Hans Fink i »Kritiske historikere« 1977 bd. 4 s. 26–30. Uffe Østergaard: anf. art. i »Tradition, oprud og formidling«, Århus 1978 s. 69–71 noten, og Kai Hørby i »Københavns Universitet 1479–1979 bd. X, Kbh. 1980 s. 516. Det er en erkendelsesrealistisk historieforståelse, som er baseret på en undersøgelse af de subjektive mulighedsbetingelser for at opnå almengyldig historisk erkendelse. At Østergaard finder det hævdede heuristiske sandhedskriterium for historisk erkendelse »banalt« tyder på, at han ikke er uenig, men jeg véd ikke, hvordan han ville formulere et sådant heuristisk sandhedskriterium anderledes. Det er i kraft af dette kriterium, at det er muligt at bryde med såvel erkendelsesrelativismen som erkendelsesidealismen (jvf. Fortid & Nutid XXIX:4 s. 707).

stand, at de historiske aktørers planer og idealer opfattes som ubetingede og som historiens egentlige drivkraft. Handlingsbegrebet implicerer nemlig et langt mere omfattende meningsbegreb end den dagligdags brug af ordet »mening« i betydningen »opfattelse« o.l. Der kan således skelnes mellem »selvforstået mening« og »performativ mening«. Den mening, en aktør udtrykker gennem sin handlen, behøver nemlig ikke at være identisk med den mening, han selv tillægger den. For det første kan den være styret af uerkendte bevæggrunde og tvangsmekanismer. For det andet er der forskel på at følge bestemte normer og principper og på at kunne formulere dem. Og for det tredje er sådanne normer allerede indfældet i den givne sociale orden. Individene vokser op i et samfund, der er normstyret. De véd, hvad der forventes af dem, og at deres livsvilkår afhænger af deres vilje og evne til at opfylde disse forventninger uanset deres personlige mening om dem. Gennem deres mere eller mindre normopfyldende arbejde reproduceres interaktionssystemerne med deres iboende menings- og værdisystemer fra generation til generation omend ikke nødvendigvis uændret.

Det er ikke nogen enkel sag at afgøre, hvad Scocozza med sin sære blanding af erkendelsesobjektivismen og politisk aktivisme egentlig mener. Helst vil han vistnok have det bedste af begge verdener, dvs. at han både mener, at historiens dynamiske modsætningsfyldthed er handlingskonstitueret, og at denne handlen kan reduceres til bagvedliggende strukturelle årsager. Denne dobbelthed går helt ned i de enkelte sætninger, som når han f.eks. skriver: »menneskenes bevidsthed, deres tænkning, deres ideer, deres forestillinger, har i *sidste instans* de eksisterende produktionsrelationer [= »basis«] som grundlag. . . . Det er basis, den måde, hvorpå menneskene skaber de materielle eksistensbetingelser og fordeler det samfundsmæssige produkt, som er grundlaget for den menneskelige bevidsthed« (s. 98).

Grundlaget for den menneskelige bevidsthed er altså produktionsrelationerne, men da man ikke kan skabe og fordele det samfundsmæssige produkt bevidstløst, er produktionsrelationerne altså selv bevidsthedskonsti-

tuerede. En vej ud af denne selvmodsigelse ville være at operere med et differentieret bevidsthedsbegreb, sådan som f.eks. Joachim Israel gør i »Sociologisk grundbog« II s. 84–88. Men Scocozza skifter fra den ene position til den anden alt efter omstændigheder og formål.

På samme måde er det med hans udifferentierede brug af årsagsbegrebet. I sine eksempler bruger han det i bred dagligdags betydning som svar på spørgsmålet: hvorfor? uden at skelne mellem forskellige typer af forklaringer. Ordet »fordi« kan f.eks. referere til grunde/motiver, normer, almindelige erfaringsregler og funktionsammenhænge foruden til årsager af den slags, som forvoldte hr. Abrahamsens bule (s. 49 & 63). Og Scocozza bruger ordet, som lejligheden kræver det. F.eks. er hans eksempler s. 46f erfaringsregler, mens man må antage, at Anna og John havde grunde til at blive skilt (s. 50). Men ved at kalde alle historiske sammenhænge »årsagssammenhænge« giver han associationer til den simple årsag-virkning type og lægger dermed op til ideen om »historiske lov-mæssigheder«.

I spørgsmålet om menneskets valgfrihed nævner han således forskellige ydre begrænsninger, men han hævder tillige, at selv hvor vi kan vælge, er »også menneskenes valg underlagt årsagsloven« (s. 58, jvf. også s. 61f). Og efter at have indrømmet det historisk kontingente et vist spillerum som »specifikke årsager«, reducerer han ikke desto mindre disse til at være udtryk for en underliggende nødvendighed (s. 65). De første angår det konkrete historiske begivenhedsforløb, som det er den kildekritiske forsknings opgave at finde frem til. Den underliggende nødvendighed eller de »almene årsager« er det derimod historieteoriens opgave at erkende, for de »udspringer ikke af kilderne selv« (s. 51), men er baseret på historikerens systematisering af egne og andres erfaringer (s. 47). Og det vil for Scocozza sige, at historiens dialektik som fremstillet i skemaet s. 78 – trods alle forbehold – udgør den historiske udviklings »allerinderste struktur« (s. 79) og dermed dens ultimative forklaringsgrund. I sidste instans har objektivismen dermed fået overta-

get, og betydningen af det principielle skel mellem kildekritik og sammenhængsforståelse er blevet tydelig: De ultimative historiske forklaringer beror alene på historikerens nutids-erfaring og hans eventuelle valg af almen historieteori.

Herved afviger Scocozzas position afgørende fra perspektivismens. Denne betoner som nævnt også historikerens saglige forudforståelse, og den udelukker på ingen måde, at hans forventninger og spørgsmål er styret af almene teorier i dette ords strenge betydning, dvs. af et ordnet sæt af almene påstande om empiriske sammenhænge. Men den skelner skarpt mellem sådanne almene empiriske teorier, erkendelsesteori og faktuelle historiske teorier. Hvad der faktisk var tilfældet og hvorfor kan ikke afgøres uden konkrete historiske data, hvis man skal kunne udtale sig med bestemt-
hed. F.eks. kan man ikke på forhånd vide, hvilken betydning »klassemodsatninger« har haft før overgangen fra slavesamfund til feudalsamfund i en given kultur (jvf. s. 85f).

At der er tale om en dybtgående positionel uenighed mellem Scocozzas materialisme og perspektivismen viser sig også på den praktiske forsknings niveau. I en diskussion af det historiske sandhedsbegreb illustrerer han sin tankegang med et konkret eksempel:

»Historikerne har f.eks. tidligt erkendt, at årsagen til en række sociale forandringer i slutningen af 1500-tallet skulle søges i voldsomme prisstigninger. Prisstigningerne medførte f.eks., at danske godsejere kunne bygge et væld af herregårde. Ved at konstatere, at det var prisstigningerne, der skabte grundlaget for herregårdsbyggeriet, har man afvist, at årsagen til byggeriet skulle være en pludselig trang hos godsejerne til at bygge herregårde, som eventuelt kunne være opkommet, fordi herremændene var blevet smittet af den lyst til pragtudfoldelse, der prægede andre himmelstrøg som f.eks. renæssancens Italien. Senere historikere har imidlertid understreget, at herremændenes evne til at flotte sig med herregårde nok specifikt skyldtes prisstigningerne, men at årsagen til, at de kunne udnytte prisstigningerne, var, at de sikrede sig udbytningen af bønderne, som skabte det produkt, der nu blev så meget mere værd« (s. 82).

Pointen er, at den sidste forklaring er mere almen end den første og derfor mere grundlæggende uden at den første derfor er forkert. Men hvordan skal det forstås, at de gode konjunkturer »forklarer« herremændenes byggeri? Eller de i forening med det feudale udbytningssystem gør det? I begge tilfælde må det have været godsejerne, der forstod at udnytte mulighederne, og som valgte at bygge herregårde for de øgede indtægter. Prisstigninger og udbytningssituationer kan højst have udgjort mulighedsbetingelser herfor. Det er vel også det, der ligger i ordene »kunne bygge«, »skabte grundlaget for« og »kunne udnytte«. Men hvordan kan det så på forhånd udelukkes, at godsejerne motiveredes til at udnytte konjunkturerne og til at udnytte bønderne yderligere af ønsket om at kunne leve op til dette kostbare og prestigebetonede stilideal? Eller for den sags skyld at dette eventuelt har været inspireret af renæssancens Italien?

Det er betegnende for Scocozzas fremstillingsstrategi, at han formulerer sine opfattelser i modsætning til nogle meget naive modstandere og på en måde, så andre muligheder måtte synes utænkelige. I et af sine gennemgående eksempler forestiller han sig, at en række historikere bruger nøjagtig det samme kildemateriale til at forklare enevældens fald i Danmark 1848. »De er lige dygtige kildekritikere . . . Alligevel kan de nå frem til vidt forskellige syn på, hvad der var den *egentlige årsag* til, at enevælden blev afskaffet« (s. 50). Mange vil nok studse over, at et komplekst be-
givenhedsforløb som martsbegivenhederne 1848 absolut skulle have haft én og kun én ultimativ årsag. Men Scocozza er ubønhørlig. Enten er man enig med ham heri, eller også er man en erkendelsesrelativist, der mener, »at historikernes årsagsforklaringer i virkeligheden ikke er andet end et udtryk for historikernes forskellige smag og behag« (s. 51f). Grunden er, at Scocozzas almene historieteori foreskriver, at der skal være én ultimativ årsag, og at valget heraf er kriteriet for ens grundlæggende historiesyn. For med mindre man tager den nemme, men inkonsistente løsning at sammenblende forskellige forklaringer, har man enten et idealistisk historie-

syn, der går ud fra, at det er de historiske aktørers planer og idealer, der er historiens inderste drivkraft. Eller også går man som Scocozza bag om disse planer til deres årsag, og det må – stadig ifølge den almene historieteorier – nødvendigvis være klassekampens sociale modsætninger, uanset om disse har været de historiske aktører bevidste eller ikke (s. 59). Hvis man altså ikke er relativist, må man ifølge Scocozza enten operere med en idealistisk eller en materialistisk forhåndsteori om nogle transhistoriske drivkræfter.

Argumentet i Scocozzas enten-eller og forog-imod tænkning er da dette: fra den for al historisk forskning nødvendige forudsætning, at historiske begivenheder principielt kan forklares, slutter han, at så må de også have haft én ultimativ årsag. Og valget heraf bliver dernæst gjort til et spørgsmål om historikernes historiesyn: materialist à la Scocozza eller subjektivist/idealist? Og det er så igen udtryk for hans stilling i klassekampen: for eller imod udbytte? Men det er simpelthen ikke reelle alternativer. Man kan fornuftigvis godt mene, at historiske begivenhedsforløb er forklarlige uden at drage den slutning, at de nødvendigvis kun har haft én årsag og altså uden at være erkendelsesrelativist. Og man kan godt gå bag om de historiske aktørers selvforståelse uden at være enig med Scocozza. F.eks. kan man udmærket spørge om, hvad der betingede de gudelige vækkelsers fremkomst og deres sociale såvel som geografiske udbredelse i forrige århundrede uden på forhånd at have lagt sig fast på én forklaring. Som det var at vente, har den store vækkelsesundersøgelse, som Kirkehistorisk Institut gennemførte i 1960'erne, da også væsentligt modificeret og nuanceret de oprindelige hypoteser. Dette bekræfter blot en almindelig erfaring om den historiske forskning som en selvkorrigerende læreproces. Historikeren begynder sin undersøgelse med visse forventninger baserede på hans saglige, evt. teoriformidlede forudforståelse af det pågældende emne. Men under arbejdet med at forstå det uventede får han stadig nye indsigter, indtil spørgsmålene efterhånden ebber ud. Når det er sket, og svarene bekræftet gennem kontrol, er undersøgelsen bragt til ende. Hi-

storikerens forståelse af emnet har så udviklet sig fra en mere eller mindre nominal til en virkelig spørgsmål-svar struktureret substantiel forståelse. Og en undersøgelse af spørgeaktiviteten vil normalt vise, at spørgsmålene i stigende grad har været bestemt af emnet i hele dets komplekse modsigelsesfyldthed og mindre af de oprindelige forventninger.

Denne almindelige erfaring om den historiske forskningsproces gælder også på tværs af mange ideologiske og verdensanskuelsesmæssige kontroverser, simpelthen fordi kendsgerninger og argumenter er bindende i en akademisk diskussion. Men dermed er selve de grundlæggende kontroverser selvfølgelig ikke bragt ud af verden. Selv den mest gennemførte empiriske undersøgelse vil ikke i sig selv eliminere de uenigheder mellem historikerne, som skriver sig fra deres ofte vidt forskellige tagen-for-given-virkelighed, bundet som denne er til deres personlige, historisk og herunder klassebetingede erfaringsverden. For så vidt er jeg enig med Scocozza. F.eks. er kontroversen mellem perspektivismen og hans objektivistiske form for marxisme et eksistentielt spørgsmål for de involverede parter. Og den kan kun løses, hvis de hver for sig har evne og vilje til at foretage en gennemgribende erkendelseskritisk forudsætningsanalyse. En sådan horisontanalyse går imidlertid langt udover denne debatartikels forsøg på at modstille de to positioner på den mere praktiske forsknings niveau.

Scocozzas bog er en engageret, let læst og overkommelig introduktion til historie. Det hører til dens fortjenester, at den ikke alene behandler forskningsprocessen i dennes fulde traditionelle omfang, men også inddrager holdningsdannelsen og den almene teoridannelse som integrerede led heri. For så vidt er der tale om noget nær et pionerarbejde indenfor den skandinaviske metodedebat. Der er stort behov for en metodelære, som diskuterer og er vejledende for nutidens bestræbelser på at virkeliggøre idealet om en teorigyret historieforskning. Men når Scocozzas bog trods den prisværdige intention herom efter min mening ikke imødekommer dette savn på

en tilfredsstillende måde, skyldes det, at han i ønsket om at fastlåse sin position i en letforståelig materialistisk konfliktteori har valgt at fastholde en grundlæggende objektivistisk erkendelses- og samfundsforståelse. Et brud med objektivismen er imidlertid ikke ensbetydende med at indtage en subjektiv idealistisk position, og det er kun for en overfladisk betragtning, at Scocozzas bog er letforståelig og praktisk anvendelig som forskningsvejledning. Det er nemlig ikke »forfinelsen« af kildekritikken (jvf. s. 120) eller arbejdet med videregående historieteoretiske problemstillinger (jvf. Uffe Østergaard: nævnte værk s. 70), der virker erkendelseshæmmende. Et vist engagement heri er tværtimod nødvendigt for at bryde med en objektivisme, som ofte har blokeret for en adækvat forståelse af forholdet mellem såvel kildekritik og sammenhængsforståelse som mellem almen og faktuel teori-dannelse, og som derved har virket hæmmende og forvriddende ind på den praktiske historiske forskning.

Erik Hofmeister:

Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?

Anders Bøgh har i *Fortid og Nutid* (Bd. XXVIII, 1979–80, p. 285–89) givet »Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523«, og postulerer i den forbindelse, at de danske senmiddelalderlige selvejerbønder var stavnsbundne. Bøghs indlæg former sig som en kritisk kommentar til en afhandling af arkivar Michael Hertz, som i 1978 har givet en fornyet behandling af vigtige sider af den senmiddelalderlige bondestands sociale sta-

tus,¹ og også Hertz er af den opfattelse, at det 15. århundredes selvejerbønder var underlagt et stavnsbånd.¹

Hertz og Bøgh er imidlertid ikke enige om, hvorledes selvejerbønderne – i lighed med fæstebønderne indenfor det sjællandske retsområde – blev stavnsbundne, idet de baserer deres antagelse på 2 forskellige lovkomplekser. Bøgh anser stavnsbåndet for indført i forbindelse med Dronning Margrethes forordning af 1396, hvis §4 bestemte, at »huat bønder og bønders gotz eller annet gotz, huat thet helst er, som fran kronen er kommet, siden vor herre konningh Valdemar, vor fader . . . vth for aff Danmark oc till Thyskland sny mest, thet scall komme under kronens fredh igen«. (Valdemar forlod landet i 1368). Videre hedder det i §6 at »huat bønder, som fra kronen ære farnæ siden then forschreffne tid, at the giffue theres landgillæ i aar vth oc thre marck till føreløff oc fare yghen vndher kronen, som the førre vaare«. ² Både Poul J. Jørgensen og Johs. Steenstrup antog, at forordningen gjaldt fæstebønder, som havde afbrudt fæsteforholdet i utide for at blive fæstere under herrestænderne, hvilket kronen nu satte en stopper for og tvang dem tilbage og også Arup antog at forordningen gjaldt kronfæstere.³ Der er dog næppe tvivl om, at forordningen gjaldt selvejerbønder, idet ordet »bonde« på daværende tidspunkt normalt betegnede en selvejerbonde.⁴ Erslev er da også af den opfattelse, at forordningen gjaldt selvejere, som havde taget fæste andetsteds – havde forladt deres egen jord – men som Dronning Margrethe nu tvang tilbage, hvorfor han taler om at forordningen indførte »endog et Slags Stavnsbånd« for selvejerne, omend han dog herved nærmest synes at forstå en dyrknings- og arvegårdspligt (herom nedenfor).⁵

-
1. M. Hertz, »Beskeden Mand«, *Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder*. En skitse. Bol og By. 2. rk. 2. 1978. p. 77–106.
 2. E. Kroman (Udg.) *Den danske rigslovgivning indtil 1400*. p. 335 og 337.
 3. P. J. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. 1947. p. 475–76. Johs. Steenstrup, *Vornedskabet hos den danske bonde*. H. T. V. rk. 6. 1886–87, og Arup, *Danmarks Historie*, bd. II, p. 177–79.
 4. W. Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede*,. 1903, p. 512f. og mit utrykte speciale: *Nogle hovedaspekter af selvejerbøndernes sociale position i dansk senmiddelalder*. Århus. 1982, p. 71–83.
 5. Erslev, *Den senere Middelalder, Danmarks Riges Historie*, Bd. II, 1898–1905, p. 632–33 og *Fæstebondens førlov og dens størrelse*, i H. T. VIII. rk. 2. 1909–10. p. 71–73.

Sluttelig er det Bøghs opfattelse, at det ikke altid er en »tilstrækkelig bemærket kendsgering, at de første, der blev ramt af et stavnsbånd, var selvejerne og de blandt deres arvinger der skulle overtage gårdene« og at indførelsen af dette selvejerstavnsbånd kan »dateres eksakt og henføres til dronning Margrethes forordning fra 1396 §6.« Selvejerne blev således stavnsbundet før fæstebønderne. Bøgh uddyber ikke sin argumentation nærmere, men det synes at være et afgørende kriterium for stavnsbåndstesen, at selvejerne ses at være blevet tvunget tilbage til deres egen gård med 1396-forordningen.

Også Hertz bygger sin stavnsbåndstese op på det forhold, at selvejerne kunne tvinges tilbage, men hans argumentation bygger på andet lovmateriale. Hertz tager således udgangspunkt i Erik Glippings håndfæstning fra 1282, hvis §9 tillod selvejerne at tage fæste andetsteds som brydere, når blot de fortsat udredte de rette afgifter af deres egen jord (»Jtem licitum sit bondonibus proprias terras habentibus uillicacionem sumere, ita quod de suis bonis iura regia soluant«).⁶ Hertz er af den opfattelse, at vi her står ved rødderne til et stavnsbånd: «Et stavnsbånd som – vel at mærke – oprindeligt var lagt på selvejerne«, og baggrunden herfor er den, at kronen, såfremt der ikke blev udredt fuldt af selvejer-godset, kunne dele selvejeren til stavns med 1282-håndfæstningens § 9.⁷

Der er ingen tvivl om at Hertz – kronologisk såvel som indholdsmæssigt – presser kildematerialet for hårdt. Det må således understreges, at 1282-håndfæstningens §9 på daværende tidspunkt alene havde ren skattemæssig betydning, for så vidt som statsmagten blot forbød selvejerne at udvide den skattefrihed,

som – hvis de havde fæstet privilegeret jord – de nød som privilegerede jordrotters brydere, til også at omfatte deres egen jord, – i så henseende er 1282-håndfæstningens §9 blot en fortsættelse af tidligere lovgivning.⁸ Kronen ville i disse bestemmelser blot sikre sig sine retsmæssige skatter, og i 1282-håndfæstningen §9 – som gentages i håndfæstningen 1376 §21 – ses udtrykkeligt selvejernes ret til at forlade deres brug, når blot der erlagdes de tilstrækkelige afgifter af deres egen jord, og det er ikke muligt at datere et stavnsbånd – endelige rødderne hertil – ud fra 1282-håndfæstningen.

Det må dog medgives Hertz, at 1282-håndfæstningen §9 har åbnet kongemagten mulighed for sanktion overfor de selvejere, som havde taget fæste andetsteds, men som ikke kunne betale kronen de fornødne skatter af deres egen jord. Men denne sanktion har vel i første omgang bestået deri, at der gjordes udlæg for skatten, hvorend selvejeren befandt sig, og først i sidste omgang har bestået deri at dele bonden til stavns-, tvinge ham tilbage.⁹

Denne problematik ses også behandlet i de såkaldte Lollands Vilkår fra 1446, som blev vedtaget af de lokale jordrotter, og i hvis §12 det hedder, at »Jtem skal engien fogeth nagher man grype eller fangæ, ther egiende ær aat bondhe gotz, som riddere oc swene gotz besidie, för en han ær fordelth til böndhegotz meth landz logh, oc han haffwer bethaleth sin jorddrotten sith landhgille oc förlogh oc hwes han ær hanum aff rætthe pligtigh«.¹⁰ Bestemmelsen – som er en beskyttelse af herrestændernes interesse – vidner om, at selvejere har taget fæste andetsteds. Det kan imidlertid ikke alene ud fra forordningen 1446 §12 ses,

6. Kroman, Den danske rigslovgivning . . . p. 79 og Hertz, op.cit. p. 88.

7. I det engelske resumé udtaler Hertz sig mere eksplicit: Det hedder således her, at »while the freeholders, as early as 1282, for tax reasons have been burdened with the so-called »stavnsbånd« (adscription) the same dues, which under the name »vornedskab« (serfdom) rested upon the tenants of Zealand and the surrounding islands, are not proved with certainty until the last decade of the 15th century« (p. 106) Selvejerstavnsbåndet svarede således i sit indhold til vornedskabet.

8. Jfr. Jyske Lov, III. kap. 14, jfr. også Abels forordning 1251 §2. Se endvidere C. A. Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. H. T. XII. rk. 1. 1963–66. p. 260.

9. Jfr. Bøgh. p. 286.

10. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V. udgivet v/C. F. Wegener, 1871–75, p. 64.

hvorfor kronen lod fogeden tvinge selvejerne til at opgive deres fæste, og tvang dem tilbage til deres gårde, men bestemmelsen skal formentlig ses i forbindelse med 1396-forordningens §6, som givetvis betød en ophævelse af selvejernes tidligere – i håndfæstningerne 1282 §9 og 1376 §21 – fastslåede ret til at tage fæste andetsteds. Den konkrete baggrund for 1446-bestemmelsen er derimod mere usikker. Det er muligt at den skal ses som en indskærpelse af et i 1396 indført – men i årtierne derefter ikke overholdt – principielt forbud for selvejerne mod at tage fæste andetsteds. Steenstrup og Hertz antager, at baggrunden for bestemmelsen var, at selvejerne enten ikke havde dyrket deres egen jord på en for kronen tilfredsstillende måde – måske fordi de havde taget fæste andetsteds og derved eventuelt forsømt dyrkelsen af deres egen jord – eller at de havde arvet jord, som lå øde hen, hvorfor kronen nu udnyttede de sanktionsmuligheder, som var den givet allerede med 1282-håndfæstningens §9.¹¹

Der er ingen tvivl om at 1446-bestemmelsen er et klart vidnedsbyrd om, at kronen ikke kunne tolerere, at der ikke til stadighed erlagdes de fornødne afgifter af selvejergodset, og det er samtidigt klart, at et sådant krav vedrørende selvejergodset kunne få alvorlige personligt-dispositionelle følger for selvejerne. Steenstrup synes som følge heraf i sin afhandling om vornedskabet at antage stavnsbåndslignende tilstande for selvejerne, forsåvidt som de kunne tvinges tilbage til deres jord, og han henfører en tilstand for selvejerne som for fæsternes vedkommende kunne ses i Lollands Vilkår §11, – en paragraf, som for Steenstrup var et vidnesbyrd om at fæsterne indenfor det sjællandske retsområde var stavnsbundne.¹² Steenstrups opfattelse fremgår klart af hans populært anlagte bog om »Den danske Bonde og Friheden« fra 1888, hvori i det hedder, at »endog Selvejrbønder vare stavnsbundne i alt Fald i det femtende og sextende Aarhun-

drede«, og det fremgår atter, at kriteriet for denne antagelse, var det forhold, at selvejerne kunne tvinges tilbage til deres gårde.¹³ Som det ses, bygger Bøgh og Hertz (samt Steenstrup) på lov materiale, som viser, at selvejerne enten blev tvunget (:1396-forordningen), eller kunne tvinges (:1446-bestemmelsen) tilbage til deres gårde, og postulerer herudfra, at det 15. århundredes selvejere var stavnsbundet.

Dette er imidlertid ingenlunde et fyldestgørende kriterium for at antage eksistensen af et selvejerstavnsbånd, idet både Bøgh og Hertz ser bort fra de muligheder, som lå i selve bøndernes ejendomsret til jorden. Der er således talrige eksempler på at det 15. århundredes selvejere frit – d.v.s. uden nogen kongelig sanktion – ved salg (eller pantsættelse) kunne afhænde deres gårde (eller partsrettigheder deri) til hinanden, – først når selvejerne indtrådte i godstransaktioner med privilegerede krævedes en kongelig sanktion af transaktionen.¹⁴ Opretholdende en stringent definition af et stavnsbånd – d.v.s. som et bånd, der på forhånd pålagde bonden (og dennes sønner) en - vel at mærke – personlig pligt til at forblive på stavnen – må selvejernes frie afhændelsesret af gården alene og principielt mane selvejerstavnsbåndsspøgelset i jorden.

En dom fra 1410 kaster udmærket lys over problematikken. Det drejer sig om 2 personer, som da boede i Ålborg og Randers, men som i Slet herred havde arvet jord (»hawæ jordgoz y Abtorp y Sletterred, ther thyræ rætæ arfiord eer«) og om hvilket det understregedes, at det ikke var afhændet (oc aldry afhend war«). På kongens retterting blev de 2 personer pålagt at bygge og bo på deres arvede jord, og ikke længere opholde sig i byerne.¹⁵ Situationen er altså den, at 2 personer blev tvunget til at overtage den arvede jord, som formentlig lå øde hen, hvilket ikke var acceptabelt for kronen. Bøgh ser 1410-dommen som et bevis for selvejerstavnsbåndets indførelse i 1396, idet

11. Steenstrup, op.cit. p. 376 og Hertz, op.cit. p. 88–89.

12. Steenstrup, op.cit. p. 370–78.

13. Steenstrup, Den danske Bonde og Friheden. 1888, p. 60.

14. Se herom mit speciale, p. 21–43.

15. Dommen er trykt hos Steenstrup, Vornedskabet, p. 371–72.

han – dog uden nærmere uddybning – mener, at der i dommen »forudsættes et indiskutabelt stavnsbånd for selvejere«. Der er dog ingen tvivl om at Bøgh mistolker dommen: når de 2 personer selv blev tvunget til at dyrke jorden, skyldes det netop at jorden – som det udtrykkeligt hedder i dommen – ikke var afhændet, men sikkert lå øde. Det er derfor vigtigt at fastslå, at havde de 2 personer afhændet den arvede jord, var de personligt frie individer. 1410-dommen vidner derfor ikke om et selvejerstavnsbånd, – lige så lidt som 1396-forordningen indførte et sådant.

Derimod vidner 1410-dommen om den dyrkning- og arvegårdspligt som vedrørte selvejerbondegodset, og hvis opkomst rimeligvis skal sættes i forbindelse med 1396-forordningen, idet det med denne forordning blev klart, at kronen ikke længere tolererede indtægtstab fra selvejergodset, – jfr. dens §4–5–6.¹⁶ Det er i denne sammenhæng vigtigt at se 1396-forordningen som en kulmination på kongemagtens bestræbelse på efter feudalsopløsningen 1241–1340 og i en økonomisk krisetid – agrarkrisen kulminerede netop o. 1400 – at befæste sin økonomiske stilling overfor herrestænderne. Denne politik påbegyndte Valdemar Atterdag ved at reorganisere skattevæsenet og tilbagevinde det skatte(-selvejer) gods, som herrestænderne havde tilegnet sig,¹⁷ og denne godspolitik fortsattes under Dronning Margrethe. Allerede i 1376 havde herrestænderne lovet ikke at ville købe selvejergods, men der er dog ingen tvivl om at de benyttede sig af de urolige tider til at erhverve sig selvejergods. Det var overfor denne bevægelse, at Margrethe nu tog sine forholdsregler, idet hun var klar over at det godspolitiske spørgsmål var af afgørende betydning for kronens magtposition, og at det på dette punkt gjaldt om at stå fast overfor herrestænderne, – og selvejere.¹⁸ Det er i denne sammenhæng 1396-forordningen skal ses: kronen

har i en stærk position krævet, at det siden 1368 tabte skattegods (og bønder) igen skulle være skattepligtigt, og at de selvejere, som havde taget fæste andetsteds, skulle opgive dette fæste og vende tilbage til deres eget gods. Men som påvist betød dette principielt ikke indførelse af et selvejerstavnsbånd, og der er derfor grund til, i forhold til Bøgh, at afdramatisere forordningens konsekvenser for selvejerne.

Det er dog omvendt klart, at godsafgrænsningen mellem privilegeret/ikke-privilegeret gods betød, at kronen ikke ville acceptere indtægtstab fra selvejergodset; den kunne ikke tolerere, at det lå øde hen, eller på anden måde ikke gav kronen et tilfredstillende afkast. Dette er formentlig baggrunden for opkomsten af den dyrknings- og arvegårdspligt, som det 15. århundredes selvejere ses at være pålagt, og som 1410-dommen er et første og fulgyldigt vidnedsbyrd om. Denne dyrknings- og arvegårdspligt medførte, at selvejerne til stadighed skulle sørge for, at deres jord/den jord, de arvede var besat og ydede de fornødne skatter. Dyrkningspligten gjaldt i første omgang de personer, som var de rette ejere af jorden, men såfremt den umiddelbare ejer af jorden var død, blev arvingerne til jorden pålagt dyrkningspligten, – således som 1410-dommen viser.¹⁹

Det har åbentbart været kronen magtpåliggende at få dyrknings- og arvegårdspligten eksplicit fastslået og formaliseret, idet den i 1466 lovgav herom i den såkaldte Nørrejske Forordning. Forordningens §5 lød: »Jtem vm böndher gotz: then stund ther sittær nogher i, ther swarer fulth aff, tha skal ther ængin ythermere fordeles for.wrther ok böndher gotz ödhe, tha ma woræ vmbotzmæn lathe delæ paa alle the, ther hafue dell wti, so længi the göræ een wth, ther swarer fulth aff, eller ok sælie thet een annen ther gör thessliges, ok ængin skal ythermere fordeles eller beskattes

16. Det fremgår klart af de ovenfor citerede paragraffer, samt af §5, i hvilken herremændene lovede ikke at ville købe selvejergods.

17. Jfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. 1945, p. 188ff.

18. Jfr. Kr. Erslev, Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse. Kbh. 1882, p. 295.

19. Formentlig gjaldt denne kongelige sanktionsmulighed også, såfremt den umiddelbare ejer af godset misligholdt dette. Dette var ihvertfælde praksis i det 16. århundrede, – jfr. Jørgensen op.cit. p. 467.

wyer«. ²⁰ Situationen er altså den, at hvis kronen fik de fornødne skatter af selvejergodset, skulle ingen retsforfølges. Men var dette ikke tilfældet – hvis det lå øde hen – kunne kronen lade arvingerne til dette gods dele til stavns, indtil en af arvingerne overtog godset, eller – hvad der er principielt afgørende i denne sammenhæng – solgte godset, – en mulighed, som forordningen jo udtrykkeligt nævner. Som det ses, svarer 1466-forordningen i høj grad til problematikken i 1410-dommen. Arvegårdspligten ses også fastslået i en dom fra 1466. ²¹

Den senmiddelalderlige argrarkrise fik således alvorlige følger for selvejerne: nødvendigheden af at alle bondebrug var besat og dyrket pålagde således selvejerne en dyrknings- og arvegårdspligt, som i realiteten pålagde dem stærke tvangsbånd, forsåvidt som de personligt kunne tvinges til at overtage dyrkningen af jord, medmindre de kunne afhænde dette. Sidstnævnte, afgørende forhold, viser, at de kongelige fordringer primært gjaldt selvejerbondegodset, og kun sekundært selvejerbønderne som personer, hvilket afgørende adskiller selvejernes forhold fra fæstebøndernes under vornedskabet, idet sidstnævnte gruppe personligt var bundet til stavnen.

Dette gælder i det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede. Sluttelig skal dog inddrages et kongeligt brev fra 1532 vedrørende de lollandske forhold: de lollandske bønder havde klaget over at »frye self eygere bønder sønner platzses och deelis attbygge paa kronens« gods, men i det kongelige svarbrev hed det, at hvis en selvejer kun havde én søn (der skulle overtage gården) da kunne denne ikke tvinges til at over-

tage gårde på krongodset, men havde selvejeren flere sønner, da skulle de – bortset fra den, som skulle overtage den fædrene gård – love den kongelige embedsmand, at de ikke ville »flytte aff gotzszet anderstedtzs attboe oc bygge endt paa wortt och kronens«. ²² Der er her tale om et regulært stavnsbånd, men denne praksis ses ikke at være blevet udbredt andetsteds end på Lolland, hvorfor der formentlig er tale om en undtagelsesvis, og forsåvidt som bønderne klager over den kongelige politik, rimeligvis ny praksis. ²³

1532-tilfældet er en sen undtagelse. De senmiddelalderlige selvejeres afhændelsesmulighed af jorden/gården, som Hertz og Bøgh ganske ser bort fra – uagtet at den eksplicit nævnes i 1410-dommen og i 1466-forordningen samt at talrige adkomstbreve viser, at selvejerne frit kunne afhænde deres gårde til hinanden – viser, at der principielt ikke var tale om nogen personlig pligt eller tvang for selvejerne til at forblive på stavnen, således som det var tilfældet med fæstebønderne indenfor vornedskabets område. Bøgh og Hertz presser derfor kildematerialet for hårdt. Det er uheldigt og misvisende at tale om eksistensen af et selvejerstavnsbånd i 1400-tallet. Et sådant stavnsbånd eksisterede ikke.

Esben Graugaard: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803

»Western civilisation is strictly speaking rural: towns only represent a later phenomenon, their form and material physiognomy conserving their rustic origins«.

(G. Roupnel, 1954)¹

20. Aarsberetninger, p. 68. Det er forkert når Ladevig Petersen i Dansk Social Historie, Bd. 3. 1980 p. 172 skriver, at forordningens §5 gjaldt fæstebønder, – terminologisk såvel som indholdsmæssigt er der ingen tvivl om at paragraffen vedrørte selvejerbonde/godskategorien.

21. Diplomatarium Christiarni Primi. Udg. v./C. F. Wegener. 1836. nr. 133. Tilsvarende fiskale hensyn gør sig gældende, når kongen i 1466 tillod at ingen borger i Århus skulle tvinges til at overtage selvejergods (som de ejede), når der deraf blot erlagdes »fwlt«, – jfr. J. R. Hübertz (Udg.) Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Kbh. 1845, p. 26.

22. Kr. Erslev, Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Kbh. 1878, 29/6 1532.

23. Jfr. også Jørgensen, op.cit. p. 480.

1. Merrington J., »Town and Country in the Transition to Capitalism«, s. 171. Artikel i »The Transition from Feudalism to Capitalism«, red. R. Hilton, London 1976.

1. Land – by

Ud fra betragtninger over problematikken omkring overgangen fra en feudal til en kapitalistisk samfundsform i det danske samfund, foretager Tyge Krogh i Fortid og Nutid XXIX 1982 s. 647ff. i artiklen »Fattigvæsen og arbejdsvang« en analyse af fattigvæsenets udvikling i Kalundborg i perioden 1790–1840. Centralt i artiklen står tesen om fattiglovgivningen af 1803 som et resultat af det danske samfunds økonomiske udvikling fra en feudal til en kapitalistisk økonomi, nok så meget som et resultat af tidens humanistiske tanker med rødder i den franske revolution. At Danmark økonomisk var et overgangssamfund i 1803 er jeg enig med T. K. i, og dog mener jeg artiklen bør/kan problematiseres ud fra samfundets daværende demografiske og erhvervs-mæssige struktur.²

Analysens udgangspunkt, Kalundborg, er problematisk på den måde, at købstadens økonomi var mere dynamisk og i højere grad kapitaliseret end det var tilfældet i landsognene, hvor økonomien havde en tendens til at være statisk og passiv. Måske var det for skarpt når F. Braudel formulerede det således, at kapitalisme og byer i alt grundliggende var den samme ting i de vestlige samfund, og dog rummer formuleringen den rigtige kerne, at netop borgerskabet i byerne kendetegnedes ved frigørelse fra den feudale økonomi og dens produktionsmåde, lige som erhvervsstrukturen i byerne fremmede dannelse af en decideret lønarbejderklasse.³

Købstadens økonomiske forhold er imidlertid ikke repræsentativ for den tids Danmark. Langt de fleste mennesker boede, da fattigloven gennemførtes i 1803, på landet. Ifølge folketællingen af 1801, var der ialt 930.000 danskere; af disse boede 735.344 på landet og 194.656 i byerne. Altså var knap en fjerdedel af befolkningen underlagt en byøkonomi. Ud fra dette forhold skal TK's tese i det følgende kommenteres.

2. Bonde mellem feudalisme og kapitalisme

Den materialistiske historieteori, som er TK's teoretiske udgangspunkt, forudsætter forandring i basis (produktionsmåden) før ændringer i overbygningen, i dette tilfælde lovgivningen, kan finde sted. I denne sammenhæng er spørgsmålet så, om en sådan forandring havde fundet sted i det agrare Danmark omkring 1803. Som nævnt ovenfor, er der ingen tvivl om, at der på dette tidspunkt var udviklet en form for handelskapitalisme i byerne, men hvordan så situationen ud i det typiske Danmark, i landsognene?

Landbefolkningen var ifølge folketællingerne af 1801 inddelt i følgende kategorier: (tallene inkluderer den kvindelige del af befolkningen):

gårdmænd:	261.397
husmænd med jord:	142.980
tjenestefolk:	123.148
husmænd uden jord:	76.917
daglejere:	33.630
inderster:	22.828
almisselemmer:	19.480
godsejere:	4.460

Ud fra en produktionsmæssig analyse ville det være fristende at karakterisere godsejerne og gårdejerne som landsognets kapitalistklasse. Et sådant standpunkt problematiseres imidlertid af den differentierede husmandsgruppe, der i en vis udstrækning besad produktionsmidler. Statistikerens Falbe-Hansen beskrev situationen således:

»– ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede omtrent de 3/5 af Landets Husmænd besad Jord i Eje eller Brug, medens det en Menneskealder tidligere havde været en Undtagelse.«⁴

Vel havde husmændene ved udskiftningen mistet fordelene ved landsbyens fællesarealer,

2. At TK selv er klar over dette fremgår af s. 663 2. spalte øverst.

3. Merrington J., op.cit., s. 172.

4. Falbe-Hansen V./Scharling W., »Danmarks Statistik«, Kbh. 1887, bind 2, s. 142.

bl.a. til græsning, men mange af dem fik til gengæld så meget jord, at de kunne leve heraf, eller kun i begrænset omfang havde behov at tage arbejde på gårdene eller godserne. Og som det vises nedenfor, fungerede mange husmænd tillige som landsbyens håndværkere; en virksomhed der ideologisk placerede dem i et ingenmandsland, idet de ingen mester havde over sig, og heller ikke beskæftigede svende. Bevidsthedsmæssigt har de formodentlig følt sig knyttet til den gårdmandstand de fleste af dem trods alt havde slægtsmæssige forbindelser med.

Går vi frem til året 1812, altså efter fattigreformernes gennemførelse, har vi følgende mere uddybende karakteristik af erhvervsstrukturen på landet, der samtidig viser hvor statisk denne var.⁵ Også her er kvinderne inkluderede:

gårdmænd: 261.408
 husmænd med jord: 142.919
 tjenestefolk: 123.147
 husmænd uden jord: 76.784
 daglejere: 34.031
 inderster: 22.838
 almisselemmer: 19.480
 kunstnere og håndværkere: 15.410
 kirkebetjente: 12.592
 søfarende, fiskere og skippere: 9.122
 godsejere, avlsbrugere, bestyrere: 4.460
 møllere, kromænd, landkræmmere: 5.390
 borgerlige embedsmænd: 2.592
 fabrikanter: 2.335
 pensionister: 2.203
 andre: 715
 rentenerere: 459

På trods af gårdmandsgruppens konstante antal, er der i de 11 år mellem tallene alligevel sat en udvikling igang, der ikke afspejles i

Begtrup's tal: overgangen til selveje. Og overgangen til selveje er en central forudsætning for, at man kan erklære den feudale produktionsmåde for afskaffet: gårdmanden er selv ejer af sine produktionsmidler, og skal ikke længere yde arbejds- eller pengerente til godsejeren. Udviklingen mod selveje tog til omkring århundredskiftet, altså netop på fattigreformernes tid, men det var ikke en proces, der udspandt sig homogent over hele landet.⁶ I forhold til Jylland var øerne med de store gods komplekser forsinkede i denne udvikling. At der var tale om en lang udvikling viser følgende tal:

			tdr.htk.
1835: 41.695	selvejergårde	med	177.087
24.795	fæstegårde	–	137.410
1850: 21.538	–	–	113.512
1869: 9.216	–	–	50.337
1877: 5.380	–	–	30.003
1882: 5.187	–	–	26.5277

Nu var selvejet alene da heller ikke indikator for en kapitalistisk økonomi i den agrare sektor. I 1835 var de fleste danske gårde på mellem 2 og 8 tønder hartkorn. I århundredets løb mindskedes den gennemsnitlige brugsstørrelse en smule. Der var tale om typiske familiebrug med en småborgerlig produktionsform, ofte med hjælp af 1–2 tjenestefolk og måske en daglejer i høsttiden. Sammenlignet med tidligere århundreder var der ikke noget epokegørende nyt i denne brugsform hvad angik anvendelsen af arbejdskraft hentet fra det omliggende samfund. Derfor er det problematisk at definere gårdmandsstanden som en ny udbytterklasse.

En mere udpræget udbytterelation er at finde i godsernes stigende anvendelse af jordløse husmænd og daglejere som lønarbejdere, der ofte tilmed boede til leje i godsernes

5. Begtrup G., »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark«, bind 3, Kbh. 1812, tabel til s. XI.

6. Det ses eksempelvis af udlånstillene fra den i 1786 oprettede »Kongelige Kreditkasse« med henblik på lån til fæstere, der ønskede at købe deres gårde til selveje. Udlånene fordelte sig således: 612 sjællandske bønder lånte 866.000 rigsdaler; 73 fynske bønder 103.000 rigsdaler; 87 lollandske bønder 123.000 rigsdaler; 3.347 jyske bønder 2.071.000 rigsdaler. (Kilde: F. Skrubbeltrang, »Det danske Landbosamfund 1500 til 1800«, s. 416–17).

7. Falbe-Hansen V./Scharling W., op.cit., s. 152–58.

huse. På den vis medførte landboreformerne en ret så hurtig overgang til en kapitalistisk produktionsform i storlandbrugene. Dette kombineredes med den markante stigning i antallet af husmænd, daglejere og inderster efter århundredskiftet. Problemet lå i antallet af gårde, der var nogenlunde statisk, og den store befolkningstilvækst. Mange gårdmandsbørn måtte derfor nødvendigvis blive husmænd eller håndværkere. Dette skal dog ikke forlede til at tro, at de dermed mistede forbindelsen med deres oprindelige sociale miljø. Noget af dette problem løstes sidst i århundredet ved udvandringen til Amerika og ved talrige gårddeleliger.

Konkluderende kan siges, at den agrare økonomi i 1803 lå fjernt fra en decideret kapitalistisk økonomi. Derimod var der på dette tidspunkt sat gang i en omstrukturalisering af ejendomsforholdene, således at man med rette kan tale om en affeudaliseringsproces. Imidlertid var denne proces så langvarig, at jeg ikke finder den giver belæg for TK's tese om sammenhængen mellem fattigreformerne af 1803 og en begyndende kapitalistisk økonomi.

3. Konkretisering: et vestjysk sogn

For at perspektivere og uddybe foregående afsnit, skal her trækkes nogle forhold frem fra et konkret landsogn, Hvidbjerg-Lyngs i det daværende Thisted amts sydligste del. Området er repræsentativt for landområderne hvad angår jordbonitet og erhvervsstruktur.⁸ Befolkningsudviklingen var dog mere svingende end den generelle udvikling i landet:

1787: 1158 indbyggere
1801: 1006 indbyggere

1834: 985 indbyggere
1840: 1801 indbyggere

Med udviklingen fra 1834 til 1840 følger dette område imidlertid landsudviklingen.

Før udskiftningen og overgangen til selveje var erhvervsstrukturen i sognene ifølge folketællingen af 1787 således:

madmødre: 218
gårdbeboere: 118
husmænd: 84⁹
tjenestepiger: 77
tjenestekarle: 65
aftægtskvinder: 23
inderster: 7
gejstlige/degne: 5
aftægtsmænd: 5
almisselemmer: 5¹⁰
daglejere: 3
proprietærer: 2
strikkerske/væverske: 2
fisker: 1
tømmermand: 1
jordemoder: 1
indsidder: 1

Opgørelsen indeholder en del skjulte forbehold, som jeg vender tilbage til nedenfor. Det væsentlige er, at denne struktur ikke ændres i årene lige efter århundredskiftet. Det gør derimod ejendomsforholdene; den eneste hovedgård i Hvidbjerg-Lyngs sogne, Hindsels,¹¹ udstykkedes i perioden 1804–8, hvor ejeren, generalauditor Hans Jacob Lindahl, en af tidens kendte godsslagtere, ifølge Hassing-Revs herreders skøde- og panteprotokol frasolgte omkring 80 gårde og huse på Thyholm, deraf langt de fleste i Hvidbjerg-Lyngs sogne. Dermed var overgangen til selveje

-
8. I Hvidbjerg sogn gik der 6–7 tønder land på en tønde hartkorn, medens der i Lyngs sogn gik 4,9 tønder land på en tønde hartkorn; det svarer til henholdsvis en middelgod og en god jord.
9. Over halvdelen af disse anføres at »- gaa i dagleie«.
10. Tallet må være underdrevet. I sine iagttagelser fra omkring 1750 oplyser Jacob Wilse, at der på det tidspunkt var omkring 40 fattige på Thyholm, deraf vel de fleste i de folkerige Hvidbjerg-Lyngs sogne. (Kilde: »Professor Jacob Nicolai Wilses Iagttagelser paa Thyholm«, udgivet i 1980 ved B. Boysen, Struer Museum).
11. Hindsels var i 1798 på 29½ tønder hovedgårdsjord; desuden hørte til gården 234 tønder bondegods. For at perspektivere disse tal, kan nævnes at der ifølge Pontoppidan's »Danske Atlas« fra 1769 var ialt 532 tønder hartkorn i de 2 sogne.

gennemført forholdsvis tidligt i dette konkrete tilfælde, og den økonomiske struktur affeudaliseret.

At dette ikke betyder store ændringer i områdets erhvervsstruktur bekræftes af folketællingen fra 1845. Denne er mere differentieret end 1787 folketællingen, for nu møder vi smede, møllere, snedkere, skomagere, ja endda en enkelt urmager. Disse erhverv har naturligvis også eksisteret i 1700-årene, men blot i det konkrete tilfælde været dækket ind under husmandsbegrebet. Er erhvervsstrukturen ikke afgørende ændret, så er det stigende antal indsiddere og fattiglemmer dog slående, noget der som nævnt foran må tilskrives befolkningstilvæksten og ikke en decideret ændret produktionsform.

Distriktets antal af fattiglemmer og ydelserne til dem ser således ud i årene 1804–32 med 4 års intervaller:

	rug		byg		penge	
	antal	tdr. skp.	tdr. skp.	risd.	skill.	
1804:	47	29 7	64 2	39	86	
1808:	43	27 6	62 1	46	0	
1812:	38	26 6	56 2	38	32	
1816:	24	14 6	43 2	23	23	
1820:	26	13 6	47 4	38	0	
1824:	31	22 4	54 0	43	3	
1828:	57	39 7	77 1	60	0 ¹²	
1832:	53	22 3	126 4	48	72 ¹³	

Også i forhold til ydelserne til de fattige ses det, at pengeøkonomien i landområderne endnu var at finde et stykke ude i fremtiden, idet den centrale del af understøttelsen udbetaltes i korn. Dermed var der indbygget en inflationssikring i fattighjælpen på landet. At antallet af fattige voksede stærkt sidst i 1820'erne må tilskrives landbrugskrisen, der betød at selv ejere af gode, store gårde måtte lade dem gå på tvangsauktion.¹⁴ Den ekstra

ydelse i 1828 i form af kartofler tyder faktisk på regulær fødevarerangel i sognet. I denne sammenhæng er det imidlertid væsentligt at konstatere, at gårdejernes ydelser voksede i takt med behovet, som følgende tal fra konkrete gårde viser:

	1806		1806		1806		1806	
	rug	byg	rug	byg	rug	byg	rug	byg
	tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.
Hindsels	2	0	6	0	1	2	4	6
Helligkildegård	0	6	1	4	0	8	3	2
Præsten	1	0	3	4	2	0	3	4
Semb								
Mølle	0	4	1	0	0	4	2	1
Borre-gård	0	3	0	6	0	4	1	4
Frøhøj-gård	0	2	0	4	0	4	1	4
Barslev								
Mølle	0	3	0	4	0	4	1	4

Disse ydelser kan relateres til den arbejdstvang TK påviser spillede en stor rolle i købstadens administration af fattigvæsenet. I »Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse paa Landet i Danmark« af 5. juli 1803 var intet konkret angivet om arbejdstvang i forbindelse med status som fattiglem. Ifølge lovens §14 skulle fattigkommissionen blot hjælpe de fattige — til noget, med deres Kræfter passende Arbejde mod Betaling efter gangbar Priis«. Det er svært at fortolke dette som overgreb mod fattiglemmerne, og ofte har de formodentlig kun ydet sæsonmæssig hjælp på gårdene, medens de den øvrige del af året har gået uvirksomme hen.

»Besværlige« tilfælde kunne man sende til det i 1700-tallet oprettede »Tugt- Rasp og Forbedringshus« i Viborg, noget der dog ikke ses benyttet i Hvidbjerg-Lyngs sogne, der el-

12. Plus 9 tønder kartofler.

13. Kilde: Hvidbjerg-Lyngs sognedistrikts fattigkommissions forhandlings- og regnskabsprotokol 1803–33.

14. Et lokalt eksempel herpå var Hans Nielsen til Helligkildegård, distriktets næststørste gård. I perioden 1803–21 var han kasserer i fattigkommissionen, men i 1823 måtte han lade sin gård gå på tvangsauktion.

15. På grund af den mellemliggende statsbankerot og dens følger for møntfoden, er de i denne sammenhæng uvæsentlige pengebeløb ikke medtaget.

lers ikke manglede problembørn i denne sammenhæng. I 1838 gennemførtes en lov, som gav landsognene mulighed for at låne penge af staten med henblik på opførelse af arbejdsanstalter, der skulle beskæftige almisselemmerne. En sådan arbejdsforanstaltning fandt heller ikke sted i det konkrete tilfælde. Heller ikke den fra litteraturen kendte »bortlicitering« af børn til arbejde hos gårdejerne ses at have fundet sted; i hvert fald er der intet anført herom i fattigkommissionens protokol. Tvært imod griber kommissionen i 1806 ind på børnenes vegne, da en del fattige åbenbart har holdt deres børn hjemme fra skolen. Sender de ikke straks børnene i skole, mister de understøttelsen. Samme år anmelder kommissionen en gårdmand til amtskommissionen fordi denne ikke godvilligt ville udlevere den hjælp han var sat til at yde et fattiglem.

Når forholdene således på landet tilsyneladende har været mere lempelige, end de af TK skildrede købstadsforhold, så mener jeg det hænger sammen med udgangspunktet. Det ligger naturligt i den kapitaliserede byøkonomi at udbytte de fattige mere direkte og åbent. De fattige betragtedes her som ledig arbejdskraft og dermed som en tabt værditilvækst i økonomisk henseende. Landsognene, og det vil som nævnt sige størstedelen af den danske befolknings grundlag, havde en semifeudal økonomi, og bevidstheden i landbefolkningen var her i det 19de århundredes første halvdel endnu i al væsentlighed feudal. Dette måtte være en fordel for de fattige, idet de her betragtedes som en naturlig del af sognet, hvor de oftest var født, opvokset og havde slægtninge, af og til endda blandt gårdmændene. Det var ikke så meget et spørgsmål om at udnytte en arbejdskraftreserve, som det var et spørgsmål om forsørgelse af en mindre heldig stillet del af helheden. I denne betragtning ligger ikke en romantisering af forholdene på landet, blot en konstatering af at det feudale landsbyfællesskab og nogle af de dertil knyttede værdier fik positiv betydning for de fattige langt op i forrige århundrede.

Ketty Johansson: Spade – eller paradestovl

1980'erne er græsrodsbevægelsernes årti på snart sagt alle samfundsrelevante områder, hvilket kun kan opfattes som en livsbekræftende tendens i en ellers truende virkelighed. Også på det historiske felt er der liv i græsrodderne – lokalhistorien lever og blomstrer som aldrig før, hvorom det hastigt voksende antal af lokalhistoriske foreninger og ditto arkiver taler sit tydelige sprog. Et af de seneste skud på den hæderkronede lokalhistoriske stamme er egentlig en podestovl fra vort broderland Sverige, nemlig litteraten Sven Lindqvists håndbog »Gräv där du står« fra 1978. Denne bog beskæftiger sig med en gren af historien, nemlig arbejdets og arbejderens historie, som både på rigshistorisk-, men især på lokalhistorisk plan har været underrepræsenteret. Sven Lindqvists bog har det erklærede mål at fungere som vejledning for den menige arbejder til at udforske sit eget arbejde på egne præmisser.

Målsætningen for bogen er, at den skal være et hjælpemiddel til at sætte arbejdets historie – læs industriarbejdets historie – i centrum. Formålet er ikke blot at give arbejderens sin identitet tilbage – den identitet, han mistede, da han blev et nødvendigt vedhæng til maskinerne, men i sidste instans at åbne arbejderens øjen for det faktum, at det er hans arbejde, der har skabt værdierne i virksomheden og i videste forstand i samfundet. Forskningen i arbejdets historie er således ikke blot et spørgsmål om den enkeltes identitet, men også et led i den politiske kamp om retten til produktionsmidlerne.

Sven Lindqvists håndbog er imidlertid ikke det første bud på en udforskning i arbejdets historie på arbejderens egne præmisser. I England har der siden slutningen af 1960'erne været en bevægelse – History Workshop – hvor forskningen foregår som en vekselvirkning mellem amatørhistorikere og faghistorikere.¹

1. Kristof K. Kristiansen og Tinne Vammen: History Workshop. Om et engelsk forsøg på at gøre historie til fællesje, Fortid og Nutid XXVIII, 1978 s. 411ff.

I kølvandet af History Workshop-bevægelsen er der opstået en stigende interesse for at gøre brug af mundtligt kildemateriale i lokalhistorien i form af erindringer og interviews. Disse kildetyper har normalt ikke været regnet for god latin hos faghistorikerne. Denne praksis har imidlertid taget form af en bevægelse – Oral History – mundtlig historie.² Der er således i England opstået to bevægelser – History Workshop og Oral History, der som målgruppe primært har arbejderens og arbejdets historie.

Det er på baggrund af de ovenstående engelske og svenske tiltag den danske bog »Grav hvor du står« skal ses. Bogen er udarbejdet af et forfatterkollektiv, der har en baggrund som journalist, lærer, cementarbejder, bibliotekar og etnolog – altså ingen decideret faghistoriker. Håndbogen lægger sig snævert til den svenske udgave, men er behørigt applikeret på danske forhold. Forfatterne har ligesom Sven Lindqvist valgt cementindustrien, fordi »... (det) er et jordnært job uden romantiske forestillinger, og at dets historie går lige så langt tilbage som det danske industrisamfund« (s. 8) – at det blev Aalborg, som blev det udvalgte mål hænger naturligt sammen med, at cementmonopolet ligger i Aalborg.

Valget af undersøgelsesområde kan naturligvis altid kritiseres. I dette tilfælde har forfatterne vel sagtens følt sig bundet til at anvende Sven Lindqvists bog i videst muligt omfang – og dette er forståeligt, men eftersom denne håndbog i princippet skulle kunne anvendes på alle arbejdspladser, ville det nok have været formålstjenligt, i højere grad end det har været tilfældet i nærværende bog at have taget højde for den danske industristruktur som sådan. Ved at anvende cementindustrien i Aalborg som eksempel, er der for Danmarks vedkommende tale om en stor-industri med ufaglært hovedsagelig mandlig arbejdskraft.

Da bogen er tænkt som et eksempel på forskellige aspekter, der kan undersøges på en arbejdsplads, kunne man med fordel, som et

eksempel på en jordnær, uromantisk og oprindelig produktion, have valgt teglværksindustrien. I dette tilfælde havde der været mulighed for at demonstrere, hvordan man finder kildemateriale om: sæsonarbejde, kvinde- og børnearbejde, fremmedarbejdere og sidst men ikke mindst – udviklingen i arbejdsprocesserne. Amatørhistorikerne ville derved have fået en række eksempler og dermed flere muligheder for at gå i gang på egen hånd. Teglværksindustrien er ganske vist ikke et multinationalt foretagende i Danmark, men teglværker findes overalt i verden på forskellige niveauer, hvorfor der er rige muligheder for at anskue denne industri i en global sammenhæng.

At vælge en decideret storindustri i et land som Danmark, der for det første er kendetegnet ved en relativ sen industrialisering og for det andet har en industristruktur, med hovedsagelig mindre virksomheder, kan give problemer, når denne virksomhedstype skal fungere som model for en arbejdsanalyse. Arbejdskraftens sammensætning i dagens Danmark – dvs. de potentielle lokalhistorikere – er netop den store andel af 1.-generationsarbejdere, der myldrede til fabrikkerne i 1950'erne og 1960'erne fra landbruget. Mange stod stadig med det ene ben i landbruget og var en arbejdskraft med en relativ lav organiseringsgrad og manglende faglig bevidsthed. Deres bevidsthed var præget af den agrare fortid givetvis som arbejdskraften i cementindustrien i begyndelsen af århundredet. På denne baggrund vil mange være fjernt fra den slagordsprægede argumentation, der forekommer i bogen.

Forfatterkollektivet giver som baggrund for de 34 anvisninger på, hvordan man laver historie, et rids af arbejdernes fortvivlede forhold i industrialismens tidsalder – her specielt i dens ubesmykkede begyndelse. De beretter om kapitalens/kapitalisternes hensynsløse udnyttelse af arbejdskraften og tingsliggørelsen af samme – der bl.a. giver sig udtryk i en total forglemmelse af dens eksistens både i

2. Thompson, Paul: *The Voice of the Past – Oral History*, Oxford 1978. Bak, Maren: *Oral History*. Arbejdspapirer om usynlig historie. Nordisk Fagkonference i historisk metodelære, Klitgaard 1981.

Billedet viser Loftbro Teglværk ved Nørresundby o. 1904. Teglværket er oprettet o. 1840 og overtaget af Rørdal Cementfabrik o. 1918. Teglværket fremstillede tagsten og håndstrøgne mursten. De fire tilsøede personer til højre i billedet med teglstensforme og andet værktøj er svenske »børster«. Den runde bygning til højre i billedet er ælleværket, der blev drevet af en hestegang. Foto i privateje.

hverdag og specielt i fest. Ligeledes behandler forfatterne arbejdskampene omkring organisationsretten og kampen for løn- og arbejdsforhold og derunder truslen fra mekaniseringen.

Det er en uomtvistelig sandhed, at brudfladerne i dette kapitalistiske samfund er mellem arbejder og kapital, og at løn-, arbejdsforhold og ledelsesstruktur til enhver tid afspejler magtforholdene i samfundet, ligesåvel som konfrontationshyppigheden i samfundet følger de økonomiske konjunkturer. De gunstige konjunkturer i 1960'erne slørede til en vis grad brudfladerne i samfundet og snød både arbejdere og fagbevægelse. Der blev således ensidigt satset på højere personlige indkomster fremfor indhug i virksomhedernes ledelsesret, f.eks. den berygtede §4 om ledelsesretten, der med en enkelt tilføjelse står uforandret siden Septemberforliget i 1899.

Forfatterne kommer ind på disse emner, men kommer af og til i splid med sig selv. F.eks. s. 13–14 hvor de giver Dansk Andels Cementfabrik, DAC, et skud for boven om

udpresningen af arbejdskraften – DAC var jo brugsforeningsejet og således i princippet ejet af de samme arbejdere, som sled sig op i virksomheden – og naturligvis også ejet af den konkurrerende cementfabriks arbejdere syd for fjorden. Forfatterne redder sig ud af dette dilemma ved at konstatere, at brugsforeningerne/andelsbevægelsen i hovedsagen var bøndernes bevægelse.

På samme måde går det med forfatterne i eksemplet med arbejdet i kridtgraven bl.a. billedet s. 14 sammenlignet med kæmpemaskinen, der med en mands arbejde kan grave hele kridtforbruget til Rørdal cementfabrik s. 16. Der gyses med rette ved tanken om alt det kridtstøv, som ødelægger arbejdernes helbred. I det andet tilfælde græmmes de ved at så mange bliver arbejdsløse ved maskinernes fremtrængen. Man kan let få den opfattelse, at de mener, det er et valg mellem pest og kolera. Dette er måske det mest tidstypiske af alle de spørgsmål, de har fat på, men det falder hurtigt til jorden. Selvom andelsejede virksomheder og maskinernes overtagelse af

produktionen vel ikke er bogens hovedproblem, er det dog ikke uden betydning den dag, arbejderne overtager produktionsmidlerne – qva et af bogens hovedformål.

Som tidligere omtalt giver bogen 34 måder at angribe studiet af arbejdet/arbejdspladsen. På makroplanet indledes der med et blik ud i den store verden inspireret af den i anden sammenhæng meget berejste Sven Lindqvist. Her passer cementindustrien glimrende, da den er Danmarks eneste monopolindustri. Derefter snævres operationsfeltet ind på mikroplanet – det lokale niveau. De kommer hele raden rundt fra virksomheden over fagforeninger, uddannelse, arbejdsmiljø, erindringer, museer til opfindelser og psykologi – og tro det eller ej blå bog og slægtsforskning – som de faktisk bruger meget tid på. Formålet hermed er angiveligt at illustrere det kolossale økonomiske og sociale skel mellem kapitalejer og arbejder. Alle 34 eksempler er pædagogisk forsynet med litteratur og kildehenvisninger.

Forfatterne anvender, som ovenfor omtalt, megen spalteplads på kapitalejernes slægtsforhold, formue- og boligforhold og levevis iøvrigt, men meget lidt på arbejdernes familie-, bolig og levevilkår, ligesom kvinder faktisk er ikke-eksisterende. Dette kan hænge sammen med flere forhold. Enten er det fordi forfatterne har koblet sig tæt på Sven Lindqvists forlæg eller, at kildematerialet omkring kvinderne på arbejdspladsen er vanskeligt at få frem. Dette burde imidlertid ikke have afskrækket forfatterne, da deres mål netop er, at fravriste materialet nye oplysninger. Der er jo faktisk en risiko for at også kvinder kunne få lyst til at forske i arbejdets historie. De kvinder, som er mændenes hustruer, hører vi heller ikke noget om, ligesom fritiden næsten er et lukket land i denne håndbog. Arbejderen fungerede naturligvis også tidligere i en række andre sammenhænge, end der, hvor han var konfronteret med kapitalen. Det havde været interessant at høre meget mere om de faglige – og andre foreninger og f.eks. kolonihavebe-

vægelsen, der netop blev praktiseret her i byen som det første sted i Danmark. Denne håndbog er derfor i sin mangfoldighed desværre temmelig snæver ved så ensidigt at fokusere på arbejderen i arbejdssituationen.

Det er naturligvis udmærket at anskue sig selv og sit arbejde i en global sammenhæng, men det skulle vel ikke i sig selv forhindre, at arbejderen/arbejdet ansues i en samfundsmæssig sammenhæng – såvel på mikroplan – i de daglige familiemæssige og fritidsmæssige relationer som på makroplanet i den økonomiske og politiske sammenhæng. I nærværende bog indsnævres operationsfeltet til de daglige modsætningsforhold mellem arbejde og kapital. Det havde været ønskeligt, at Hobrobogen s. 35–36³ i højere grad havde været indarbejdet i denne fremstilling, netop fordi forfatterne der har fået bredere aspekter frem på et ægte dansk materiale.

Som praktisk arbejdende lokalhistoriker og underviser i samme emne savner jeg tre fundamentale aspekter: kildekritiske overvejelser, overvejelser over sammenhængen mellem økonomi og politik samt sidst men ikke mindst en socialhistorisk perspektivering. De få ansatser til kildekritik går hovedsagelig på kapitalejernes kildemateriale, som der grundigt advares mod at fæstne for megen lid til. Derimod gøres der meget lidt ud af kildekritikken af arbejdernes egne kildematerialer – både de skriftlige – og i ganske særlig grad de mundtlige, som absolut er vanskelige at arbejde med. Bogens snævre fokusering på arbejdspladsen som sådan løsriver den fra det omgivende samfund. Man får det indtryk, at arbejdspladsen og arbejderen eksisterer i et vakuum. Dette forhold understreges yderligere af den manglende socialhistoriske perspektivering. Det kan frygtes, at denne bevægelse – hvis den bliver til en bevægelse i Danmark – går i de samme faldgruber, som mange amatørhistorikere på det agrare plan, der af mangel på orientering om den generelle samfundsmæssige situation på det pågældende

3. Spritten, Hobro 1978. Bogen handler om De danske spritfabrikkers lukning af Hobro afdelingen i 1978. Bogens afsnit om bl.a. produktionsforhold, arbejdsforhold, levevilkår etc. belyser sammenhænge mellem hvad der sker ude og hjemme. I denne bog kommer også kvindernes forhold i fokus, hvilket ikke mindst gør den bredere i sin fremstilling.

område og tidspunkt har gjort – eller som slægtsforskeren, der ensidigt koncentrerer sig om at få sin anetavle så lang som muligt uden at interessere sig for anernes socialhistoriske sammenhænge.

Litteratur: Det er uhensigtsmæssigt at anbefale engelsksproget litteratur til tolkning af mundtlige kilder, arbejdsudtryk etc. ligesom svensk litteratur vil volde de fleste store vanskeligheder.

Arbejdsvejledningen: Hvordan går man igang s. 41 kunne med fordel have været betydeligt udvidet. Min erfaring med hensyn til praktisk lokalhistorisk arbejde har vist, at netop starten på de praktiske undersøgelser kræver en grundig indføring i de helt basale praktiske gøremål, såsom biblioteksbenyttelse. Den almindelige menigmand føler sig meget benøvet ved at spørge bibliotekaren om råd og vejledning – selvom det er hans/hendes soleklare ret. Hele indledningsproceduren med litteratursøgning, dokumentation, katalogisering etc. er helt fremmed for hovedparten af de arbejdere, som håndbogen er beregnet på.

Forfatterkollektivet har selv afprøvet en del af teknikkerne – hvilket er udmærket, men forfatterne er *ikke* synonyme med en midaldrende arbejder, der er den potentielle bruger af håndbogen – en person, der forudsættes ikke tidligere at have beskæftiget sig med historisk arbejde. I denne forbindelse må man have in mente, at mange arbejdere, der er kommet fra landet – faktisk personer helt ned i aldersgruppen omkring 40 år – kun har gået i »den stråttækkede« 2-klassede landsbyskole, og som f.eks. aldrig har lært matematik. For denne gruppe vil meget i denne bog være ren latin. De vil nemt blive tabt i løbet – hvis de i det hele taget får mod til at begynde. Hvis bogen virkelig skulle være brugbar for den menige arbejder – og ikke for semi-professionelle »forskere« skulle der gøres langt mere ud af de praktiske aspekter. Af pædagogiske grunde ville det derfor være formålstjenligt at illustrere den ultrakorte gennemgang af bibliografiske hjælpemidler med et eksempel fra

hver af værkerne, der nævnes – gerne i form af et bilag. Det samme gælder for f.eks. udformning af kartotekskort. Der er et tilløb til en indføring i katalogisering i studiekredsmaterialet, som imidlertid skal rekvireres.⁴

Afsnittene med interviews og billedindsamling mangler klare forslag til retningslinier. Her havde det været ønskeligt med et bilag med korte anvisninger på, hvordan et interview kan oplægges, hvilke spørgsmål, man skal tilstræbe at få besvaret, igen noget i stil med forslagene i studievejledningen. Hellere lidt forenklet tekst end for meget tekst, der virker skræmmende og uoverskuelig for mange, der ikke er vant til at læse meget sammenhængende tekst og omsætte det til praktiske skemaer. Min erfaring på dette felt viser, at det er en grundig indføring i litteratursøgning, praktiske gøremål evt. arkivarbejde, der ansporer den enkelte til at gå igang. Hvis der alt for ofte skal indkaldes eksperthjælp, går den spontane interesse tabt – og så er vi lige vidt.

Et af problemerne med håndbogen synes at være, at forfatterne ikke rigtig har sat sig i målgruppens sted, derved får man let det indtryk, at der tilstræbes en ny slags eksperter. Det er naturligvis udmærket med græsrodshistorikere, men det nytter blot ikke, at der i realiteten blot etableres en ny gruppe »professionelle« – græsrodderne fortjener at få en chance på egne præmisser.

Initiativet til udgivelsen af en bog om arbejdets/arbejderens historie er et prisværdigt forsøg, men som omtalt kan det være problematisk at lægge sig tæt op ad et initiativ fra et nok så nærtstående land. Men lad os betragte bogen som et første forsøg og lad os bruge den som et oplæg til en debat om en »anden« slags historie. Det er absolut på tide, den bliver skrevet.

Sv. Lindqvist, Peter Brock, m.fl.: Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde. SOC. 1982.

4. Grav hvor du står, Studievejledning, v. Lars Holmboe i samarbejde med AOFs kultursekretariat, 1982.

Karl-Erik Frandsen: Amager-litteratur

– en oversigt

Den lille, flade og stedvis endnu grønne ø syd for København har en rig historie og folkelige traditioner og mange velbevarede bygninger, men litteraturen herom har længe været meget fattig. Det sidste årtis genfødte interesse for den lokale historie har dog også her båret nogle bemærkelsesværdige frugter af mere end blot lokal interesse, der fortjener at blive kendt af en bredere læserkreds.

I årene 1907–14 udkom tidligere postekspeditør og telegrafbestyrer senere redaktør Chr. Nicolaisens monumentale værk om Amagers Historie.¹ Forfatteren havde i årenes løb samlet et meget stort materiale om Amager, og alle disse oplysninger blev da trykt dels som kildebilag og dels i en tekst, der egentlig først og fremmest er en materiale-samling af stort og småt fra Amagers historie uden nogen særlig tydelig ledetråd og uden anden dokumentation end de aftrykte kilder. Selv om værket på mange punkter må siges at være ganske forældet (det gælder specielt afsnittene om oldtiden, middelalderen og 1700-årene), så rummer det dog et så stort især kulturhistorisk materiale, at det var helt berettiget, at det i 1981 blev udgivet som reprotryk og forsynet med et nyttigt navneregister. Chr. Nicolaisens arbejde havde dog den negative effekt, at det ligesom blokerede for andre fremstillinger, således at der faktisk ikke senere er kommet større behandlinger af Amagers historie.

Amager er især siden 2. verdenskrig blevet stærkt urbaniseret og lufthavnens voldsomme udvidelser er gået hårdt ud over de gamle landsbyer Maglebylille (der helt er forsvundet), Tømmerup og Ullerup. Det var derfor i den 11. time, at der i midten af 1970-erne blev

taget initiativ til at oprette lokalhistoriske arkiver i Tårnby og Dragør kommuner. Allerede nu kan det klart ses, at disse arkiver har været en succes, eftersom det er lykkedes at rede betydelige private samlinger af stor interesse fra tilintetgørelse eller spredning, ligesom kommunerne har været meget positive til at støtte mange af de i det følgende omtalte publikationer.

Amagers oldtid var et af hullerne i Chr. Nicolaisens værk, og det er meget lykkeligt, at den tidligere lokalarkivar i Dragør, Svend Jans, har påtaget sig at fremstille emnet i en letlæst, lille bog.² På grund af ca. 4.000 års intensiv dyrkning af den frugtbare agerjord på øen, er der nu ikke bevaret de store og imponerende arkæologiske monumenter. Men fundene fra Carstensmindepladsen ud for Amagers østkyst (Kongemosekultur) og de tilsvarende fund fra Ertebøletiden er ganske omfattende, ligesom de mere end 20 påviste bronzealderhøje, hvoraf kun én er bevaret, idet lufthavnen har taget resten, taler et tydeligt sprog om øens tætte bebyggelse i bronzealderen.

Bogen er forsynet med nogle udmærkede kort, der viser øens udstrækning i de forskellige tidsaldre og fundenes placering i forhold til de skiftende kystlinier. Mange billeder og gode instruktive tegninger, udført af Ole Bjørn, hæver bogen op over mange andre i genren.

Den næste bog, der skal omtales, handler om de første årtier af dette århundrede, en periode der for mange unge er ligeså fjern og eksotisk som bronzealderen.

I forbindelse med det internationale børneår 1979 opfordrede Tårnby Lokalhistoriske Samling ældre medborgere til at nedskrive eller indtale beretninger om deres barndom på Amager. Reaktionen var meget positiv, og af de 45 modtagne beretninger har man valgt at udgive de 7.³ Beretningerne er tydeligt udvalgt med henblik på at opnå en alsidig dæk-

1. Chr. Nicolaisen: Amagers Historie. Bilagt med de vigtigste Breve og Aktstykker om Øens Forhold. Bd. I-III. 1907–14. Genudgivet af Dansk Historisk Håndbogsforlag 1981 i 2 bind.

2. Svend Jans: Amagers Oldtid. Kbh. 1982. (Kun salg fra Tårnby Lokalhistoriske Samling og Dragør lokalhistoriske Arkiv).

3. Amagerbørn år 1900 fortæller. Udgivet af Lokalhistorisk Samling, Tårnby Kommunebiblioteker 1981. Layout og tilrettelæggelse: Lasse Detlefsen, portrætfotos: Tore Lindcrantz. (Kun salg fra bibliotekerne i Tårnby kommune).

ning af emnet såvel socialt som geografisk, og dette er da også lykkedes i vid udstrækning. Der er meget lidt nostalgi i beretningerne, men tværtimod ofte stærkt realistiske holdninger til de gode, gamle dage. Særlig krads er således Paul Hansens erindringer om livet i Tårnby Villaby omkring 1910. Efter at faderen var død, måtte moderen ernære familien bl.a. ved at gå med aviser. Men disse aviser skulle først hentes i Farimagsgade og derefter uddeles i Sundby. Drengen måtte også med, men han fik dog lov til at sove i en opgang på Amagerbrogade, medens moderen hentede aviserne. At den landlege idyl måske ikke altid var dominerende, fremgår også af Paul Hansens skildring (s. 39): »Med Vestenvinden havde vi Stank fra Benmøllen i Taarnby, og med Østenvinden havde vi Stank fra Syrefabrikken kaldet Møghuset, og hele Efteraaret havde vi Stank fra Bondens Marker. Kunstgødning var ikke opfundet dengang, saa Bønderne fik Gødning fra Natrenovationen i København. Der laa en Modtagestation for Latrin inde paa Kløvermarksvej, kaldet Lortemøllen, hvor Latrinen blev fortyndet og kørt ud til Kastrup Station«.

Det skal tilføjes, at redaktionen har haft held til at fremskaffe et fortræffeligt billedmateriale, der virkelig uddyber teksten. Det var derfor ikke så mærkeligt, at bogens 1. oplag blev revet væk på få dage, og at den har måttet genoptrykkes både i 2. og 3. oplag.

Om Dragør foreligger der dels en ret omfattende populær litteratur af bl.a. forfatteren Harry Kaae⁴ og dels to større videnskabelige afhandlinger. Den ene er resultatet af de interessante udgravninger, som Nationalmuseet har udført i Dragør under ledelse af museumsinspektør Niels-Knud Liebgott,⁵ og det andet er en omhyggelig registrering og beskrivelse af skipperbyens gamle huse, ligeledes udgivet af Nationalmuseet.⁶

Store Magleby er ved siden af Dragør den eneste af Amagers gamle byer, der er bevaret nogenlunde intakt. Om den gamle Hollænderbys historie er i de seneste år kommet en række bøger, der kort skal omtales.

Afdøde installatør Hermann R. Ribers bog om Hollænderbyens bomærker⁷ er naturligvis af mere speciel karakter. Udgangspunktet var bomærkerne i borgmesterkæden, som Herman Riber i bogen omhyggeligt identificerer og lokaliserer på de enkelte gårde og benytter så lejligheden til at give en fyldig redegørelse for hver gårds historie tilbage til 1700-årene og undertiden endnu længere tilbage. Det var et fantastisk stort materiale han havde indsamlet, så det er muligt for hver eneste gård at angive dens skiftende ejere og bygningshistorie, udskiftnings- og udflytningsforholdene og ejernes slægtskabsforhold, alt baseret på et omhyggeligt studium af kirkebøger, skifte- og brandtaxationsdokumenter m.v. På tilsvarende måde er Store Magleby's kirkes og præsternes historie beskrevet i en bog af Anna William Rasmussen.⁸

I 1971 fejrede man i Store Magleby 450-året for hollændernes komme til Amager, og i den anledning udgav kommunen en lille bog med titlen Noget om Hollænderbyen.⁹ Til trods for den uprætentiøse titel rummer bogen dog en række værdifulde afhandlinger om forskellige emner fra byens historie, bl.a. om dens specielle retsforhold, den store brand i 1809 og en interessant artikel om maleren Julius Exner og hans Amagerbilleder, smukt illustreret med en række farvebilleder.

Et af de mest vellykkede arbejder i denne forbindelse er dog Jan Dirchsens bog om Hollænderbyen og dens mennesker.¹⁰ Forfatteren (født 1904) er ejer af den velbevarede Hollændergård. Han leverer den til dato bedste og fyldigste beskrivelse af byens ældre historie baseret på litteraturen, medens han for

4. Harry Kaae: Byvandring i det gamle Dragør. 1958. Harry Kaae: Dragør, huse og mennesker. 1962.

5. Niels-Knud Liebgott: Stakhaven. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-historisk række nr. 19. 1979.

6. Historiske Huse i Dragør. Udg. af Nationalmuseet, 1979.

7. Hermann Regner Riber: Hollænderbyens Bomærker. Store Magleby's gårde, deres indretning og ejerforhold. 1975.

8. Anna William Rasmussen: Hollænderbyen og Store Magleby Kirke. Kristelig Dagblads Forlag. 1968.

9. Noget om Hollænderbyen. Udg. af Store Magleby kommune. 1971. (Ikke i boghandelen).

10. Jan Dirchsen: Hollænderbyen og dens mennesker. Nationalmuseets Forlag. 1982.

1800-årene har kunnet supplere denne med en række dagbøger, der stadig findes på gårdene og i lokalarkivet.

Det er dog nok skildringen af de forhold, som forfatteren selv har oplevet, der virker stærkest på læseren. Jan Dirchsen er en glimrende fortæller, der uhøjtideligt men grundigt beretter om livet på Amager især i årene op til 2. verdenskrig. Specielt levende er skildringerne af tilværelsen på Hollændergård, men man får også et udmærket billede af arbejdet (og fornøjelsen) ved at transportere kreaturer til Saltholm, om det brogede liv på Grøntorvet, om afhentningen af det udviste brænde i Hareskoven med efterfølgende hjertestyrking i Søborghus kro o.s.v.

Det er ret sjældent, at en forfatter er så personligt engageret i sit emne som Jan Dirchsen og så samtidig forstår at give udtryk for sin begejstring på en så smittende måde. Arkitekt Povl Abrahamsen har tilrettelagt bogen, indsamlet og redigeret et helt igennem relevant billedstof, så der ikke blot er frembragt en smuk bog, men en bog hvor tekst og billeder supplerer hinanden.

Der skal dog lyde et hjertesuk i anledning af Jan Dirchsens bog. Det havde været meget enkelt at forsyne den med et moderne kort, hvor navnene på de i teksten beskrevne gårde var angivet. Så havde den været god til søndagsturen, også for de læsere der er så uheldige ikke at være født i Hollænderbyen.

Som det vil være fremgået af ovenstående, så har Amager i de seneste år fået mange værdifulde bidrag til belysning af øens historie. Men det kan ikke skjules, at savnet af en moderne, videnskabelig fremstilling af Amagers historie er meget presserende, idet den hidtidige litteratur næsten ikke behandler så væsentlige emner som øens økonomiske, sociale og bebyggelseshistoriske udvikling. Af undtagelser fra denne regel skal dog nævnes en lille bog om Tårnbys bebyggelse indtil midten af 1800-årene¹¹ samt en meget interessant og velskrevet bog af Erik Husted om det hidtil helt forsømte emne: Amagerbros historie før 1900. Bogen er samtidig et væsentligt bidrag til belysning af den tidlige industrialisering i Københavns forstæder.¹²

11. Karl-Erik Frandsen: Tårnby. Træk af bebyggelsens historie. 1975.

12. Erik Husted: Fra Limfabrik til Bankhus – nogle træk af Amagerbros historie. Udgivet af Amagerbanken 1978. (Et lille oplag er udsendt gennem boghandelen). Det må tilføjes, at med henblik på at udbrede det historiske kendskab til den del af Amager, der siden århundredskiftet har hørt til Københavns kommune, er der i foråret 1983 oprettet Sundbyernes Lokalhistoriske Selskab og Arkiv, adresse: Amagerbrogade 189, 2300 Kbh. S.

Anmeldelser

Inger Dübeck: Statsmagt og arkiver. Det offentlige ret til arkivalier. Staat und Archive. Das Recht öffentlicher Behörden auf Archivalien. Mit deutscher Zusammenfassung. Udgivet af Rigsarkivet. G. E. C. Gads Forlag 1982. 178 s., ill. kr. 134,20.

Rigsarkivets juridiske konsulent, universitetslektor, dr.jur. Inger Dübeck, der i »*Dansk arkivret*« (jf. anm. bd. XXIX, 1982, s. 493 f.) behandlede problematikken omkring arkivaliers tilgængelighed, har i nærværende bog fortsat sit arbejde med at fastlægge arkivernes retsstilling. Det er denne gang det offentlige ret til arkivalier, der er genstand for undersøgelse. Det er primært *statens* ret, der behandles, men sideløbende med analysen af statens forhold til arkivalier, gives en kort beskrivelse af analoge forhold for *kommunerne* og deres arkivalier. Fremstillingen er suppleret med i alt 17 bilag med uddrag af de væsentlige danske og udenlandske love, bekendtgørelser etc. med reference til emnet.

Igennem en retshistorisk undersøgelse fastslås det, at statens ret til sine arkivalier først og fremmest bygger på offentligretlige principper (fides perpetua-princippet = sikring af en vedvarende bevisfunktion) og i de sidste 100–150 år tillige offentligretlige hensyn (sikring af forskningens og offentlighedens adgang til arkivalierne), men at staten må erkendes desuden at besidde almindelige (privatretlige) ejerbeføjelser over sine arkivalier. I sidstnævnte sammenhæng nævnes, men kun kort de skete udleveringer af arkivalier til Norge, Island og Tyskland. Derimod redegøres meget grundigt for sagen om udleveringen af de islandske håndskrifter. Forfatteren bruger denne sag til belysning af udleveringsproblematikken som helhed, men for en arkivar og ikke-jurist synes det dog ikke umiddelbart indlysende, at materialets helt forskellige karakter: litterære håndskrifter ctr. administrative akter kan være uden betydning for en juridisk bedømmelse i de enkelte tilfælde. I øvrigt repræsenterer spørgsmålet om aflevering/udlevering af arkivalier til stater, der tidligere har været underlagt en anden stats administration, et aktuelt og vanskeligt problem i den internationale arkiververden.

Hovedafsnittet udgøres af kapitel II og III (s. 34–98) og handler om aflevering af offentlige myndigheders arkivalier og om arkivernes vindikationsret (dvs. arkivernes krav på uden erstatnings-

ydelse at få afleveret offentlige arkivalier, som er kommet i privat besiddelse).

En gennemgang af afleveringsreglernes udvikling viser, at afleveringspligten i ældre arkivretlig forstand byggede på spredte enkeltbestemmelser og vedrørte *a.* en embedsmands aflevering (overlevering) af sit embedes arkivalier til efterfølgeren i embedet (»mand efter mand«), *b.* aflevering af arkivalier fra et nedlagt embede til arvtageren af det pågældende embedes sagsområde og *c.* en underordnet myndigheds aflevering af sine arkivalier til overordnet instans. Myndighederne afgjorde derimod selv, hvornår og hvad de ville afgive til det centrale arkiv (dvs. Gehejmearkivet eller senere Kongerigets Arkiv). Først med arkivloven 1889 og de dertil hørende bestemmelser indførtes *afleveringspligt*. Formelt omfattede den dog kun aflevering af den lokale statsadministrations arkivalier til de daværende provinsarkiver (nu landsarkiverne). Om centraladministrationens arkiver hed det blot, at de, så langt frem i tiden som det måtte blive vedtaget af de enkelte ministerier, tillige med Gehejmearkivet og Kongerigets Arkiv »dannede« Rigsarkivet (»Hovedarkivet«). Pligten for centraladministrationen var således udelukkende en pligt til, hvis pågældende myndighed ønskede at aflevere sine arkivalier, da at aflevere dem til Rigsarkivet (og *kun* til Rigsarkivet). Først med arkivbekendtgørelsen af 20. februar 1976 om statsinstitutionernes arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne indførtes en egentlig afleveringspligt for centraladministrationen i den forstand, at alle dens myndigheder *skal* aflevere deres arkivalier til Rigsarkivet, almindeligvis når arkivalierne er 30 år gamle. Dog skal arkivalier fra ophævede statsinstitutioner straks afleveres til Rigsarkiv/landsarkiv, medmindre de skal bruges af andre institutioner, der overtager deres sagsområde. I øvrigt gives i bekendtgørelsen (§ 2) for første gang en definition af begrebet arkivalier. Ved arkivalier forstås således såvel skriftligt materiale som enhver anden art af materiale (kort, tegninger og planer, fotografier, film og mikrofilm, grammofonplader, lyd-bånd, hulkort, magnetbånd og andre medier til behandling og opbevaring af data), der formidler information og er blevet til eller tilvejebragt i forbindelse med institutionens og dens medarbejders tjenstlige virke.

Logisk forbundet med afleveringspligten af de statslige arkivalier til Rigsarkiv/landsarkiv er bekendtgørelsens bestemmelse (§ 7) om, at kassation

af arkivalier kun må finde sted med rigsarkivarens samtykke eller i henhold til bestemmelser, som er godkendt af rigsarkivaren. Det var derfor at forventes, at forfatteren havde inddraget kassations-spørgsmålet i sin analyse. Men det sker kun på et enkelt punkt, nemlig i forbindelse med behandlingen af loven om offentlige myndigheders registre af 8. juni 1978. Denne bestemmer bl.a., at registrerede oplysninger, der på grund af deres alder eller af andre grunde har mistet deres betydning for varetagelsen af registrets opgaver, skal slettes. Bestemmelsen er i klar uoverensstemmelse med arkivbekendtgørelsen. I henhold til registerloven kan Justitsministeren dog efter indhentet tilladelse fra Registertilsynet tillade, at registereksemplarer på nærmere angivne vilkår overføres til opbevaring i arkiv. Imidlertid er det ikke udtrykkeligt bestemt, at registereksemplarer i så fald alene må afleveres til Rigsarkiv/landsarkiv. Det har dog hidtil været praksis, når bortses fra ét tilfælde, hvor Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd anmodede om og fik tilladelse til at overføre sit forskningsregister til universitetsinstituttet Dansk Data Arkiv i Odense (s. 45).

I et delkapitel behandler forfatteren spørgsmålet om erhvervelse af ikke-afleverede (offentlige) arkivalier og giver en historisk beskrivelse og juridisk vurdering af arkivernes adkomst til især arkivalierne fra den offentlige brandforsikring før 1872 (s. 53–60) og arkivalier, som er fremgået af den jordrotlige forvaltning og patrimoniale jurisdiktion, bl.a. tingbøger og skifteprotokoller (s. 60–65). Begge kategorier henføres af arkiverne selv til de statslige arkivalier, en opfattelse der støttes både af ministeriel praksis og af lovgivningen på området. Delkapitlet slutter med en interessant fremstilling af forholdene vedrørende »arkivalier af tvivlsom proveniens« (s. 66–74). Hermed menes arkivalier fra virksomheder i samfundet, hvis lovlige udførelse kræver en offentlig autorisation eller særlig beskikkelse, og fra institutioner, der vel er struktureret som selvejende, men som modtager betydelige offentlige tilskud. Hidtil har Rigsarkivets praksis i forhold til disse institutioner været dikteret af pragmatiske hensyn og forhandling i hvert enkelt tilfælde. Nu peger forfatteren dels på, at loven om offentlige registre bestemmer, at sådanne institutioner kan inddrages under den, men især på at det i revisionsudkastet til offentlighedsloven foreslås, at denne skal kunne bringes i anvendelse på disse institutioner. Forfatteren konkluderer, at Rigsarkivet i så tilfælde ikke blot efter en almindelig analogi med offentlighedsloven, men a fortiori vil kunne kræve afleveringsreglerne overholdt, og opfordrer til, at Rigsarkivet opnår en fast ordning med Justitsministeriet om at inddrages i alle forhandlinger om institutioners og selskabers henførelse under offentlighedsloven.

Efter en grundig behandling af spørgsmålet om vindikation og hævde, herunder en gennemgang af baggrunden for Justitsministeriets cirkulære af 15.

januar 1885 om statens vindikationsret til sin arkivalier, kommer forfatteren til det resultat, at Rigsarkivet i en række tilfælde har været yderst imødekommende over for besiddere af arkivalier af statslig proveniens ved gennem forhandling, evt. med en affindelsessum, at forsøge at finde frem til en løsning i stedet for at hævde vindikationsretten, om nødvendigt gennem sagsanlæg.

Forsømmelige embedsmænd forekommer til alle tider, og forfatteren tager i kapitel IV (s. 99–106) om offentlige myndigheders strafferetlige beskyttelse fat på dette spørgsmål for så vidt angår offentlige ansatte, som ved forsømmelse eller skødesløshed muliggør, at en anden tilintetgør, forvanser eller bortskaffer vigtige dokumenter, registeroplysninger eller lign. eller misbruger sin stilling til at tilegne sig dokumenter eller arkivalier, der er i vedkommendes varetægt, for derved at skaffe sig selv eller andre uberettiget vinding. Desværre kommer forfatteren ikke ind på den i den arkivalske hverdag ak så hyppigt forekommende forsømmelse, der består i, at en embedsmand vanrøgter sit arkiv og derved pådrager staten tab af arkivalier, fordi de nedbrydes og ofte ikke står til at redde, eller i bedste fald pådrager staten udgifter til deres restaurering eller rekonstruktion.

Hvad angår regulære arkivtyverier omtaler forfatteren en omfattende svensk tyverisag fra 1970'erne (s. 105), der resulterede i 2 års ubetinget fængsel, beslaglæggelse af de arkivalier, der fandtes i tyvens besiddelse, og en erstatning til det pågældende arkiv på 105.000 sv. kr. til tilbagekøb af videresolgte arkivalier og restaurering og rekonstruktion af ødelagte. Forfatteren understreger, at svensk ret ikke giver adgang til vindikation, men at staten må tilbagekøbe de videresolgte, stjålne arkivalier til markedspris. Med hensyn til danske forhold synes forfatteren kun at kende til konkrete sager, hvor – typisk et antikvariat – har købt – typisk ældre – arkivalier, der viste sig at være af statslig proveniens, – og hvor Rigsarkivet har tilbudt en affindelsessum eller en slags findeløn, og hvor det ikke blev nødvendigt at rette henvendelse til politiet, – og hun kan derfor ikke meddele nogen domstolsafgørelse. Undertegnede anmelder kan imidlertid til benefice oplyse, at en besøgende i 1964 begik en række tyverier fra det sjællandske landsarkivs læsesal, som blev anmeldt til politiet. Tyverierne drejede sig om arkivalier med frimærker. Under politiets afhøringer viste det sig, at den sigtede havde ført nøje regnskab over de frimærker, han havde fjernet, og opgjort katalogprisen til ca. 35.000 kr. En stor del af frimærkerne og de stjålne breve og bagsider var i behold og leveredes tilbage til Landsarkivet. En mindre del var blevet bortsolgt, men blev ikke eftersporet, og Landsarkivet tilkendtes igen erstatning. Dommen var ubetinget og lød på 15 måneders fængsel.

I slutkapitlet (V) rejser forfatteren det særdeles vigtige spørgsmål om statens mulighed for erhvervelse eller sikring af historisk værdifulde private

arkivalier. Hun undersøger gældende ret omkring beskyttelse af kulturgoder og mindesmærker og sammenligner med forholdene i andre lande. I vesttysk og norsk ret er der med hjemmel i mindesmærkelovgivningen skabt mulighed for beskyttelse af værdifulde privatarkiver, og i Frankrig og Finland har man ved de nyeste arkivlove fra henholdsvis 1979 og 1981 bl.a. sikret staten en vis tilsyns- og kontrolmyndighed samt forkøbs- og kopieringsret. Forfatteren gør opmærksom på, at lensloven af 4. oktober 1919 pålægger besidderne af private godsarkiver fra de tidligere len at stille deres samlinger til disposition for almenheden, og at der ved ønske om salg skal erlægges en afgift samt gives det offentlige en forkøbsret til en værdi fastsat af kulturministeren efter udmeldt sagkyndigt skøn. Lensloven indeholder endvidere bestemmelse om, at samlingerne skal forblive her i landet, hvorfra der kun kan dispenseres af kulturministeren, såfremt der erlægges en dobbelt afgift af den før anførte. Forfatteren konkluderer, at man således i dansk ret allerede kender regler om statens forkøbsret til historiske kulturværdier og om begrænsning i eksportmuligheden, og at det ville være ønskeligt, om der kunne opnås lovhjemmel til beskyttelse af alle historiske værdifulde private arkivalier ved en klassifikation som alment kultureje. Dette ønske vil enhver historisk forsker varmt kunne tilslutte sig!

Med de i bogen gennemførte retshistoriske undersøgelser, juridiske analyser, vurderinger og komparationer har forfatteren skabt overskuelighed over grundlæggende forhold for arkivernes virksomhed og anvist nogle muligheder for løsning af en række væsentlige problemer.

Grethe Ilsoe

Poul Thestrup: Jernbanekommissariatene. Oversigt over indholdet i jernbanekommissariatsarkiverne i Rigsarkivet. Med tillæg om andre jernbanearkivalier i Rigsarkivet. Kilder til jernbanehistorie og lokalhistorie. 88 s. Arkivserien nr. 17. 1982. Kr. 80.

Ellen Christensen-Dalsgaard: Kilder til landejendommens historie i landsarkiverne. En vejledning. 42 s. Arkivserien nr. 18. 1982 (Ekspedition: Landsarkivet for Fyn). Kr. 70.

Jernbanernes gennembrudstid i 2. halvdel af forrige århundrede tiltrækker sig opmærksomhed i disse år, og kilderne til jernbanernes historie er derfor blevet efterspurgt. Der er dels behovet i forbindelse med mange baners 100-års jubilæer, og dels i forbindelse med mere bredt anlagte studier som især har knyttet sig til det igangværende forskningsrådsprojekt om stationsbyen. Poul Thestrup nævner da også stationsbyprojektet som den di-

rekte årsag til bestræbelsen for at få overblik over »jernbanearkivalier«. Resultatet er blevet en meget nyttig vejledning i, hvordan man blandt det materiale, der opbevares i Rigsarkivet, finder materiale om de enkelte banestrækninger. Skønt der i banernes første årtier udelukkende var tale om privatbaner, førte det offentlige håndfast tilsyn gennem kgl. kommissarier, og det er disse statslige mellemautoriteters arkiver, bogen især er samlet om, men også jernbaneselskabernes og DSBs afleveringer omtales. Der er i alle tilfælde tale om materiale, hvortil der ikke i forvejen fandtes meget andet end afleveringsfortegnelser af ujævn kvalitet, og for såvel arkiverne som benytterne er bogen en god håndsrækning.

Der indledes med en udførlig administrationshistorisk oversigt over jernbanekommissariaternes udvikling, som giver betydelig mere end en nøgle til de efterfølgende arkivfortegnelser. Den er samtidig en analyse af udviklingen af den private og offentlige sektor, hvis den læses rigtigt. Den flittigst benyttede del af bogen vil dog nok blive de sider, der banestræningsvis pejler benytteren ind i det relevante kommissariatsarkiv, og dernæst angiver div. numre på protokoller og pakker, hvori den pågældende bane er omtalt (anlæg, drift m.v.). Mere end 160 baner er med, ordnet kronologisk, men bagi bogen findes tillige stednavneregister til oversigten. Desværre er det ikke sjældent fortsat forbundet med en del vanskeligheder at ekspedere disse sager frem til læsesalen, da deres orden fra den afleverende myndigheds side ikke er den bedste. Stærkest gør dette sig gældende for mere end 100 løbende meter sager om anlæg af såvel stats- som privatbaner (s. 71). Sagerne er i sin tid afleveret uden nogen fortegnelse og uden skiltning, og det kræver ikke megen fantasi af forestille sig de vanskeligheder, sagsfremfindingen byder på under disse omstændigheder. Men her som andre steder gælder det, at Poul Thestrup som erfaren arkivar har formået at tegne et omrids af »systemerne«, som benytteren på læsesalen kan have glæde af. Tålmodigheden må dog fortsat anses for en dyd, hvis man er jernbanehistoriker. Bogen er i øvrigt tilegnet Rigsarkivet på 400-årsdagen 12. maj 1982; en nyttig gave må man sige. For offentligheden i almindelighed er der dog langt fra tale om nogen foræring: bogen er dyr i forhold til sin fysiske fremtrædelsesform.

Arkivseriens nr. 18 er også gedigent arbejde – til en høj pris. Ellen Christensen-Dalsgaard har på 42 sider formået at give en klar og enkel introduktion til nogle af de kilder i landsarkiverne, der især benyttes ved ejendomshistoriske undersøgelser. Der er klogt kun peget på de helt oplagte kildetyper i retsbetjentarkiver, amtstuearkiver, brandsikringsarkiver og godsarkiver, og introduktionen gælder kun de egentlige landejendomme, gårde og huse, altså ikke herregårde. Tidsmæssigt er rammen lagt fra nutid til ca. 1750, omkring ved det tidspunkt, hvor de lettest tilgængelige kilder bliver

sparsomme, når det gælder landsarkivernes fonde.

Helhedsindtrykket er overskuelighed, og vejledningen vil især være velegnet for den, der for første gang beskæftiger sig med ejendoms historie. Vejledningen har dog enkelte skønhedspletter, som brugerne bør kende til. Her (s. 5) fremstår det som om det er almindeligt at finde skøde- og panteprotokoller fra Danske Lovs tid. Det er det desværre ikke: først med den indskærpende forordning herom fra 1738 begynder de for alvor at optræde i landjurisdiktioner. S. 18 oplyses, at godserne kun har været afleveringspligtige for skifte- og fæsteprotokoller. Det bør dog nævnes, at afleveringspligten også gjaldt overformynderi- og lægds materiale, samt at godserne aldrig har haft pligt til at aflevere fæsteprotokoller. Til gavn og glæde for forskningen har mange heldigvis gjort det. Der er i de senere år kommet fine godsarkivregistraturer især fra det fynske landsarkiv, men det bør nævnes, at godsarkiverne som regel har været nogenlunde fortegnet på sedler eller i protokoller før den tid. I det hele taget mærkes det, at udgangspunktet er det fynske landsarkiv. Det er i sig selv ingen fejl, men brugeren må være opmærksom på, at der m.h.t. hjælpemidler o.lign. kan være ret store variationer mellem landsarkiverne. I et afsnit om kort og tegninger (s. 21) hedder det i almindelighed, at der på landsarkiverne findes fotografiske kopier af udskiftningskort og matrikelkort, som ikke findes i original i det pågældende arkiv. Dette gælder i det mindste ikke landsarkivet i København – desværre. Men her er Matrikelarkivet til gengæld i nærheden. Ellen Christensen-Dalsgaard slutter af med et gennemført eksempel på et ejendomsstudie med gengivelser af arkivalierne. Endelig finder man til slut litteraturliste, med både de klassiske artikler på området og udstillingskataloger om emnet ejendoms historie, som et par gange har været taget op inden for de senere år.

Margit Mogensen

Antikvariske studier 5. Fortidsminder og Bygningsbevaring. Fredningsstyrelsen, København 1982. 278 s. I11., kr. 150.

Fredningsstyrelsen har udsendt sit 5. bind af Antikvariske studier, denne gang under redaktion af Kristian Kristiansen og Allen Tønesen. Tidsskriftet har i de forløbne år haft et varieret indhold af artikler spændende fra redegørelser for de af Fortidsmindeforvaltningen over Fredningsloven finansierede undersøgelser af grave og bopladser fra historisk tid og middelalder til bygningskæologiske redegørelser for arbejdet med restaurering af vore historiske huse, slotte og andre bevaringsværdige anlæg. Også dette bind spænder vidt: fra udgravningen af én af de ældste stenalderbopladser, der er fundet herhjemme, til restaurering

og fredning af Storm P.'s udsmykning af caféen på Fælledvej i København.

For ikke ret mange år siden satte Fredningsstyrelsen størsteparten af sine midler til nødgravninger af til undersøgelser af grave og gravhøje. Det kan man forvise sig om ved at læse første bind af denne serie fra 1977 (egentlig en enkeltstående publikation, nemlig festskriftet til Fortidsmindeforvaltningens afgående leder, Knud Thorvildsen), hvori der kun findes omtale af ét enkelt bopladslevn fra forhistorisk tid. Siden da er der imidlertid kanaliseret ikke ubetydelige midler over i bopladundersøgelser. Samtidig er kriterierne for iværksættelse af nødudgravninger på Fredningslovens grundlag blevet justeret. For bare 10 år siden var det næppe tænkeligt, at der kunne ydes tilskud til udgravning af en boplads, der ikke var direkte i vejen for et anlægsarbejde. Nu er den gradvise nedbrydning, der sker på sådanne pladser ved markarbejde og dræning, taget med som en faktor. Denne politik har ikke just gjort det lettere at administrere § 49-midlerne, da bopladsudgravninger gerne viser sig mere bekostelige end udgravninger af gravhøje og grave. Men resultaterne af den nye prioriteringsmåde er begyndt at vise sig. Med en stærk selektiv og somme tider ret modig anvendelse af midlerne har man kunne supplere det arkæologiske kildemateriale på væsentlige punkter. Tre eksempler kan hentes fra dette bind af Antikvariske studier. Det ene er udgravningen ved Bonderup på Sjælland af den første tidligt præboreale boplads i Danmark. Det andet eksempel er undersøgelserne af to yngre stenalder bopladser på Djursland, Kainsbakke og Kirial Bro, med de første righoldige lag med oldsagsmateriale, der knytter sig til den Grubekeramiske Kultur, bedst kendt fra nabolandet på den anden side Kattegat. Det tredje eksempel er undersøgelsen af Stavadbopladsen i Store Vildmose fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. De tre lokaliteter blev alle opdaget ved, at der under pløjning dukkede kulturspor op i overfladen. På den sidstnævnte plads havde højmosen lagt sig beskyttende over hustomter og gravhøje. Ved afvanding i moderne tid er tørven sunket, og ploven var begyndt at rive kultursporene op. Særlig værdifuldt ved denne boplads er det rige knoglemateriale, som på grund af de særlige bevaringsforhold har kunnet holde sig.

Sv. Thorsen beskæftiger sig med en fredet gravhøj og dens historie gennem de sidste 200 år. Det er et fint lille fredningshistorisk studie, der kombineres med en botanisk undersøgelse og en vurdering af fortidsmindets plejebehov. Artiklen er en demonstration af en arbejds metode, der anvendes ved den udarbejdelse af plejeplaner for fortidsminerne, der er igang forskellige steder i landet.

Antikvariske studier giver endnu engang prøver på bygningshistoriske undersøgelser, som afføder en masse kulturhistorisk stof: to huse i København og to i provinsen analyseres og dokumenteres. En nedrivning i Køge har givet mulighed for et kig ned

i grunden, hvor der gemte sig bygningsspor fra 1200- og 1300-årene. Artiklen 'Fortidsminder på havbunden' er en af de mest spændende i dette bind. Den beskæftiger sig især med søforsvarsværkerne omkring København men giver også en oversigt over vigtigere, 'bundfaste' anlæg ved de indre danske farvande. Det er synd, at redigeringen af billedmaterialet til denne artikel er så dårlig.

Det femte bind af *Antikvariske studier* viser på samme måde som de tidligere udsendte bind i serien bredden i Fredningsstyrelsens arbejde med arkæologiske nøddudgravninger og bevaringsværdige mindesmærker. Forfatterne har været hentet fra Fredningsstyrelsens faste stab og fra en række andre institutioner, museerne og universiteterne. Taget under ét har serien formidlet et til tider kalejdoskopisk billede af denne virksomhed, og man har haft det indtryk, at redaktoren har ladet rigelig mange enkeltundersøgelser slippe ud uden at stille krav om relevans og dokumentation (jfr. anmeldelsen af bd. 2 i Fortid og nutid bd. 28 s. 675-77). For det femte bind er der imidlertid lagt en mere perspektivsgørende, redaktionel linie, som man må bifalde. Der er ingen tvivl om værdien af de bidrag, der behandler aktuelle fredningsproblemer. Det er gennem disse, at tidsskriftet har sin berettigelse. Det er væsentligt, at man bevarer et forum for tilkendegivelser af denne art. Hvor ellers finder man en samlet fremlæggelse af bevaringsvirksomhedens arbejdsmetoder, mål og perspektiver?

Selvom Fredningsstyrelsen d. 1. januar 1983 må give slip på et af de arbejdsområder, som forsyner redaktionen med stof, nemlig administrationen af arkæologiske nøddudgravninger, der fra nævnte dato tilbageføres til Rigsantikvaren, skulle grundlaget ikke være borte for en fortsat udgivelse af *Antikvariske studier* eller en lignende serie. Arbejdet med fredning, pleje, kortlægning, restaurering m.v. skulle ikke af den grund miste det talerør, som tidsskriftet har været. Det ville være synd ikke at fortsætte!

Poul Otto Nielsen

Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792. Landbohistorisk Selskab. 1982. 335 s., ill., kr. 135.

Siden slutningen af 1960'erne har Landbohistorisk Selskab forestået udgivelsen af en række bonde-dagbøger og som vejledning for folkelivsforskere – og alle os andre – har Selskabet desuden udsendt en registrant over samtlige kendte bonde-dagbøger herhjemme (udg. Etnologisk Forum).

Herefter er der omsider ganske gode muligheder for den, som vil studere kilderne til landbobefolkningens dagligliv; det er heller ikke vanskeligt at finde kilder, der belyser godsejeres eller embeds-

mænds syn på udviklingen, men stemmer fra *godsforvalterne*, de folk, der socialt var placeret »midt imellem«, er sjældne. Hvorledes så forholdene egentlig ud i disse mænds øjne? Hvordan vurderede de mænd, der skulle administrere bønder i det daglige, for eksempel lovgivningen i den klassiske landborform-periode? Hvordan betragtede de gennemgående bonden? etc. etc. Sådanne spørgsmål skal den foreliggende udgivelse af godsforvalterbreve gøre sit til at kaste lys over.

»Godsforvalterstanden« vil formentlig ikke få en så tilbagetrukken plads som forskningsemne fremover, som den hidtil har haft. Den var i mange henseender et temmeligt spændende folkefærd; godsforvaltere sad på en slags nøglestillinger i de mange småsamfund, godserne udgjorde.

Ole H. Christensen er bogens egentlige manuskript-forfatter og præsenterer sig med den hensigt at give »en dokumentarisk beretning om det danske godslandbrug i en problemfyldt omstillingsperiode«; han har udført arbejdet under Erik Helmer Pedersens auspicer, men det skal i øvrigt nævnes, at Adam Worm har ydet en større indsats til forberedelse af publikationen.

OHC har forfattet en indledning på ca. 30 sider til disse godsforvalterbreve. Her søger han at trække hovedlinier i landbosamfundets forvandling op, så vidt sidste halvdel af 1700-tallet angår. Desuden giver han et signalement af tidens godsforvaltertype, og endelig præsenterer han fem forskellige hovedgårde med tilhørende bøndergods, nemlig de hovedgårde fra hvis arkiver brevene er fremdraget. Vi kan straks afsløre, at stoffet stammer fra Holsteinsborg, Fuirendal, Korselitze, Scheel og Skjern, – senere skal jeg kommentere det trufne valg. Ved læsning af denne indledning får man den tanke, at OHC muligvis har anstrengt sig meget for ikke at komme til at overskride et forud bestemt antal sider. Samtidig gør han alligevel forsøg på at præsentere store og afgørende spørgsmål i den agrartechniske og landbopolitiske udvikling, med det resultat, at alt strejfes ganske summarisk med deraf flydende risiko for at foretage for strenge kategoriseringer. Oversigten fremstår således meget lig det, man i journalist-jargon kalder et skøjt løb henover begivenhedernes overflade.

Jeg vil ikke fremhæve ethvert af disse punkter her, men man spørger bl.a. sig selv, hvor OHC egentlig har hentet inspiration. Bogen har ikke litteraturfortegnelse over benyttet stof, det oplyses blot i noteform, at oversigtsværker, detaljestudier m.v. kan findes i Hans Jensens, Fridlev Skrubbeltangs, Thorkild Kjærgaards og Claus Bjørns værker. Javel – men dette viser jo intet om, hvor forfatteren selv har hentet det billede af landbosamfundet, som han ridser op.

På få linier karakteriseres tidens lokaladministrative system. Her meddeles bl.a., at grevskaber og baronier blev betragtet som »selvstændige amter og havde egen jurisdiktion«. Nu kunne nogen

altså tro, at det kun var lensbesiddere, der havde egen jurisdiktion; det burde være tilføjet, at adskillige af rigets storgodser – uanset status i øvrigt – havde eget birk, at de altså var at betragte som særlig retskredse, der ofte lå som småenklaver midt i herredsjurisdiktionerne.

Nogle bemærkninger om husdyrholdet ved hovedgårdene får det til at se ud, som om det i almindelighed var *godsejerens* trækdyr, der blev udnyttet til hovedgårdsmarkernes dyrkning; hvorfor nu det, når vi dog ved, at hovbonden selv havde pligt til at stille ved hove med egne heste såvel som med egne avlsredskaber. For OHC er skovarealer på landboreformtiden brugt til oldensvin og til at hente gavntømmer fra, »mens egentlig skovdrift kun fandtes få steder«. Det sidste er jeg ikke så sikker på. Oldensvin og brændeforsyning etc. hører naturligvis med i billedet, men vi må ikke forestille os, at man stort set undlod at udnytte skovene planmæssigt. Allerede før 1700-tallets midte drev mange godsejere deres skove med langsigtede mål for øje; vi ser det af instrukser for skovridere, af forstplaner, direktiver for opelskning af ung skov, for skovs fredning etc.

Om udskiftningen (1780'erne og 1790'erne) mand og mand imellem hedder det, at al landsbyjorden blev fordelt mellem gårdmændene med en lod til hver. Også her er OHC lidt vel hurtig: Slutresultaterne af udskiftningerne blev i reglen før eller senere en omtrentlig samling af bondens agerjorder, men de første mand-og-mand – imellem – udskiftninger førte ofte kun til, at gårdbrugerne foreløbig fik deres jorder uddelte på tre eller fire større lodder.

Den Guldbergske hoveriforordning af 1773 får sin bekomst, så at sige på traditionel vis. Det fremhæves, at den genindførte det ubestemte avlingshoveri, og at alt såkaldt småhoveri, der var driften uvedkommende, blev afskaffet for bøndergårdens vedkommende og i stedet lagt over på fæstehusene. Nej – det er ikke nemt at sammenfatte og karakterisere det komplekse hoveriproblem i få linier. Virkeligheden var adskilligt mere nuanceret, end som så. At det »uvedkommende« hoveri uden videre blev væltet over på fæstehusmændene er en sandhed med modifikation. *Nogle steder* (for eksempel på Fyn) leverede gårdmandskonerne af og til hovspind, i det mindste til ind i 1780'erne, og desuden betalte *nogle* godsejere sig fra at få arbejder af småhøvningstypen udført; noget andet er, at det fortrinvis var husmænd, der fik betaling for at yde sådanne arbejder.

Jeg har tidligere (Hoveriet til Egeskovgård... Odense 1977) opholdt mig ved den Guldbergske hoveriforordning, som egentlig ikke var så aldeles blottet for bondebeskyttende bestemmelser. Jeg har givet eksempler på, at bønder ved at rejse hoveri-sager, eventuelt i klagens form, kunne have held til at opnå administrationens støtte for deres synspunkter, der var nemlig ofte temmelig delte

meninger mellem bønder og godsejere om, hvad man burde regne under begrebet avlingshoveri, og hvad man burde regne for driften uvedkommende.

Stavnsbåndsløsningens velsignelser var ifølge OHC blandt andet disse, at bonden udviklede en større standsbevidsthed, samtidig med at godsejeren blev befriet for de patriarkalske forpligtelser i forhold til sine undergivne. Her er der også skåret lidt groft. Selvfølgelig var stavnsbåndets ophævelse med til at frembringe den frie bonde, – ham der i en foreløbig fjern fremtid ville komme til at stå med foden på egen jord, men der var mange andre faktorer, som spillede med i denne udvikling. For det første var bonden/fæstegårdmanden som sådan fra gammel tid – stavnsbånd eller ej – et væsen med en ikke ringe standsbevidsthed; dette er ikke et postulat, men en kendsgerning man ustandselig kan møde i kilderne. For det andet – og på den anden side har OHC ikke ganske ret, når han vil hævde, at godsejeren kunne slippe for alle de patriarkalske pligter i og med, at stavnsbåndet omsider blev ophævet. Vel blev de sociale/økonomiske bindinger godsejer-bonde stadig svagere, men patriarkalismen levede nu alligevel mange årtier derefter, og den ytrede sig på godt og ondt indenfor alt, hvad der vedkom fæsteforholdet, indenfor skolevæsenet, fattig- og sundhedsvæsenet etc. *Var* det mon så betydningsfuldt for bonden, at han frit kunne fraflytte sin hjemstav? Under stavnsbåndet var fraflytningen ikke nogen umulighed, men foretaget blev ganske vist besværliggjort, fordi man skulle betale for at få udstedt et rejsepas, skulle stille en anden som soldater-emne og undertiden måtte forhandle frem og tilbage med vedkommen- de jorddrot.

OHC slipper bedre fra at opstille modellen på tidens godsforvalter, dog er det nok for meget sagt, at forvalter-instrukserne ikke undergik væsentlige forandringer i løbet af 1700-tallet. Vi kunne muligvis tro det, fordi vi endnu ikke har fået fremdraget og analyseret tilstrækkelig mange af disse instrukser. Men at der ikke skulle have været en vis tilpasning til tidens krav i instrukserne ville være selvmodsigende; OHC præsenterer jo selv forvaltertypen som én, der løbende måtte skaffe sig kundskaber og erfaring for at kunne tage vare på bestillingen i rimeligt takt med ny krav. Når det kommer til stykket, fandtes der nok ikke så mange holbergske ridefogedtyper blandt dette folkefærd, som man hidtil har forestillet sig.

Men nu til de udvalgte godsforvalterbreve. Sagt uden forbehold og med megen ros, så er det et spændende, farverigt materiale, fint i sin illustrerings evne. Indholdet vender vi siden tilbage til for en kort bemærkning, men hvad med udvælgelses-måden?

I betragtning af at riget rummede små 800 hovedgårde i sidste halvdel af 1700-tallet, virker det

umiddelbart noget kunstigt, at der er valgt breve fra godsforvaltere, som (ret beset) tilsammen kun arbejdede for tre forskellige herskaber: Forvalterne F. Garb, A. Lange og W. Klüwer tjente alle for greve H. v. Holstein, henholdsvis på Holsteinsborg og Fuirendal i Sorø amt, og selv om de i deres tid sad på hver sin hovedgård med bøndergods som ansvarsområde, var flere af deres forretninger fællesanliggender for hele grevskabet.

Forvalterne L. Jespersen og A. Svendsen var begge ansat på grevskabet Scheel, nemlig den første på hovedgården Scheel i den nordøstlige del af Djurs, den sidste på hovedgården Skjern i Middelsom herred; arbejdsgiveren var herskabet Scheel.

Endelig har vi forvalter H. Smidth på det falsterske Korselitze, i brød hos storføretageren J. F. Classen, der i lighed med Holstein og Scheel hørte til rigets store jordedrotter.

Et erklæret programpunkt for udgivelsen var imidlertid, at man ville tilstræbe en geografisk spredning og en repræsentativitet for driftstyper indenfor det omfang, det er muligt med et udvalg på fire til fem godser. Der tilsigtes endvidere en mere nuanceret opfattelse af godsejernes politik i reformperioden og af de problemer, reformernes praktiske gennemførelse afstedkom.

Med al respekt for det utvivlsomt store forberedelsesarbejde, det må have kostet at finde frem til de udvalgte godsforvalterbreve, så må man dog fastslå, at udgaven faktisk præsenterer *tre* forskellige godsadministrationer, at disse tre alle hørte til nogle af landets største, og at vi således ikke kan gøres bekendt med de problemer, mindre jordegodser og andre driftstyper var stillet overfor.

Imidlertid omfatter »bestanden« af bevarede godsarkiver (for så vidt landsarkiverens indhold angår) jo fortrinsvis arkivalier fra storgodserne; i det mindste indeholder de mindre godsers arkiver ofte kun fæste- og skifteprotokoller eller måske et par jordebøger. Det er altså nok vanskeligt at finde gode eksempler på godsforvalterbreve, der viser os små-godsejerens/forvalterens syn på sagerne.

Vi har i det foreliggende breve fra et sjællandsk, et jysk og et falstersk storgods. De fynske provinser (Fyn og Langeland) er ikke repræsenteret, angiveligt fordi Landsarkivet for Fyn ikke »besad relevant materiale«. Det skal medgives, at man næppe vil kunne finde materiale fra fynsområdet blot ved at gennemse godsregistraturer, men denne omstændighed forhindrer ikke, at der også skulle eksistere sager fra Fyn, som viser os godsforvalteres betragtninger fremsat overfor deres arbejdsgivere eller andre. Ingen forsker behøver opgive ævret, fordi hans blik ikke lige er faldet på en linie i arkivfortegnelsen med den forjættende ordlyd: Breve fra godsforvalteren. De gode forvaltere arkiverede ikke med omsorgsfuldt henblik på at kunne servere brevsamlinger bekvemt for fremtidens historikere. Derimod ytrede de sig om stort og småt på skrift til deres som oftest bortrejste herskaber, og man vil

finde disse ytringer i brevkopibøger, i indberetninger eller i deres svar på godsejerens regnskabsantegnelser.

Noget så tilsyneladende kedeligt, som svar på regnskabsantegnelser, kan undertiden vise sig at indeholde mange lange udredninger, problemformuleringer samt jammer- og klagehyl fra en opmærksomt godsforvalter, stof der (som sagt undertiden) kan konkurrere med de noget så håndgribelige *breve*. Der er absolut ingen grund til at forholde læseren nævnte omstændigheder, hvad OHC synes at gøre.

Når netop godserne Holsteinsborg, Scheel og Korselitze er valgt her skyldes det, hvis man ikke tager fejl, at der faktisk foreligger ganske gode registraturer i landsarkiverne for disse arkivers indhold. For at bringe forskningen i godsforvalternes brevmateriale videre ville det have været velgørende, om det var blevet oplyst, hvor der i øvrigt findes lignende materiale. Hvad med godsarkiverne fra Åsumgård i Asum herred, hvad med Boller og Møgelkjær i Bjerre herred, Bratskov i Øster Hanherred, Børglum i herredet af samme navn – eller hvad med det sjællandske Giesegård? Måske var det en ide at få tværrgistreret godsforvalterkorrespondance fra hele landet, for eksempel op til 1900.

Det fremlagte brevmateriale er dog som sagt glimrende, og belyser storgodsdriftens mange forhold alsidigt. For nu at tage et eksempel: Rapporterne fra Hans Smidth på Korselitze giver et meget dramatisk billede af stemningen blandt bønderne »der næsten er gale af indbilledninger over den frihed, de venter hver dag skal begunstige dem«, som det skrives – alt på den tid hvor Den Store Landbo-kommissions arbejde indgød bønderne en ekstraordinær frimodighed. Faktisk var forvalteren omkring 1790/91 skrækslagen og nerveoprevet; hver dags opgaver syntes farefulde. Bønderne var frække i munden, lurende og hemmelighedsfulde; de holdt ulovlige møder for at lægge deres snedige strategi, de søgte at torpedere den gældende hoveforretning, og de gjorde i et og alt livet surt for den gode forvalter. *Han* måtte døje, medens herskabet selv blev skånet for den direkte konfrontation, men Smidth arbejdede og bad alligevel for sin herre »dag og nat«. Samtidig indrømmede han overfor Classens agent i København, at »disse Satans bønder er færdige at ødelægge mig«.

Lad det være nok med denne korte prøve på brevstoffet, enhver kan selv hente indsigt i storgodsdriftens problemer ved hjælp af forvalterbrevene.

Publikationens øvrige udstyr omfatter en »ordliste«, hvor forklaring gives på begreber, der ikke forudsættes alment bekendte. Den er udarbejdet med omhu og identificerer blandt andet en række forordninger, som forvalterne kun har omtalt ved dato i korrespondancen. Som afslutning finder man et navnerregister, der medtager samtlige steder og personnavne i teksterne. For at opsummere:

Den foreliggende publikation vil gøre nytte hos enhver, der ønsker at vide noget om det sene 1700-tals landbop problemer, blot synes det, at udgiveren selv i indledningen har forholdt sig lidt usikkert til stoffet.

Lotte Dombernowsky

F. Uldall: Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker. 1. Udgave København 1906, 2. Udgave med efterskrift af Jens Velle, Forlaget HIKUIN 1982. 392 s. kr. 250.

I en lang periode, der omfatter sidste del af 1800-tallet og strækker sig et godt stykke ind i dette århundrede, var den danske historikerverden præget af bestræbelser på at samle, undersøge og udgive forskellige kildetyper i så fuldstændig form som muligt. Omhyggeligt og langvarigt arbejde resulterede i storslåede monografier og kildepublikationer. Uldalls bog om Danmarks middelalderlige kirkeklokker er et sådant imponerende værk – frugten af en enkelt mands mangeårige intense studier.

Arkitekt F. Uldall (1839–1921) havde allerede længe foretaget undersøgelser i danske landsbykirker, da hans interesse i 1883 vakte for studiet af de middelalderlige kirkeklokker i Danmark. Da de ældre beskrivelser var mangelfulde, gav han sig i kast med det storstilede projekt, personligt at undersøge alle eksisterende middelalderlige klokker i landet, – et arbejde, der kom til at strække sig over mere end 20 år. På talrige rejser foretog han undersøgelser og opmålinger. Mange klokker bærer indskrifter, støbermærker eller dekorative relieffer og figurer, og for at opnå en nøjagtig kopiering af disse til videre studier anvendte han en metode med aftryk af klokkerne i fugtet papir. Derved undgik han de sædvanlige fejlmuligheder ved afskrift og tegninger. Uldalls egne papaftryk blev suppleret med aftryk, som lokale interesserede foretog efter hans anvisninger og sendte til ham, og således fik han efterhånden en imponerende samling, der sammen med materialet fra hans mange undersøgelsesrejser kunne danne udgangspunkt for arbejdet med læsning af indskrifterne og tolkning af udsmykningen.

I 1906 udkom da resultatet af det omfattende arbejde, den store bog om Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker. Bogens første del består af et Forord med en redegørelse for Uldalls arbejde, og en indledning, der beskriver fremgangsmåden ved klokkestøbning og anfører de tekniske betegnelser på en klokkes bestanddele. Desuden gives en kort oversigt over de danske klokkes udvikling og en skildring af den sørgelige skæbne, der ramte mange middelalderlige klokker under de konfiskationer, som kongerne Frederik I, Frederik II og Christian IV gennemførte for at skaffe malm til kanonstøbning.

I et særligt afsnit om klokkenes kulturhistoriske

betydning behandler Uldall klokkenes rolle i den katolske kirke og følger deres funktion i kirkens liv også efter reformationen. En fuldstændig oversættelse til tysk af dette afsnit slutter bogens første del.

Derpå følger katalogdelen, der er en beskrivelse og tolkning af kirkeklokkerne, hvor Uldall har tilstræbt at medtage alle eksisterende middelalderklokker, samt forsvundne klokker, sidstnævnte dog fortrinsvis, hvis de »danner rækker«, dvs. at de har fælles støber eller beslægtet indskrift med eksisterende klokker. Katalogen, der omfatter 894 numre, er i 18 afsnit. Opdelingen er bestemt af klokkenes datering og deres inskriptions- og dekorationstyper. Indenfor de enkelte afsnit opdeles klokkerne efter støbere og hjemsted. Der bringes talrige fotografier, hovedsageligt efter papaftrykkene af indskrifter, relieffer m.v.

Bogen afsluttes af fire alfabetiske registre: 1) klokkestøbere, der har arbejdet i eller for Danmark, 2) Udenlandske støbere, der er nævnt sammenligningsvis, 3) Klokker (og nogle malmudbe-fonte) fra middelalderens Danmark, ordnet alfabetisk efter kirker, og 4) Klokker, pilgrimstegn og byvåbner fra middelalderen m.v. i udlandet. Sidstnævnte register er lidt forvirrende, idet det også tjener som sagregister med henvisninger til bogens første del. Midt mellem navnene på udenlandske lokaliteter står henvisninger til »klokke-rust, overtro dermed« eller »Benediktinernes betydning for Middelalderens Kulturliv«. Værket har ingen litteraturliste men et stort noteapparat med henvisninger.

Uldalls bog vakte ved udgivelsen berettiget opsigt og indtog en selvfølkelig plads som det autoritative værk om de middelalderlige kirkeklokker. Værket fik stor betydning ved at vække interesse for bevarelsen af klokkerne. Den omhyggelige registrering påviste, at der var bevaret langt flere middelalderklokker end hidtil antaget, og skønt en del klokker også efter 1906 er blevet kasserede og omstøbte, har »Uldall« uden tvivl reddet mangen gammel klokke fra undergang. Bogen har tjent som et uundværligt redskab for den, der vil arbejde med danske kirker i middelalderen.

Det er derfor et udmærket initiativ, at forlaget HIKUIN nu har genudgivet Uldalls bog i fotografisk optryk, forsynet med et efterskrift af Jens Velle. Bogen er i stift bind og optrykket er vellykket. De mange illustrationer står tydeligt, omend lidt mørkere end i 1. Udgaven. Jens Velle's efterskrift er ganske kortfattet men med mange velvalgte illustrationer. Han giver en skildring af Uldalls arbejde og supplerer med oplysninger om fundet af klokke- eller rettere metalstøberiet ved Sortebrødreklosteret i Odense 1978–79, der viser en omfattende lokal produktion af bronze-støbte varer. Der er en årstalsliste om Uldalls liv og en fortegnelse over Uldall-biografier. Endelig har Velle lavet en liste med et udvalg af den klokkelitteratur, der er udkommet siden 1906.

Ethvert genoptryk af ældre videnskabelige værker må give anledning til overvejelser. Står værket oplysninger og konklusioner stadig i det væsentlige til troende eller har senere forskning på afgørende punkter revideret eller suppleret, så genoptrykket snarere må skønnes at have forskningshistorisk interesse? I »Uldalls« tilfælde er der ingen tvivl. Det er et anerkendt standardværk og resultaterne forældes ikke. At nogle af de klokker, Uldall har beskrevet, siden er gået til grunde, forøger kun værdien af bogen. Redaktionen af »Danmarks Kirker« på Nationalmuseet, der i forbindelse med beskrivelsen er kirkebygninger og inventar også arbejder dybtgående med »Uldall«, har erfaring for, at hans læsning og tolkning af klokkenes inskriptioner m.v. er meget pålidelig, ligesom man fremhæver den udmærkede kvalitet af hans klokkepapastryk.

En afløser for »Uldall« vil næppe nogensinde udkomme, men »Danmarks Kirker« udgør dog, om ikke et alternativ, så dog et supplement, der, når værket ad åre afsluttes, vil dække hele kongeriget. I det sagregister, der afslutter »Kirkeværkets« gennemgang af hvert amts kirker, kan man ved opslag under »Klokker« finde henvisninger til amtets kirkeklokker, grupperet efter datering. Tilsvarende findes henvisninger under »Klokkestøbere«. »Kirkeværket« anvender »Uldall« i sin tolkning af klokkenes udsmykning, men hver enkelt klokkebeskrivelse bygger på egne iagttagelser og de systematiske kirkeundersøgelser har af og til bragt nyt frem om klokkerne.

Sammenholdes »Uldall« med »Danmarks Kirker« ses således, at »kirkeværket« kan anføre adskillige eksisterende middelalderklokker, som ikke nævnes hos Uldall, f.eks. i Tyrstrup og Roager kirker (DK, Sønderjylland, s. 284 og 1180), Stokkemarke, Tirsted og Kappel kirker (DK, Maribo Amt, s. 463, 816 og 313), Roskilde Vor Frue (DK, Kbh. Amt 88) og Nykøbing Mors (DK, Thisted Amt, s. 76). Uldall var klar over, at han næppe havde omtalt enhver eksisterende klokke, men han håbede, at kun få ville savnes, »særlig af saadanne, der bære Indskrift eller Prydelser og derfor som Regel have den største Interesse«. De ovennævnte klokker, der har undgået Uldalls opmærksomhed, er da også alle klokker fra gotisk tid, uden indskrift. Det er en sjældenhed, at Uldall overser en klokke med indskrift, men det er dog tilfældet med klokken i Resen kirke, Hindborg hrd, Viborg amt, som oprindeligt stammer fra den forsvundne Dueholm Klosterkirke og bærer indskriften »Nicolaus me fecit in nomine Domini« (Nicolaus gjorde mig i Herrens navn). Uldall nævner andre klokker af samme støber s. 68 ff. (DK, Thisted Amt, s. 88).

En type klokker, som man ikke kan vente at finde hos »Uldall« er de katolske messeklodder. Disse ganske små klokker blev anvendt til at give tegn, når præsten under messen løftede den forvandlede oblat og menigheden skulle knæle. Få messeklodder er bevaret, og de er kun undtagelsesvis medta-

get. Af 18 sønderjyske bevarede messeklodder har Uldall kun 2 (Ulkebøl, Højer).

Endelig har »Danmarks Kirker« flere beskrivelser end Uldall af middelalderklokker, der nu er forsvundet, f.eks. Blovstrød-klokken fra 1472 og Skibbys klokke fra 1515, støbt af Johannes Fastenowe (DK, Fr.borg Amt, s. 915 og 2693) eller klokken i Skørring fra 1480 (DK, Århus Amt, s. 1937). De grundige arkivundersøgelser, som »Kirkeværket« bygger på, havde Uldall naturligvis ingen mulighed for at foretage, og han gør da også selv opmærksom på, at de forsvundne klokker må komme i anden række. (s. IV). Det primære er de bevarede middelalderklokker.

Som Uldall selv fremhæver, åbner klokkestudiet perspektiver i mange forskellige retninger, og indbærer arbejde med forskellige skrifttyper og sprog, helgenbilleder, pilgrimsmærker, segl, våbenskjolde og mønter. Uldall kunne selvsagt ikke beherske alle disse områder, men han støttede sig på en udstrakt korrespondance med eksperter, hvor problemerne blev diskuteret. Tolkningerne kan vel undertiden være diskutabile eller usikre, men Uldall gør i så fald gerne opmærksom på det og bringer under alle omstændigheder udførlig dokumentation. Læsning i Uldalls bog giver således gang på gang spændende indblik i middelalderens verden. Jeg kunne have lyst til at nævne som et eksempel det interessante stifterbillede, der af en dygtig tegner er indridset i støbekappen til den næststørste klokke i Skovkloster (det nuværende Herlufsholm) (Uldall, fig. 41). Billedet, der efter støbningen står med fine linier på klokkelegemet, viser den munkeklædte stifter (eller støberen?), der knælende rækker en lille klokkemodel op til S. Peder. Således kan klokker give deres bidrag til vor viden om middelalderens billedkunst og kirkeliv. (om lignende »tegninger« på tyske klokker, se Kurt Hübner: Die Mittelalterlichen Glockenritzungen, Berlin 1968).

Den prisværdige genudgivelse af »Uldall« vil gøre det lettere at benytte klokkerne som kulturhistoriske kilder, og der er håb om, at bogen med tiden kan blive fulgt op af uddybende eller supplerende studier af de danske klokker, såvel fra middelalderen som fra senere tider.

Poul Grønder-Hansen

Poul Svensson: Frøslevskrinet. Fotos ved Helge Krempin. De unges Kunstkrede, Flensborg. I kommission hos Padborg boghandel, 80 s., ill., 1981, kr. 260.

Da Nationalmuseets Frøslevskrin 1872 blev fundet ved Tørvegravning i Frøslev Mose i Sønderjylland, skulde det rettelig have været afleveret til de tyske Myndigheder. Ved Mellemkomst fra en dansksindet Skolelærer, der 1864 var blevet afskediget fra sit Embede i det nærliggende Ellund, kom dets

emailerede Metaldele (men desværre ikke dets Trækkerne, som formodentlig rummede Relikvier) i Stedet til Oldnordisk Museum i København. Under disse Omstændigheder er det forstaaeligt, at man paa Museet indskrænkede Oplysningerne i Inventarprotokollen til det mindst mulige. Da der efter Afstemningen 1920 opstod nogen Nervøsitet for, at Skrinet vilde blive krævet udleveret til Tyskland, lykkedes det den ene af Nationalmuseets daværende to Direktører, M. Mackeprang, der selv var Sønderjyde, gennem sine Forbindelser i Landsdelen at faa opklaret, at Skrinet var fundet paa nu atter dansk Omraade skønt meget tæt paa den nye Landegrænse. I »Hærvejen« meddeler Hugo Matthiessen i en Note, at han har faaet Fundstedet udpeget af en Mand fra Frøslev, men det er ikke indtegnat paa Bogens Kort. Nu ligger omsider alt omkring Fundet af Skrinet klart i Dagen. Æren herfor tilkommer Gymnasielærer Poul Svensson, som er bosat i Frøslev. En Eftergravning paa Fundstedet vil, efter hvad P. S. synes har oplyst, være uden Mening, idet den paagældende Moselod er gennemgravet for Tørv. Spørgsmaalet om, hvorfor Skrinet er havnet netop her, bliver derfor næppe nogensinde løst.

Allerede i P. S.s første Meddelelser om Frøslevskrinet (Flensborg Avis 22/12 1979; Jyske Tidende 16/3 1980; Sønderjysk Månedsskrift 1980, Nr. 8, S. 209-14; Slesvigland 1980, Nr. 8, S. 182 f.) sporedes det tydeligt, at hans Interesse for Skrinet gik videre end til en blot og bar Lokalisering af Fundstedet, og denne Interesse er nu resulteret i en sand Pragtpublikation. Man mindes ikke at have set en saa overdaadigt udstyret Fremlæggelse af et enkelt Stykke middelalderligt Kunsthaandværk: stort Format, dyrt Papir, ødsel typografisk Opsætning og først og fremmest et Utal af Illustrationer, Hovedparten Fotografier ved Helge Krempin og heraf mangfoldige gengivet i Farver. Bogen er smukt trykt hos Th. Laursen i Tønder. Hvor det dygtige Reproduktionsarbejde er udført, nævnes ikke.

Mindre kunde have gjort det, og hele denne Pragtudfoldelse har til Følge, at Læseren umiddelbart forventer, at Teksten er paa samme høje Kvalitetsniveau. Det er den – desværre – langt fra. Man sidder efter Læsningen tilbage med en utilpas Fornemmelse af, at det nok havde været bedre, hvis P. S. havde holdt sig til sin oprindelige Plan om en Billedbog. Selv forklarer han sit ændrede Standpunkt med, at der undervejs var tilvejebragt meget nyt Stof, som maatte frem. Substansen heri er dog ikke væsentligere end, at det hele kunde være trængt sammen i fyldige Billedunderskrifter. Som Teksten nu fremtræder, er den skæmmet af en rent ud utaalelig Bredder.

Fundhistorien – et Felt hvor P. S. er suveræn – spindes i Kapitlerne »Frøslevskrinets fundsted« og »Fra Ellund til Nationalmuseet« ud til de mindste Detailler med Redegørelse for alle impliceredes Familieforhold og med Gengivelse af et Fotografi af Finderens Barnebarn. Skønt allerede fyldigt re-

fereret i Teksten aftrykkes som Bilag 1 og 2 henholdsvis et Brev fra 1921 om Fundomstændighederne og en Redegørelse fra Højesteretsdommer Frants Thygesen om tysk eller dansk Ejendomsret til Skrinet. – De efterfølgende Kapitler om Motiverne i Skrinets Udsmykning har alene kunnet bringes op paa deres betydelige Omfang ved Aftrykning af en Mængde Bibelsteder fra baade det Gamle og det Ny Testamente samt Nadverordene og Citater fra Bent Noack og P. G. Lindhardt om deres divergerende Opfattelse af Oldkirkens Syn paa Kristi Genkomst. Rent Fyldstof.

Særpræget Læsning er derimod et Kapitel om »Kuglerne«, d.v.s. de mange imiterede Naglehoveder, som er et karakteristisk Træk ikke blot ved Frøslevskrinet men ogsaa ved andre Skrin, der – bl.a. af denne Grund – føres sammen, og som har givet Gruppen Navnet: Knopskrin. Allerede i Indledningen har P. S. bevæget sig ud paa de Lauringske Dybder ved at acceptere hans højst usandsynlige Formodning om, at Skrinet maaske er nedlagt i Mosen som et Offer (Valdemarerne (1959), S. 217). I Stednavnet Frøslev indgaar jo Gudenavnet Freyr. Nu tages Linien op fra Talmystiken i »Danmarks Haab og Horn«. I Naglehovedernes Antal og Fordeling anes »en ordnet form for uorden, som næppe kan være helt tilfældig«. Det ligger i selve Sagens Natur, at en saadan skjult Symbolik vanskeligt kan bevises eller modbevises, og hver Mand sin Lyst. Saa meget kan dog siges, at P. S.s Forklaring af de 53 Naglehoveder paa Frøslevskrinets Dækplade (et Tal der kun naas ved at medregne Medaillonene under Krucifikset) som inspireret af de fem saakaldte Dekader og Kvastens ekstra tre Perler i en Rosenkrans ikke har Sandsynligheden for sig. To store Gengivelser af aldeles ligegyldige Rosenkranse kunde være sparet. P. S. har selv en Fornemmelse af, at Frøslevskrinet maaske er ældre end Rosenkransen som Fænomen (hvilket er rigtigt), »men respekten for tallet 53 kan let være af gammel dato«. Det faktiske Forhold er, at Opdelingen i fem Dekader ikke kendes før 1400-Aarene og først slaar helt igennem i det følgende Aarhundrede. P. S. kunde have haft god Nytte af det udmærkede Katalog, der blev udarbejdet til den store Rosenkrans-Udstilling, som det ærkebiskoppelige Museum i Køln i 1975 arrangerede i 500-Aaret for Stiftelsen af det stedlige Rosenkrans-Broderskab.

Efter nogle Kapitler om »Kirkens pragt og dragt«, »Præstedragt«, »Helgendragt«, »Relikvieskrin, rejsesalter eller hvad?« og »Stiltræk«, der kun er langt udtrukne Referater af Oplysninger hentet fra diverse Haandbøger, ledes vi omsider frem til det, som nok er P. S.s egentlige Sigte med Bogen: Henførelsen af Frøslevskrinets Mester til den Landsdel, af hvis Jord det blev fremdraget. Som Indledning aftrykkes (i Oversættelse) et langt Citat fra den Afhandling, hvori Poul Nørlund i sin Tid med stor Forsigtighed argumenterede for, at Frøslevskrinet maaske er af dansk Oprindelse

(Acta Archaeologica IV (1933), S. 1–32). Det er P. S.s Opfattelse, at »hvis (Kursiveringen min) Poul Nørlund har ret i, at Frøslevskrinet stammer fra Danmark, så skulle man også tro, at det ville være muligt at pege på en bestemt lokalitet, og her kommer Slesvig i søgelyset«. Denne Maade at stille Problemet op paa er den omvendte Verden, P. S. kan ikke hævde, at han ikke er blevet advaret. De to Gange jeg har skrevet om Frøslevskrinet, har det skullet gøres kortfattet og populært, men jeg har i begge Tilfælde givet klart Udtryk for Skepsis m.H.t. dets Danskhed. Skønt ingen af mine to Omtaler af Skrinet figurerer i Litteraturfortegnelsen, viser Citater i Teksten, at de er P. S. vel kendte, men meget symptomatisk udelades de kritiske Passager; de passer ikke i P. S.s Kram. Og dog byggede min Reservation paa reelle Forhold. Mindre værdifulde var nok mine egne Overvejelser, men da et af Gruppens Skrin i 1948 var udbudt til Salg i Schweiz afgav Poul Nørlund til Ny Carlsbergfondet et Responsum, hvori han forlod sin hidtidige Opfattelse. »Jeg har« – skrev han her – »i sin tid . . . givet en samlet behandling af hele denne gruppe af relikvieskrin og hypotetisk foreslaet dem som dansk arbejde fra tiden kort efter 1100. Min Hypotese blev støttet af Otto v. Falke . . . i »Pantheon« . . . Jeg har imidlertid aldrig fundet, at mine argumenter var særlig stærke, og de nye argumenter, som Falke anfører, beror delvis paa misforstaaelser. Jeg har nu taget hele spørgsmaalet op igen til overvejelse og særlig studeret gruppens hovedstykke, som befinder sig i Hildesheim domkirkeskat, og jeg føler mig herefter endnu mere tvivlende end før. Jeg vil snarest være tilbøjelig til at frafalde den danske Hypotese, og formoder, at oprindelsesstedet er Nordvest-Tyskland eller eventuelt i England. Da proveniensens er saa usikker, og prisen saa svimlende, vil jeg ikke finde det rimeligt at arbejde yderligere for, at Nationalmuseet kan erhverve skrinet fra »Sammlung Schloss Rohoncz«, der nok hører til de største, men ingenlunde til de interessanteste indenfor gruppen«.

Desværre er denne Udtalelse aldrig blevet kendt i videre Kredse, og Nørlunds Afhandling har derfor bevaret sin Indflydelse. Det er stadig det almindeligste, at Skrinene, med et forsigtigt Spørgsmaaltegn vedføjet, betegnes som dansk, subsidiært nordtysk Arbejde. Det vil glæde P. S., at denne Tilskrivning, med kraftig Anvendelse af Nørlunds af Nørlund selv opgivne Argumentation allersæst er blevet indsnævret til »Schleswig/Danemark (?)« (Peter Springer: Kreuzfusse (Bronzegeräte des Mittelalters Bd. 3, Berlin 1981)). Det bør dog her erindres, at Slesvig-Hypotesen allerede i 1904 blev fremsat af Otto v. Falke, men at selv en Autoritet som han ikke følte sig mere sikker, end at han opgav den til Fordel for England og dernæst Irland som Tilvirkningssted for til sidst, men altsaa ud fra en mangelfuld Forstaaelse, at slutte sig til Nørlunds Opfattelse. Intet viser bedre, at en Lokalisering af Skrinenes Proveniens er et af de mest intri-

kate Problemer i den romanske Kunstindustris Historie. Også Italien har ubemærket af P. S. været bragt ind i Billedet efter, at de to Stykker i italienske Samlinger (Monte Cassino og Palazzo Venezia, Rom) i 1948 blev øget med et tredje ved Aabningen af Helgenen San Ricardo's Sarkofag i San Frediano-Kirken i Lucca. Endnu et Skrin af Gruppen, fra San Pedro de Roda (Catalonien) venter for Øjeblikket paa Publicering og drager nødvendigvis Spanien ind i Interessesfeltet.

Saa meget kan imidlertid med Sikkerhed siges, at de Argumenter, som P. S. fremfører til Støtte for Slesvig som det Sted, hvor Skrinene er blevet til er aldeles værdiløse. En Paastand om, at en Opdeling som paa Frøslevskrinet – af Figurrækker ved Hjælp af Arkader – skal være et Særkende for sønderjysk Middelalderkunst, er positivt forkert. Med Formodningen om, at de blaa og gule Farver (Guld), som dominerer Frøslevskrinet, ved sin Overensstemmelse med Hertugdømmet Slesvigs heraldiske Farver, skulde pege mod Slesvig By, er P. S. ude paa de helt vilde Vover. Som Else Roesdahl har paapeget i en særdeles kyndig Anmeldelse (Aarhus Stiftstidende 11/11 1981) er Farvespektret baade paa Frøslevskrinet og de andre fra samme Værksted udgaaede Skrin langt mere righoldigt. Hvor fjernt P. S. i Virkeligheden staar fra den aktuelle Forskning omkring disse Arbejder, ses af hans Forsøg paa (S. 135) at ajourføre Nørlunds Fortegnelse over Gruppens Skrin. Skrinet Nørlund VII, hvis Lokalitet angives ukendt, har i umindelige Tider været i The Wernher Collection paa Luton Hoo, 40–50 Kilometer Nord for London, og overgik i 1978 sammen med ni andre af Samlingens værdifuldeste Stykker til The British Museum i London til Nedbringning af Englands store Arveafgift. Skrinet Nørlund VIII har P. S. forgæves eftersøgt i Ermitage-Museet i Leningrad, der ikke var i Stand til at oplyse, hvor det nu befinder sig. Det var dette Skrin, der i 1948 blev tilbudt Nationalmuseet, men som det følgende Aar blev erhvervet af The Cleveland Museum of Art, hvor det fortsat findes.

Gennem hele P. S.s Bog ulmer en kun med Besvær dulgt Harmе over, at uforstaaende Museumsfolk har »undervurderet« eller talt »nedstøttende« om Frøslevskrinet. Paa S. 91 hænges vi ud i fuld Figur, og for at demonstrere vor Uformuenhed har P. S. formaaet Ide Löppenthin til som Kunsthistoriker at give en Vurdering af Skrinet: »Ansigt til ansigt med Frøslevskrinet« (S. 93–97). Det vil maaske overraske P. S., at jeg fuldt ud kan tiltræde Ide Löppenthins Vurdering. I de mange Aar, jeg har beskæftiget mig med dansk Middelalder, er der faa Arbejder, der har optaget mig saa intenst som Frøslevskrinet, og jeg har aldrig følt nogen Mod-sætning mellem dets umaadelige kunstneriske Styrke og dets tekniske Primitivet. Vil Duborg-Skolens mangeaarige Lærer i Kunstforstaaelse nu belære os om, at der mellem disse to Forhold nødvendigvis er en Afgrund befæstet? At Frøslev-

skrinet og Gruppens øvrige Skrin i teknisk Henseende nærmer sig Undergrænsen – og det er alene det, vi forstokkede Museumsfolk har udtalt os om – er en Kendsgerning, som ikke kan ændres ved, at Frølevskrinet er fundet i Sønderjylland. Det maa P. S. leve med.

Tage E. Christiansen

Poul Schmidt og Jørgen Gleerup: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660–1901. Odense Universitetsforlag 1982. 121 s., Kr. 73,20, i abonnement 48.80.

Poul Schmidt og Jørgen Gleerup: Livsrum og oplevelsesformer. Kulturhistorisk billedrække 1700–1900. Odense Universitetsforlag 1982. 132 s. illustreret, Kr. 97,60, i abonnement 73,20.

De to bøger indgår i skriftserien »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920« som forfatterne er redaktører af og flittige bidragydere til med titler som bl.a.: »Litteratur for Menigmand« og »Den borgerlige katastrofe og romanen i det 19. årh«.

Hvad skal en anmelder stille op med to bøger hvis hovedsynspunkter ganske svarer til anmelderens. Han/hun kan selvfølgelig skrive at her er to fremragende bøger fordi de fremlægger rigtige og relevante opfattelser af bevidsthedsproduktionens samfundsmæssige placering og funktion fra enevældens indførelse til systemskiftet. Og det gør anmelderen så.

Men enigheden går som sagt på hovedsynspunkterne, ikke på alle detaljerne. »Rids af offentlighedsformerne« er et ideologihistorisk overblik der behandler nogle (ikke alle) offentlighedsformer fra den feudale repræsentative til den borgerlige offentlighed herunder indbefattet en modoffentlighed, nemlig den agrare. De omtalte offentlighedsformer er de litterære og de politiske hvilket er forståeligt af hensyn til emnets/arbejdets omfang og fordi den anden bog, »Livsrum«, søger at give et tilsvarende kulturhistorisk overblik. Dog savner man alligevel en omtale af andre fællesskabende livsmønstre som for mange mennesker har været langt mere nærværende end de litterære og politiske.

Savnet er måske stærkest mht modoffentlighederne. Bogen opererer stort set kun med den agrare. Der påvises klart at den politiske bondebevægelse indfanges i den borgerlige offentlighed mens derimod den sociale bondebevægelse organiserer en selvstændig modoffentlighed i højskoler og andelsbevægelse, hvor det demokratiske princip kædes sammen med klassespecifikke interesser. »Det er som et led i den her skitserede modkultur, tematiseringer hos århundredets bondeforfattere må

forklares« (p. 95). Det særlige ved bondelitteraturen er at dens »modlogik« (i forhold til den borgerlige litterære institution) for en stor del betjener sig af en ikonografi i form af ritualer og symbolinventar som almuckulturen stort set var ene om at forvalte. Det er en spændende karakteristik som bare også efterlader savnet af en særskilt behandling af disse offentlighedsformer for såvel bondeklassen som landarbejderne og industriarbejderne (skriftserien er jo heller ikke færdig endnu).

Den samme indvending mod emneafgrænsning gælder også for »Livsrum« der alligevel repræsenterer et solidt og imponerende pionerarbejde inden for et i Danmark forsømt område: at sætte arkitektur, haveindretning og billedkunst ind i en samfundsmæssig sammenhæng, at se dem som udtryk for »psykosociale livsmønstre«. Indholdsfortegnelsen angiver bogens hovedtemaer: Det ceremonielle liv 1680–1720, Landliggerliv 1740–1780, Det individualiserede liv 1790–1830, Familieliv 1830–1870, By og land 1870–1910.

Det kan måske diskuteres om valget af Clausholm som udtryk for det ceremonielle liv er det bedste. Eksemplet er næsten for tydeligt med den specielle tilknytning denne herregård havde til kongen. Det er ganske rigtigt at Clausholm ikke i indretning levnedes rum for privat eller familiemæssigt liv. Blot må man huske på at dette ikke var et specielt fænomen for herskerklassens byggeri i den tidlige enevælde. Således var forholdene også århundreder tidligere, tænk fx på Kronborg. Bernstorff slot bruges som eksempel til afsnittet om landliggerliv. I en vis modsætning til Clausholms ceremonielle liv står der her at »den rumlige intimisering af aristokratiets familieliv var således samtidig en sjælelig inderliggørelse af det«. Der er nok ikke tvivl om at landstederne er udtryk for en inderliggørelse men det er dog så som så med den rumlige intimisering i en bygning hvis grundplan viser at alle værelserne er forbundet med hinanden og ikke med forbindende korridorer.

I det hele taget er det særdeles vanskeligt at skaffe sig tilstrækkelig empirisk sikkerhed for generaliserende tolkninger af ikke-sproglige udtryksformer som arkitektur og maleri. Da jeg tidligere har erklæret mig ganske enig med bøgernes hovedsynspunkter mener jeg også at »nyklassicismen blev det formsprog, hvorigennem borgerskabet kunne manifestere sin voksende selvbevidsthed og formulere sit kulturelle førerskab« (p. 32). Skyldes denne anvendelse af en byggestil selve stilens specielle egnethed for en befolkningsklasse og er nyklassicismen kun opstået/opfundet ud fra borgerskabets behov for netop dette arkitektoniske udtryk? Eller skyldes det bare at stil og borgerskab var samtidige forekomster? Hvis man erstatte ordet nyklassicisme med renaissance kunne den samme citerede arkitekturkarakteristik vel også gælde for fx 1600-tallets købmandsgårde, tænk på Jens Bangs Stenhus i Aalborg. Med sine utrolig mange spændende sammenkoblinger mellem kul-

turelle ytringer og samfundsformationerne formår denne bog – så lidt som andre af slagsen – dog ikke at finde det kit der argumentationsfrit forbinder væsen og fremtrædelsesform. Det er ingen bebrejdelse men en opfordring til videre bearbejdning.

På enkelte områder forekommer bøgerne selvmodsigende. Selvejrbøndernes overgang fra naturalie- til pengeøkonomi omtales ikke som selvstændigt initiativ men som en tilskyndelse ude/ovenfra hvorimod bondeoffentlighederne opfattes som former »hvorunder den vakte landbefolkning søger at udvikle sin selvstændighed og myndighed« (p. 81).

Uforklarligt er det også når der om bøndergårdenes stuehus i perioden 1830–70 står at »det blev mere rummeligt, og hvor opholds- og soverum tidligere havde været det samme, blev de nu adskilte, ligesom adskillelsen af forældrenes og børnenes soveværelser begyndte at dukke op« (p. 81) mens der om den følgende periodes stuehus skrives: »Fra dagligstuen forsvinder nu til gengæld alkoverne helt, og man får overalt på gårdene soveværelse, mens det endnu er mindre almindeligt, at der også indrettes børneværelse. Den som regel meget store børneflokk fordeles i forældrenes senge, slagbænke, udtrækskuffer o. lign.« (p. 126). Det sidste citat er som taget fra Troels-Lund: »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede«.

»Livsrum« er fuld af gode illustrationer og den formår at give nogle helhedsopfattelser af en 200-årig udvikling. Begge bøger vil bestemt blive inspirationskilder for manges beskæftigelse med bevidsthedsproduktioner. Og som sagt hovedsynspunkterne . . .

Hvis bøgerne ikke får den gennemslagskraft som de lægger op til er det selvforskyldt. Sproget! Disse bøger har som emne offentlighedsformer men opererer i en sproglig tillukkethed. Det sættes tydeligt i relief af de mange gode citater forfatterne bringer.

I »Rids« står der p. 22 om Holberg at »hans litterære produktion er forsøget på at strukturforvandle den klassiske, humanistisk-teologiske bevidsthedsdannelse (med dens tematiseringer af det statiske samfund med det i kald og stand forankrede menneske) til en borgerlig rationel dannelse, der i den almene fornufts navn kunne fungere som løftestang for byborgerskabets emancipation og samfundets økonomiske udvikling«. Den følgende side citeres Vilh. Andersen for følgende om Holbergs komedier: »Her møder Folket formeret som Publikum, et Publikum i Skørter og et med Krus og Piber. Her er lige over for hinanden Ølhuset og Barselsstuen d.e. det offentlige og det private, som endnu, skønt i andre Former, er Landemærkerne for de to Køns Publikumsfunktioner«.

I »Livsrum« omtales det sene 1800-tals myldrende og hektiske storbyliv på p. 106 af Herman Bang således: »Luften er tung med ufordøjede Ideer, som Diskussionen spreder, Aviserne i Hastværk forvansker under Cirkulationen, og som stoppes ind i vor elendige Hjerne, hvis Bohave allerede i

Forvejen er altfor broget og mangeartet. Hver Dag bringer nye Projekter, nye Tanker, som bringes Verden rundt med Telegrafene, og som vi i det mindste skal stifte Bekendtskab med og lærer at kende i Telegrammets kondenserede Form«. Forfatterens egen kondenserede sprog om samme emne læses på foranstående side: »Mylderet af vekslende indtryk blokerer for fordybelse og nødvendiggør en distancerethed og en vis blaserthed. Ved således at opbygge en karakterens overflade, der tildækker det individuelt subjektive, bliver byboen socialt fungibel i den flimrende storbykultur«.

Der udspringer ikke meget livsrum og mange oplevelser i sådanne sproglige formuleringer. Men på trods heraf er der virkelig mange oplevelser at hente i de to bøger.

Axel Bolvig

Søren Nancke-Krogh: Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 1982. 156 s., ill., kr. 118.

Et enkelt afsnit (s. 13–37) omhandler jordbrugere gennem årtusinder, det meste af bogen dog de sidste århundreder og især husmandsforhold. Forfatteren regner med, at husmænd og landarbejdere siden middelalderen har udgjort den talrigste del af landbefolkningen. Før 1800-tallet er dette kun rigtigt, hvis *alle* tjenestefolk (også gårdmandsbørn) regnes med til landboproletariatet.

Nancke-Krogh kalder selv i »Indledning« sin bog »et epos om Peder Madsen«, husmanden, der stiftede den første husmandsforening (Samsø 1888). At det var svært at finde frem til denne kendsgerning, kan anmelderen tale med om (se s. 10), selv om han hverken har glemt eller overset husmandsforeningen på Samsø. Det er glædeligt, at der nu foreligger en skildring af Peder Madsens livsløb (1834–1907) og navnlig hans indsats til gavn for småkårsfolk på Samsø. 5. august 1888 fik P. M. stiftet »Samsø Husmandsforening«, der foruden et flertal af husmænd også samlede en del gårdbrugere, ungarke, håndværkere m.fl. En lærer blev kasserer. Landbrugskrisen medførte uenighed mellem husmænd og »bønder« (gårdmænd). Det kunne diskuteres, om husmandsforeningen var »uden socialistiske tendenser«. I januar 1890 blev Peder Madsen ikke genvalgt til bestyrelsen, var senere atter medlem, men fra 1894 »kun menigt medlem af den forening, han selv havde startet og opbygget«. I juni 1897 var P. M. med til at stifte øens første socialdemokratiske forening. Han kunne dog i 1898 støtte forsøget på at få oppositionen til at gå enigt til valg, men beklagede, at det ikke blev så let at få gårdmændene i tale, »da de var noget bange for socialisterne«.

Ligesom Peder Madsen synes forfatteren ud fra sin politiske indstilling ret ublid i sin omtale af

både Højre og de moderate, til dels også af landboforeningerne i de afsnit, der fører fremstillingen helt op til nutiden. Mere overraskende er Nancke-Kroghs tilbøjelighed til at nævne en mængde samtidshistoriske begivenheder, der ikke vedrører hovedemnet. Det skyldes antagelig hans flittige læsning af samtidens aviser, især egneblade. Dette præger heldigvis ikke »Kilder«, et udvalg af fag- og skønlitteratur, især nyere arbejder.

Frédlev Skrubbeltang

Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl.: Gamle kildevæld. Portrætter af danske eventyrfortællere og viscsangere fra århundredskiftet. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1981. 168 s., indb., ill., kr. 228,50.

Hvor mange i nutiden har dannet sig et klart billede af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen (i det følgende ETK), og hvad han har betydet for sin samtid?

Selv lærersøn blev ETK i mange år lærer i en bindestueegn, og tidligt følte han det som en opgave at indsamle og udgive gamle folkeminder. I Jylland kendte han fuldtud dialekterne, og det lykkedes ham at få udgivet hele rækker af bind med folkeminder (folkeviser, sagn og eventyr), ligesom han 1883 fik stiftet Folkemindesamfundet, hvis medlemsblad, »Skattegraveren«, han indtil 1889 redigerede. Takket være en fast statsunderstøttelse på årligt 1800 kr. blev det muligt for ETK at gennemføre et enestående indsamlingsarbejde, der skulle redde folkedigtningen. Han fik i sin lange levetid (1843–1929) samlet ca. 3.000 viser, 1000 melodier, 2.700 eventyr og langt over 25.000 sagn o.l. Den utrættelige vandringsmand opsøgte i løbet af mere end 50 år ca. 6.500 meddelere: gamle husmænd og -kvinder, jordløse landarbejdere, af-tægtsfolk, fattiglemmer m.fl. Det var mænd og kvinder fra sidste trediedel af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, næsten alle fattige folk, men gode fortællere. Derimod kunne ETK i 1898 notere »den Ejendommelighed, at Gaardmandsklassen ikke i min Tid i nogen synderlig Grad har været Indehaver af vore Folkeminder« (s. 13 i »Gamle kildevæld«).

Hos småkårsfolk blev ETK næsten overalt en velset gæst. Han kendte almuen levevis og udtryksmåde og var selv yderst nøjsom. Han kunne være utålmodig og bydende, men hans humor og ligefremme væsen førte gerne til målet og gav langt rigere udbytte end Svend Grundtvigs skriftlige forbindelse med folkemindesamlere i perioden 1848–83. ETK turde i 1898 fastslå, at alle egne i Jylland kendte til eventyrfortælling og visedigtning. De ældre almuesfolk var i den omhyggelige indsamlers øjne bærere af det gamle folkelige åndsliv. Og det var efter ETKs erfaring de oversete i

landbosamfundet, der mest trofast havde bevaret fortidsminderne. Omstrefjende tiggere var ofte »uovertræffelige Sangere og Fortællere«. Det sidste gjaldt tillige mange gamle håndværkssvende, handelsmænd, bissekræmmere og skærslibere, der som løn for deres fortællinger kunne opnå aftensmad, et tåleligt nattely og davre hos de fastboende. En af de gamle kvinder, hvis fotografi er gengivet i »Gamle kildevæld«, havde lært alle sine historier og viser af sin mor, når de gik omkring med tiggerposen, og en anden havde endda fået lektier for af sin mor, så hun til gavn kunne lære de gamle viser. Forældres sans for at meddele deres børn, hvad de selv holdt af, havde givet folkeminderne en opdragende betydning.

ETK havde en glimrende hukommelse, og han var skolelæreren, der kunne nedskrive hurtigt og tydeligt, hvad han fik fortalt, og som udgiver fremlagde han stoffet, som han havde modtaget det. ETK afstod fra videnskabelige kommentarer, der formentlig også ville have afsløret hans mangler i den henseende. Man kan ikke se bort fra, at ETK var ensidig i sin opfattelse af folkelig kultur. I en artikel 1898 nævner han således hverken højskolen eller andelsbevægelsen, skønt deres stordid forlængst var inde.

»Gamle kildevæld« er tilegnet ETK.s søn Johannes E. Tang Kristensen i anledning af dennes 75 års fødselsdag den 27. december 1981. I et forord oplyses, at de fleste af bogens fotografier er optaget under ETK.s og fotografen Peter Olsens feltarbejde i eftersommeren 1895. Som 82-årig udgav ETK fotografierne i værket »Gamle Kildevæld« (1927). Billedmaterialet i det nu genoptrykte værk er omtrent det samme. Nyt er det derimod, at værket er udstyret med biografiske tekster til hvert enkelt fotografi. Materialet her til er hentet fra flere af ETK.s værker samt fra hans trykte og utrykte optegnelser, undtagelsesvis fra andre kilder.

Efter »Forord« følger en Evald Tang Kristensen-biografi, der giver et godt indblik i ETK.s indsamlings- og udgivervirksomhed. Ved udgivelsen skulle eventyrets form nødtigt adskille sig fra *indholdet*, men ETK tog dog visse hensyn. »Jeg har søgt at lempe mig efter den dannede Fortællemaade og har da skrevet, som jeg har tænkt mig, en folkelig Fortæller med nogen boglig Dannelse vilde forme Historien«. – Biografien afsluttes med genoptryk af en artikel, som ETK i 1898 fik optaget i »Illustreret Tidende«. Den kan betragtes som en introduktion til hans »Gamle Kildevæld«. Titlen var »Viscsangere og Eventyrfortællere i Jylland«. Artiklen er her forsynet med noter.

Afsnittet »Bogen« giver interessante oplysninger om ETK.s forhold til sine meddelere. Stærkt tilskyndet af Axel Olrik (1865–1917) gik han lidt efter lidt over til at bringe »smaa Levnetstegninger«, der oplyste en del om hans kilder. Olrik foreslog i 1894, at ETK og han skulle planlægge en indsamling af biografiske oplysninger om de enkelte med-

delere og samtidig sørge for, at de blev afbildet (tegnet eller fotograferet). Helst så Olrik også, at en *kunstner* fulgte ETK, og under Olsens besøg hos denne i Hadsten, juni 1895, fik han den stedlige fotograf *Peter Olsen* til at følge ETK. Det blev ialt 5 sommerture, der resulterede i 72 billeder, og for hvert af dem nedskrev ETK en lille biografi. Sammen med Olrik ansøgte han om en understøttelse af Carlsbergfondet, men fik afslag. Det gav problemer m.h.t. Peter Olsens aflønning, og det endte med, at Olrik betalte fotografen af sin egen lomme. Levnedstegningerne fik ETK trykt i 1905. Billedmaterialet blev efterhånden forøget ved bidrag fra andre fotografer, samt en del billeder tilsendt fra meddelerne selv. Først i 1927 fik ETK med støtte fra Carlsbergfondet udgivet de 20–30 år gamle billeder. Da havde hans yngste søn, *Johannes Evald Tang Kristensen*, forlængst på Landsarkivet i Viborg indhentet de mest nødvendige data, ligesom adskillige præster og degne, samt fremfor alt museumsforstander H. P. Hansen, Herning, her havde hjulpet ETK.

Billedmaterialet varierer meget m.h.t. teknik, kvalitet og komposition. De fleste af Peter Olsens optagelser er taget udendørs, hvor belysningen var bedst. ETK holdt på, at fortællerne (visesangerne) skulle fotograferes i deres daglige tøj, og fotografen var meget omsorgsfuld m.h.t. detaljer. ETK lagde i »Gamle Kildevæld« (1927) især vægt på det individuelle, det specielle og den enkeltes sociale tilhørsforhold. – Afsnittet »Billedernes ophavsmænd« giver kortfattede biografiske oplysninger om fotograferne, især Peter Olsen (1866–1946). Introduktionen til portrætsamlingen afsluttes med »Sæd og skik«, et genoptryk af den kulturhistoriske skildring af livsvilkårene på den jyske hede, som ETK skrev til »Hedebogen« i 1909. Han gav her mange oplysninger om boliger, arbejdsforhold, føde og klæder, dagligliv og fester, om jyske dialekter, »Kjæltringerne« m.m. Men et stærkere indtryk af ETK.s personlige forhold til den fattige del af den jyske befolkning, som han på sine vandringer blev så fortrolig med, får man ved at gennemgå de optegnelser, som ledsager hvert enkelt af værkets 115 portrætter (s. 29–143).

ETK.s egne notater, der ofte er skrevet længe efter besøget hos meddeleren, rummer adskillige friske, karakterfulde skildringer, men forbigår ikke det dystre eller besværlige på hans vej. Om en af de svagelige koner hedder det: »Den blege, lidende, huljuede Skikkelse skulde tages med Varsomhed, hun taalte kun liden Anstrængelse med Hjernen og var meget tungsindig«. Der hvilede her et tryk over hjemmet; børnene så man meget sjældent smile (s. 34). En anden kone var derimod »uhyre stundesløs, saa gammel som hun var, men jeg fik dog pint 6 Æventyr og 2 Viser ud af hende . . .« (s. 78).

Selv i hytter, hvor en gammel mand var lidt kantet, eller hvor der ofte var et farligt rod, kunne ETK hygge sig. Vidste han, at manden var »en god Kilde at komme til«, fandt han som regel ud-

veje for at få nedskrevet et antal gode eventyr (s. 88). Meget åbenhjertigt noterede ETK om en af de gamle: »Han kunde sidde og fortælle med saadant et lunt Smil, som om han ret vilde holde mig til Bedste og have Glæde af at bilde mig nogle ordentlige Krøniker ind, men jeg forstod alligevel at tage ham paa rette Maade, og han blev saa ved at fortælle og var helt utrættelig . . .« (s. 126). Derimod kunne det ærgre ETK, når det hændte, at en mand af den yngre generation forholdt sig skeptisk overfor de gamles fortællinger. Men han tog det ikke ilde op, »at enkelte meddelere helst vilde fortælle andet end eventyr og sagn. Om en forhenværende handelsmand og gårdejer skrev ETK: »Han fortalte mig en hel Del om ældre Skik og Brug der paa Egnen, og det var helt gode Ting« (s. 128).

En sjælden gang får man i »Gamle kildevæld« et indtryk af ETK.s møde med mennesker fra en helt anden kulturkreds. I et brev fra Nordfalster til Dansk Folkemindesamling fortæller en ældre, ugift kvinde, at hun som ung havde været på Grundtvigs Højskole, hvad der fik betydning for hendes livssyn. Hun og hendes bror Rasmus ville af al evne medvirke til at føre »den ny Landbrugstid« frem: *han* indenfor andelsmejeri og andelssvineslagteri og som deltager i gymnastik- og forsamlingshusbevægelsen, *begge* som medejere af en højskole. Hun tilstod, at hun aldrig havde *samlet* folkeminder, men det var hende et kært fritidsarbejde at afskrive adskilligt, som hun modtog fra venner og bekendte. Broderen havde haft glæde af at samle stednavne i to sogne, og ved at binde bøger ind for tre biblioteker og mange private havde han skaffet dem begge al den læsning, de kunne ønske (s. 142).

Til redaktøren, Erik Høvring Pedersens fortjeneste hører, at »Gamle kildevæld« er forsynet med udførlige henvisninger og forkortelser, et personregister og en ordliste, der bl.a. omfatter jyske dialektord.

Fridlev Skrubbeltrang

Kurt Risskov Sørensen: Fredssagen i Danmark 1882–1914. Odense universitetsforlag, 1981, 112 s., ill., kr. 79.30.

Forfatteren behøver næsten ikke i sit forord at oplyse læseren om, at der er tale om en let omarbejdet udgave af hans speciale om samme emne. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af omfanget, dispositionen og hele arbejdets fremtrædelsespræg.

Derimod kunne han godt have overvejet sin titel en gang mere, for der er i realiteten tale om fremstilling af Dansk Fredsforenings historie i det pågældende tidsrum, og selv om fredsföreningen naturligvis stod meget centralt i arbejdet for fred mellem nationerne, så er det lige ambitiøst nok at tale om fredssagen i denne sammenhæng. I alt væsentligt er der tale om en gennemgang af fredsföreningens virksomhed, meninger og agitation, byg-

get helt overvejende på det trykte kildemateriale og litteraturen. Forfatteren er ikke gået langt fra alfarvej i arbejdet med at fremskaffe stof til sin undersøgelse, og man kan f.eks. undre sig over, at Bjørnsøns brevveksling med danske ikke figurerer i litteraturlisten, og at han har kunnet overse Anders Pontoppidan Thyssens behandling af den nygrundtvigske bevægelses holdning til fredssagen i den stofmættede disputats fra 1958. Heller ikke når det gælder fredsarbejdets organisationer og personer når forfatteren langt under overfladen. Han gør f.eks. ikke noget alvorligt forsøg på at protrættere nøgleskikkelsen Frederik Bajer, der kunne fortjene en mere indgående behandling og når man endelig s. 93 når frem til kapitlet om fredsforeningens opinionsmæssige og ideologiske forankring og umiddelbart spidser øre, så kan man ikke undgå at blive en smule skuffet. Bevares, forholdet til de politiske partier og Viggo Hørups holdning til Dansk Fredsforening omtales, men fremstillingen går ikke dybt i problemerne. Det gælder ligeledes for det måske mest spændende punkt i Dansk Fredsforenings historie, nemlig konfrontationen mellem fredsarbejdet i dets traditionelle form og så de yngre, mere radikale krav om en egentlig antimilitaristisk stillingtagen (herunder retten til militærnægtelse). Igen – det er med, men uden at man rigtig får trukket linierne op.

Disse linier er blevet så temmelig kritiske overfor det foreliggende arbejde, og jeg vil med det samme nuancere dem. Kurt Risskov Sørensen har lavet et udmærket *speciale*, der har fortjent en god, om ikke top karakter. Han fører sin undersøgelse pænt igennem fra start til afslutning, og indenfor de afgrænsninger, materialevalg og problemstilling nu engang sætter, har han løst sin opgave tilfredsstillende ud fra de normer, der nu engang gælder for bedømmelsen af et speciale til hovedfag i historie. Men det er springet over til *publikation*, der måske er en lille smule betænkeligt. Kunne forfatteren ikke ligeså godt have uddraget essensen af sit arbejde i en tidsskriftartikel? Eller burde han have givet sig lidt tid til at komme videre omkring, til at have fået fremstillingen til virkelig at handle om fredssagen i Danmark, inden den fremlægges for et større publikum? Det er den samme problemstilling, der gælder for talrige gode specialer, der ser dagens lys hvert år.

Claus Bjørn

Anker Nørregaard: Stettinergods – en pommersk kulturarv 278 s., ill., Rhodos, 1983, kr. 252.

En samler, keramikeren Anker Nørregaards glæde over en gruppe keramiske arbejder fra Pommern førte til mange års studier og det er nu fremlagt i en fornem og rigt illustreret bog til stor glæde for alle

keramikinteresserede. Det ligger forfatteren på sinde at videregive sin umiddelbare glæde over stettinergodset, og det smitter, når man læser bogen igennem.

»Stettinergods er i almindelighed navnet på en gruppe jævne, folkelige pommerske pottemagerarbejder med dækkende tinglasur og dekoreret i forskellige farver i penselmaleri i højildsfarver: stærkt turkisgrønt, blå i mange afskygninger, som også gælder mangan samt lidt gult og sort«. En hidtil lidt upåagtet gruppe keramiske arbejder, som findes på mange danske og svenske museer især i byerne omkring Østersøen og så i en del private samlinger. Med udgangspunkt i de enkelte genstande, fade, tallerkener, barsekspande m.fl. har forfatteren søgt at trænge dybere ind bag disse arbejders frembringelse, deres produktionssteder og produkternes spredning. Hjælp fra tyske forskere har bragt meget nyt frem, om end man føler, at der kunne »graves« dybere endnu.

Den tidligste oplysning om stettinergods er bragt frem af Kai Uldall, som nævner, at adelsmanden Mogens Gyldenstjerne i 1564 efterlod sig adskillige såkaldte stettinske stenkrugger. Det tidligst bevarede, dateret stykke er fra 1741 og produktionen fortsatte indtil begyndelsen af dette århundrede, en lang periode, hvoraf vi kun kender bevarede arbejder fra de sidste 200 år.

Ved sine undersøgelser har Anker Nørregaard fremdraget 431 bevarede arbejder fra danske museer og danske samlinger, som han efter udførelse og dekoration grupperer i tre perioder, I 1720–80 II 1780–1820 og III 1820–1920–30. Nærmest betegnet ved stettinergodsets storhedsperiode I, en mellempriode II og afslutningsperioden med forsimpel af former og dekorationer III, en aflagens af fordums storhed.

Størsteparten af bogen er helliget 205 sider med illustrationer nogle i farver og resten i sort/hvid med tilhørende beskrivelse af hvert enkelt stykke. Et i høj grad nyttigt og meget smukt katalog, som både vil glæde samleren og i lige så høj grad kan bruges af museerne som opslagsbog til f.eks. identifikation af opgravede potteskår.

Bogens første 55 sider indeholder en kort tekst i små afsnit med indledning om teknik, dekoration, historiske oplysninger, skibsforbindelser til og fra Pommern samt om de tidligste forskningsresultater i det 20. århundrede. Det er her, den historisk interesserede læser vil dykke ned, og det er især her museumsinteressen kommer ind.

De mange års interesse og især kontakten med tyske forskere har bragt mange oplysninger frem, men det synes som om, det har været lidt svært at systematisere disse. Ja, flere steder kunne man godt ønske en grundigere gennemgang med f.eks. flere oplysninger fra boopgørelser og andre arkivalier, således at man havde fået en bredere fornemmelse af, hvor udbredt stettinergodset havde været her i landet. Vi læser om en købmand i Ærøskøbing, der i 1803 havde 46 stk. stettinergods

nævnt som skåle, fade, tallerkener, gribepotter og lerpander. I en gård på Falster var der i 1807 »2 Dusin Stettins Tallerkener«, og så blev der til Bornholm i 1827 indført 59 lispund »Stettiner« pottemagerarbejder. Disse antydninger synes at vise en stor anvendelse af stettinergodset i det sydlige Danmark.

Ser man på boopgørelsens betegnelser fra 1803, så nævnes der 5 forskellige karformer, og heraf er der slet ikke bevaret eksempler på gribepotter og lerpander i dag, med mindre gribepotter dækker de 7 hanke-krukker eller »ølstobe«, som er bevaret. Vi står her over for det behandlede materiales repræsentativitet, som afspejling af fortidens mangfoldighed. Dette griber igen tilbage til hvilke genstande, der er bevaret og hvilken indsamlingspolitik museerne og samlerne har haft. Yderligere kilde-studier havde nok givet et bredere billede af de pommerske pottemagers frembringelser, og hvad og hvor meget man importerede her til landet. Varer som altså kunne konkurrere med vore hjemlige produkter, lertøj og fajance.

Stettinergodset falder mellem egentlig pottemagerarbejde, lertøj og så fabriksfajancen. Det har dækkende hvid tinglasur. For skåle, fade og tallerkeners vedkommende er de altid kun glaseret på indersiden. Glasuren er påført efter, at arbejderne er afdrejet og lufttørret for derefter kun at blive brændt én gang. Ved egentlig fajance eller fabriksfajance er der foretaget en 1. brænding, forglødning, hvorefter glaseringen og dekoreringen er foretaget, og den sidste endelige brænding er så foretaget herefter.

Man mærker forfatterens styrke i omtalen af de tekniske detaljer og finesser, og det er her spændende at følge ham. Men ellers virker den indledende tekst lidt sammensat og lidt rodet arrangeret. Her har opsætningen af bogen og klummebredden tit virket meget hæmmende, så der efterlades få linier tekst øverst på en side, som ellers er optaget af en illustration. Nogle gange savnes der illustrationstekster, og sammenligner man indholdsfortegnelse af afsnit, er teksten her ikke overensstemmende med tekstafsnittenes overskrifter. Side 18 er flere bogstaver faldet ud af tegningerne, og andre steder er der en del fejl i talangivelser og lignende. Små ting, som dog givet en ellers smuk bog nogle skønhedspletter, som burde være undgået.

Anker Nørregaard har gerne ville rydde op i og klargøre de keramiske betegnelser for læserne, men er samtidig alligevel faldet for brugen af flere misvisende betegnelser. Hvor nogle arbejder betegnes ved deres blotte form, som »øre-skål«, flade fade«, »skål med bred fane« o.s.v., betegnes andre ved deres ofte formodede brug, hankekrukker kaldes for øl-stobe, et udtryk der går tilbage til renæssancen, men ved man, om disse hanke-krukker eller kander kun har været brugt til øl? Betegnelsen barselsspand er efterhånden så indarbejdet, at alle vist har accepteret den og er klar over formen og funk-

tionen, omend krukken oftest blev brugt til at bære mad ud til folkene i marken.

Mest misvisende er det med den rigest repræsenterede genstand, fadet med en speciel opretstående afstrygningskant, kaldet karm. Denne klare type kaldes oftest for »grødfad« eller »grødfad med afstrygningskant (karmfad)«, men kaldes også »lille grønndfad med afstrygningskant«, »grødfad karmfad«, »lille karmfad«, »lille tallerken med afstrygningskant« (karmfad), og det er forvirrende. Man kan ikke være sikker på, at disse fade altid kun er brugt til grød, så hvorfor ikke blot kalde dem for karmfade, så er formen i hvert fald klar. Andre og flere uklarheder og forskelle i de mange fyldige billedtekster kan skyldes, at de er forfattet gennem den lange periode arbejdet har stået på, men de burde da have været rettet til.

Men disse skønhedspletter til trods og trods savnet af lidt flere historiske oplysninger, kan vi glæde os over en smuk præsentation af de bevarede arbejder af stettinergods, der findes i Danmark. Man må også påskønne, at det er muligt at udgive sådanne specialbøger i en nedskæringstid som vores.

Vi har nu en række smukke opslagsbøger om lertøj og fajance i vort land, og spørgsmålet melder sig så, hvordan vi kommer videre. Forfatteren har selv antydte vejen, for vil man trænge dybere ind i den keramiske produktion og den import, der er foregået, så må der fornyede studier til af arkivaliernes mange oplysninger. Herved kan man få et overblik over importens omfang og varernes mangfoldighed og brug. Vil vi derimod vide, hvad der er produceret på de enkelte steder og værksteder, så er der kun den arkæologiske vej til ny viden. Anker Nørregaard fortæller selv om skårfund i pommerske byer, og herhjemme har flere museer i de senere år opgravet store mængder skår fra pottemagerens- og fajancefabrikkers affaldsdynger. Herved er fremkommet et stort og alsidigt materiale, som viser en langt større variation i former og glasurer, end vi i dag kender fra de bevarede eksemplarer.

Ved en øget indsats på det arkivalske og det arkæologiske felt, vil der være nok af nye oplysninger at øse af. Derefter kan man igen gå til den bevarede keramik i museer og privatsamlinger og så vil grupperingerne og dateringerne nok falde anderledes ud flere steder, og man vil være kommet et stort skridt nærmere den fortid, vi så gerne vil beskrive.

Henrik Vensild

Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*. Dansk idræts historie gennem 200 år, 396 s., Gyl-dendal, 1982, kr. 175.

Idrætsforskningen i Danmark har hidtil været stærkt domineret af naturvidenskabelig tradition, og der har kun været spredte tilløb til en humani-

stisk- og samfundsvidenskabelig idrætsforskning. Ingen institution er pålagt sidstnævnte opgave, og meget få forskere har fundet området tilstrækkeligt interessant og seriøst.

Gennem de senere år har der imidlertid været en tiltagende interesse blandt studerende for at skrive idræthistoriske specialarbejder. Historisk institut i Aarhus har gennem flere år tilbudt undervisning i idræthistoriske emneområder, og sidste år udgav Den jydke historiker et særnummer med titlen Sportshistorie.

Interessen for emnet er også kommet til udtryk ved at Idrættens Forskningsråd og Kulturministeriet har givet økonomisk støtte til, at forstander Ove Korsgaard, Gerlev idræthøjskole har kunnet arbejde med dansk idræthistorie. Resultatet er blevet et ambitiøst værk på 400 s. med titlen »Kampen om kroppen«, hvor Korsgaard forsøger det vanskelige, at give et totalbillede af dansk idræts historie gennem de sidste 200 år. Tidligere historiske værker om idræt har beskæftiget sig med delområder eksempelvis skolen og gymnastikken og karakteristisk for disse arbejder er, at de ikke eller kun i meget begrænset omfang forsøger at koble idrættens udvikling på samfundsudviklingen. I et værk som »Kampen om kroppen« må der nødvendigvis ske en prioritering af stoffet og Korsgaard har valgt at fokusere på organisations og aktivitetsstrukturerne i idrætten. Prioriteringen kan synes hensigtsmæssig, hvis udgangspunktet er, at historien kan bruges til en kritisk analyse af idrætten i dag. En del af modsætningerne i 80'ernes idræt er knyttet til disse strukturer.

Bogen er opdelt i 2 afdelinger, hvor den første går frem til 1900 og den anden til 1980. Begge omhandler skolen, hæren, skyttebevægelsen, gymnastikbevægelsen og sportsbevægelsen. Første afsnit afsluttes med en vurdering af 3 forskellige former for legemskultur: den tyske gymnastik, den svenske gymnastik og den engelske sport. Anden afdeling beskæftiger sig i de afsluttende afsnit med nye tendenser i dagens idræt, og her nævnes bl.a. 4 »bølger«: den grønne bølge, den østlige bølge, den ekspressive bølge og den sundhedspædagogiske bølge. Korsgaard forsøger gennem hele værket, at vurdere idrættens udvikling i relation til samfundsudviklingen. En af hans hovedteser er, at der til enhver kultur og kulturrepøke knytter sig en dominerende form for legemskultur, hvilket han sammenfatter således: »Danmark har en idræthistorie, som er speciel. Den er en del af den generelle europæiske historie præget af landboreformer og den »forsinkelse« af den industrielle udvikling, som den grundtvigske kulturrevolution forårsagede«.

De kulturrepøker han her forsøger, at sammenfatte, er perioden omkring landboreformerne 1780–1800, hvor reformerne på legemskulturens område ses gennem fremvæksten af tysk gymnastik og indførelse af legemsøvelser i hær og skole (for drenge). Den grundtvigske kulturrevolution, pro-

duktionsomlægninger i slutningen af 1800 tallet sættes i relation til den svenske gymnastiks indtog og tag i spec. landbefolkningen. Industrikulturens legemskultur ses gennem den engelske sport, som fra ca. 1880'erne bliver en konkurrent og et side-stykke til såvel den tyske som den svenske gymnastik. Den engelske sports ekspansion især efter 2. verdenskrig fører frem til Korsgaards hovedtese i værket: (s. 13): »Udgangspunktet for denne er, at sporten er den dominerende form for legemskultur i de moderne industrisamfund både i øst og vest. Og en hovedtese er, at gennem sporten bliver centrale tanker og ideer i industrikulturen legemliggjort. Den enkeltes forhold til rum, tid, fortid og fremtid bliver hamret ind i kødet på både udøvere og tilskuere. De olympiske leges motto: hurtigere – højere – stærkere er et sammenfattende udtryk for industrikulturens og sportens grundlag: ekspansion«. Hans konklusion bliver, at ligesom der er grænser for vækst i industrisamfundet, hvilket afspejles i den nuværende krise, er der også grænser for sportens videre ekspansion.

Netop sportens voldsomme ekspansion fra 1960'erne kunne have haft krav på en lidt grundigere analyse. Statistisk materiale kunne her have anskueliggjort væksten. Hvor sker væksten især? Sker der et brud i væksten, som berettiger til at tro at grænsen er nået? Generelt savnes statistisk materiale i bogen, hvilket er beklageligt, idet mange spændende problemstillinger kunne have opstået og dermed udvidet bogens anvendelsesmuligheder. F.eks. kunne medlemsstatistikker have antydnet den skæve kønsfordeling indenfor idrætten. Hvornår begyndte kvinder at organisere sig? og indenfor hvilke aktiviteter? Generelt burde kvindernes kamp for kroppen have været vurderet i forbindelse med kvinders kamp for alm. borgerlige rettigheder. Desværre indgår kvinderne i »Kampen om kroppen«, som i megen anden historieskrivning – kun som aspekter til historien, her i form af billeder og spaltetekster, og ikke som en rimelig vigtig del af hele idrættens samfundsmæssige udvikling. Selv den grundige læser vil tro, at kvinderne altid har været medlem af skyttebevægelsen fra starten i 1861, men det skete faktisk først i 1918, og dette på trods af, at de faktisk længe før deltog i aktiviteterne. (D.v.s. en tidlig form for uorganiseret idræt).

Afsnittene om skyttebevægelsen og gymnastikbevægelsen er bogens bedste. Korsgaard har med sin baggrund i den folkelige tradition forstået at få idrættens indre modsætninger frem. Her tænkes både på modsætningerne mellem den tyske og den svenske gymnastik og modsætningerne senere mellem skyttebevægelsen og gymnastikbevægelsen.

Aktuelle emner som amatørisme – professionalisme, oprøret med tesen om idrættens enhed og den tiltagende kommercialisering af idrætten tages op. Det kan derfor tænkes, at mange som ikke spec. er historisk interesserede vil tage fat på bogen.

Arbejdet med idrætshistorie vanskeliggøres ikke

af mangel på materiale, men fordi området ikke er systematiseret og let tilgængeligt, idet ingen biblioteker har ansvaret for området. Danmarks Højskole for Legemsøvelser og Odense Universitets Institut for idræt, som varetager uddannelsen af cand. mag./scient'er i idræt har eftehånden megen humanistisk litteratur om idræt, og specielt har DHL megen gammel litteratur, værker og kilder fra ca. 1750 og fremefter. Korsgaards værk bærer ind imellem præg af en tilsyneladende usystematisk og mangelfuld anvendelse af kildemateriale. Savnet af fyldestgørende litteraturhenvisninger og litteraturliste gør det ikke altid muligt, at vurdere behandlingens kvalitet.

Bogens afsluttes med en biografi over centrale personer.

Trods visse kritiske bemærkninger er »Kampen om kroppen« et imponerende pionerarbejde, som kan bidrage til bevidstgørelse om udviklingen inden for idrætten, hvorimod samfundskoblingen må siges, at udgøre den svageste del.

Forskellige grupper kan anvende værket til bl.a. følgende formål:

- 1) idrættens egen verden kan få sat vigtige historiske dimensioner på idrættens modsætningsfyldte verden, og spec. de sidste afsnit vil være velegnede som debatoplæg
- 2) den »almindelige« læser, der kun kender idrætten fra mediernes verden kan få nuanceret sit billede af idrætten
- 3) Historikere kan få en inspirerende baggrundsviden og et godt overblik over idrættens udvikling, som udgangspunkt for grundigere analyse af delområder. Det må være faghistorikerens opgave at forbedre samfundskoblingen.

Værket er således ikke, på trods af dets omfang, en udtømmende beskrivelse af idrættens udvikling, idet det levner god plads for andre arbejder indenfor området.

Else Trangbæk

Danmarks Kirker. Holbæk amt, hefte 7, 143 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag 1982. Kr. 48.

Danmarks Kirker, Århus amt, hefte 21 og 22, i alt 187 s., ill. Ved Kjeld de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1982. Kr. 68 og 54. I abonnement 20% rabat på løssalgsprisen.

Med udsendelsen af 7. hefte er kirkeværkets først bind for Holbæk amt (del af nuværende Vestsjællands amt) afsluttet. Dermed er samtlige kirker i Merløse herred og en god bid af kirkerne i Tuse herred analyseret og beskrevet efter de vanlige grundige principper. Det drejer sig i tryksider om

en indsats på op imod 700 sider inden for en tre-årsperiode. Det er ikke så lidt af en præstation, når man betænker, at der fra de to andre igangværende amter, Århus og Ribe, udkommer hefter med nogenlunde samme hastighed. Værket er fuldført for adskillige amter, men et blik på oversigtkortene bagi de enkelte hefter viser, at der trods alt er lang vej igen til fuldendelsen. Vel er Danmark ikke stort, men kirkerne er mange og hver især den grundige granskning værd, så værkets benyttelse bør være tålmodige – og glæde sig!

Nærværende Holbæk amt-hefte rummer fire kirkegennemgange, nemlig Hagested, Tuse, Gislinge og Kundby. Sidstnævnte kirke pryder heftets smudsomslag i farver, stor og majestætisk. I dag har kirken »kun« et tårn, mens den i middelalderen havde to tårne i lighed med den nærliggende Tveje Merløse kirke. Alle disse kirker har betydelige kalkmalerier, og i flere tilfælde må de vel karakteriseres som hovedattraktionen. De ældste billeder findes i Hagested, idet der her er bevaret en romansk udsmykning med bl.a. den tronende Kristus. Afdækningen fandt sted allerede i 1862 og hører således til iblandt de tidligste genopdagelser af middelalderligt kalkmaleri (s. 534). Tuse kirkes billeder er udført af den såkaldte Isefjordsmester omkring 1460–80, og de er med et mylder af fantasifulde scener fra både den religiøse og verdslige verden et studium værd. Nøglen fås nu i kirkeværkets indgående beskrivelse, men desværre er de ledsagende fotografier så små, at det er næsten umuligt at se de detaljer, som teksten omtaler. Var der dog blot penge til nogle flere og større fotografier specielt af kalkmalerierne, og blot et enkelt i farver fra hver kirke. Synd og skam at den luksus skal være forbeholdt skolebøger og helt populære værker.

Fra en lidt senere tid er en række kalkmalerier i Gislinge kirke. De blev fundet ved reparationsarbejder i hvælvene i 1898, men blev dengang kun delvist afdækket, da myndighederne fandt dem for rå at skue for menigheden. Det var især en harsk dommedagsscene, der faldt i unåde (s.568). Senere er den oprindelige komposition trukket frem, da synet på hvad kirkegængere kan tåle som bekendt har undergået nogen forandring. Hvis man interesserer sig for restaureringshistorie med henblik på at kortlægge, hvad man til forskellig tid har ment var værd at fremhæve, er kirkeværket simpelthen stedet at begynde.

I 21. hefte for Århus amt føres man til Over Hadsten, Foldby, Lading, Sabro og Fårup, alle kirker beliggende i Sabro herred, nordvest for Åhus. Kirkerne har undergået et utal af bygningsmæssige forandringer og for et par af dem (Over Hadsten og Lading) er det middelalderlige præg næsten fuldstændig slettet ved ombygninger, som kirkeejeren, det magtfulde grevskab Frijsenborg, lod foretage omkring 1870. Den nyromanske »Frijsenborg-kirke« er ligefrem et arkitektonisk begreb, og det er for nylig beskrevet af en af kirke-

værkets redaktører, Kjeld de Fine Licht i festskriftet til Harald Langberg (1979). Det gode overblik synes netop at være kommet disse kirkers bygningsbeskrivelse til gode.

I et par af disse østjyske sognekirker har menigheden og ikke kun adel og godsejere efterladt sig synlige spor. I Foldby i form af nogle bondegravsten fra 1700-tallet, og i Lading bærer selve alterkalken en inskription, som fortæller, at den er skænket af en selvejerbonde i 1763. Noget tilsvarende ville næppe kunne tænkes i Holbæk amt, da der ved den tid knapt fandtes bønder af tilsvarende status.

Med hefte 22 begyndes beskrivelsen af Framlev herreds kirker (vest for Århus): Sjelle, Skørring, Skivholme, Skovby og Borum. Også her er det almindeligt, at kor og skib i sin kerne er middelalderligt, hvorimod tårnene typisk er føjet til sent i 1800-tallet. Bygningsbeskrivelserne vidner om kraftigt forfald adskillige århundreder tilbage i tiden, og alle ændringer skyldes således ikke den hidtige ombygningstrang for ca. 100 år siden.

Rigdommen i de kirker, der er omtalt i såvel hefte 21 som 22, ligger ud fra en kunsthistorisk betragtning først og fremmest i det bevarede inventar i træ og sten. I flere af kirkerne finder man de berømte løvedøbefonte, og hvad træarbejde angår skal der peges på prædikestole fra begyndelsen af 1600-tallet udført af en lokal snedker i Skovby. Vel næppe verdenskunst, men pænt håndværk og måske et godt eksempel på selvtilliden på disse kanter.

Margit Mogensen

Landsbyer på Stevns – før og nu. 1. og 2. hefte. Udgivet af Stevns Museum 1982. 63 og 72 sider, ill. Pris: kr. 40 pr. hefte, 4 hefter i subskription: kr. 140.

Med disse to hefter foreligger halvdelen af andet bind i den skriferække, som Stevns Museum påbegyndte i 1979 med bogen om Stevns klint, og efter gennemlæsningen er det med forventning man ser frem til de to sidste hefter. Den frivillige arbejdsgruppe, som står bag publikationerne fra Stevns Museum synes nemlig på en heldig måde at have fundet den fine balance mellem form og indhold, som hæver tingene op til at blive mere og andet end blot lokalpatriotiske manifestationer med adresse til de i forvejen indviede. Eller sagt på en anden måde: uanset om man er læg eller lærd, bor indensogns eller udensogns, vil man givetvis kunne få udnytte af de stevnske skrifter – og mere kan der vel næppe forlanges af lokalhistoriske publikationer.

Hefterne rummer en række forholdsvis korte artikler skrevet af såvel amatører som fagfolk, og emnerne danner en bred vifte gående fra forhistorisk arkæologi til moderne regionplanlægning. Rammerne for det hele sættes i første hefte af Sv. P.

Jensen, der stiller spørgsmålet: Hvad drejer det hele sig om?, og giver svaret i form af kort og klar »statistisk« oversigt over de stevnske landsbyers historie. I det følgende udfyldes de af bl.a. arkæologen Lotte Hedeager, der redegør for resultaterne af den undersøgelse, Stevns Museum i samarbejde med Køge Museum i 1979 gennemførte i 9 landsbyer. Formålet med undersøgelsen var at få konstateret, om der ad arkæologisk vej kunne påvises forskelle mellem landsbyer med navne fra henholdsvis jernalderen og vikingetiden – og det kunne man overraskende nok ikke! De stevnske landsbyer i middelalderen behandles i et grundigt arbejde af Bjørn Poulsen, og deres nyeste historie af museets formand, Henning Poulsen. Fra artiklen om de før blomstrende men nu hensygnende landsbyer fører en direkte linje til Knud Larsen og Jens Herluf Nielsens artikler om planlægning for landsbyerne og landsbyen i storkommunen. Udover disse artikler af mere generel karakter, rummer hefterne også flere specialartikler. Arne Ebdrup skriver om de stevnske skolars historie, Viggo Buck om husmænd før og nu, og Karsten Vibild om landsbyen som boligområde og landsbyhuses arkitektur og bevaring. Også et par gode erindringer er der blevet plads på. I en morsom lille erindringskitse fortæller Jenny Pedersen om livet på gården – set med kvindens øjne, og om livet i Råby i århundredets begyndelse giver Johannes Petersen en interessant skildring.

I lighed med bogen om Stevns Klint er også *Landsbyer på Stevns* godt trykt og rigt illustreret med såvel mange kort som store og gode fotos.

Klaus Egeberg

Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark. Lolland-Falster, Maribo amt. København 1982. 67 sider Ill. Pris 77.50 kr.

Den foreliggende bog er en registratur over fabriksboliger på Lolland-Falster, og den er blevet til i et samarbejde mellem forskningsprojektet »Fabriksboliger i Danmark« og »Selskabet til bevaring af industrimiljøer«.

Projektet med registrering af fabriksboliger er en udløber af forskningsprojektet »Industrialismens Bygninger og Boliger« i perioden 1840–1940, som sigter mod at belyse det industrielle miljøes opkomst i Danmark, herunder altså bl.a. en landsdækkende registrering af fabriksboligerne, hvorved menes boliger opført og/eller ejet af industrivirksomhederne med udlejning til fabrikkernes arbejdere og funktionærer for øje.

Den foreliggende bog registrerer samtlige virksomheder, 25 stk., med boliger i Maribo amt. Der er et afsnit for hver virksomhed, hvor der kort redegøres for virksomhedens oprettelse og ejendomsforhold, inden boligerne omtales mere indgå-

ende m.h.t. placering, udformning m.v. Endelig afsluttes hver gennemgang, så vidt det har været muligt, med en fortegnelse over bevaret arkivalisk materiale og litteratur om virksomhederne. De enkelte afsnit er dog meget varierende m.h.t.længde og indhold. Langt de fleste virksomheder omtales på en enkelt side, medens nogle få fylder flere sider, bl.a. Højbygård Sukkerfabrik som optager 8 sider. Denne variation hænger sammen med det tilgængelige materiale om virksomhederne, hvor der for de fleste hverken er arkiv eller litteratur, medens der for den nævnte sukkerfabrik både findes arkivalisk materiale og en ret righoldig litteratur.

Registranten indledes med nogle overordnede betragtninger over registrering af fabriksboliger, særligt på Lolland-Falster. Her redegøres kort for hvorfor man byggede boliger ved virksomhederne, deres finansiering og huslejen. Herefter omtales den fysiske udformning, delt i 3 grupper: 1. Kolonier af arbejderboliger, 2. Funktionærboliger og 3. Blandede boligformer, som er opført eller tilkøbt uden egentlig plan. Til trods for indledningens ringe omfang, lykkes det forfatterne på udmærket vis, kort at karakterisere fabriksboligerne økonomisk, bl.a. finansieringen og huslejen i forhold til det øvrige boligmarked, og socialt, hvor boligernes dobbeltfunktion som en nødvendighed til husning af arbejdskraften i landdistrikterne og som et disciplineringsmiddel overfor arbejderne, betones. Endelig omtales boligernes fysiske udformning, bl.a. arkitekturen, og den meget høje standard i forhold til datidens øvrige arbejderboliger.

Alt i alt foreligger der for interesserede en nyttig bog, som kan danne udgangspunkt for mere dybtgående studier af fabriksboliger i Maribo amt. Forhåbentlig følges den foreliggende registrant op af flere, dækkende andre amter, men kunne man ikke finde et mindre fornemt udstyr og derved bringe prisen ned. Man kan betvivle denne og kommende registranters udbredelse, hvis det nuværende prisniveau skal være gældende, og det er trods alt synd.

Jens Christensen

Lotte Dombrowsky: Fynsk Herregårdsliv. Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse 1750–1770. Historiske Studier fra Fyn nr. 11, udgivet af Historisk Samfund for Fyn Stift, Odense 1982, 80 sider, kr. 85 inkl. moms og porto.

Der sker meget i dansk landbohistorie i disse år, og til det glædeligste hører en fornyet interesse for herregårdene som økonomiske og administrative enheder. Mens godserne tidligere blev behandlet som den ramme inden for hvilken bondesamfundet udfoldede sig, har de i den senere tid påkaldt sig interesse som de selvstændige økonomiske enheder og vigtige led i samfundsbygningen, de også var.

Bag denne aktivitet fornemmer man også at skytset er ved at blive kørt i stilling til stavnsbåndsjubilæet i 1988.

I serien Historiske Studier fra Fyn, som er blevet til gennem et samarbejde mellem Historisk Samfund for Fyns Stift og Landsarkivet i Odense har Lotte Dombrowsky, arkivar ved sidstnævnte institution, udsendt en lille bog med titlen »Fynsk Herregårdsliv. Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse 1750–1770«. Bogen er et biprodukt af en større endnu upubliceret undersøgelse af den offentlige administration på grevskaber og baronier og er en bred skildring af de sider af godsets dagligdag, som kommer til udtryk i godsadministrationens korrespondance.

Gyldensteen ved Bogense blev i 1719 købt af den indvandrede franskmænd Jean Henri Huguetan, der året efter af denne og flere gårde oprettede grevskabet. Han døde i 1749 og efterlod sine ejendomme til sit oldebarn, den kun treårige Johan Heinrich greve Knuth. I årene 1749–1771 blev grevskabet administreret af to »oberadministratorer« af hvilke den betydeligste var Henrik greve af Reuss, selv barnebarn af den gamle grev Gyldensteen og onkel til den lille grev Knuth.

Fra hans hånd er bevaret en korrespondanceprotokol med kopier af breve og instrukser, han har sendt til godsforvalterne i årene 1749–55 og 1761–71. De øvrige administratorer har ikke efterladt sig materiale, der viser at de har spillet nogen aktiv rolle, og dermed bliver Reuss' protokol den væsentligste kilde for L. D.s fremstilling. Denne indledes med en redegørelse for overadministrationens tilblivelse og forløb og gennemgår derefter i fire kapitler godsadministrationens opbygning, bøndergodsets vilkår, administrationens bestræbelser på at forbedre godset og grevskabets forhold til den offentlige administration. Et navneregister afslutter fremstillingen. Bogen afspejler nøje hovedkilden og dens opbygning. Meget er lagt i munden på Reuss, og det har bl.a. til følge, at selv om kilden giver mulighed for at komme tæt ind på godsadministrationens virkelighed, så afspejler fremstillingen forholdene, som de fremstod for overadministrationen. Man kan spørge sig selv, om forvalter Henriksen var så senil og uduelig, som han fremstår s. 21–26, når han foruden forvalter også var hovedgårdsforpagter og i årevis havde held til at forhindre overadministrationens tiltag mod ham. Her drejer det sig snarere om sammenstød mellem beslutningstagere og deres ressorts.

Bogen fremtræder i duplikeret A-4 format. Det kan være udmærket til interne papirer med kort levetid, men til en bog, der henvender sig til en bredere kreds af historisk interesserede, er det ikke særlig velvalgt. Formatet er ikke særlig reolvenligt, bogen bliver hurtigt slidt, og udstyret giver f.eks. ikke vignetterne på skillerarkene mange muligheder for at hævde sig. Prisen på en publikation i dette udstyr forekommer også meget høj, indholdets værdi ufortalt.

Dette lidt sure opstød må dog ikke overskygge, at det er meget værdifuldt, at denne undersøgelse er kommet frem. Ligesom Lotte Dombernowsky med sin undersøgelse af hoveriet på Egeskov fik taget hul på et hidtil noget overset emne, så har hun med denne publikation henledt opmærksomheden på et helt nyt, nemlig godsadministrationen. At det så kan konstateres at der endnu er meget at skrive om Gyldensteens administration, skal ikke opfattes som nogen bebrejdelse, tværtimod. Der skulle kunne hentes inspiration til den første halve snes specialer i denne bog. Det er fast utroligt, og samtidig opmuntrende, at dansk historieskrivnings mest fortærskede felt, 1700-tallets landbosamfund, kan opvise strækninger af helt uopdyrket land.

Ole H. Christensen

Optegnelser fra Holevadgården. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen. 1767–1863. Udg. af Landbohistorisk Selskab v. Holger Rasmussen. 1982. 246 s., kr. 91.50.

Med denne udgivelse, som er den tredje i rækken af bonde dagbøger udgivet af Landbohistorisk Selskab, er Fyn også repræsenteret. Holevadgården var anneksgård til Sandager-Holevad præstekald på Vestfyn, og i hele optegnelsesperioden (og lang tid før) var den i samme families fæste.

I indledningen til udgaven gives der oplysninger om gården og om denne familiekreds, specielt Anders Andersen der har ført pennen til 1836. Desuden gøres der rede for optegnelsernes indhold, og der gives en beskrivelse af optegnelseshæfterne, derimod savner man en enkelt faksimile der kunne give et indtryk af hvordan optegnelserne ser ud. Til gengæld bliver man godt orienteret om gårdens og jordens beliggenhed ved de kort der bringes. Ligesom de udførlige registre letter brugen af den – der er ikke blot som i de to andre udgivne bonde dagbøger sted- og personregister, men også et sagregister over de emner der ligger udover de arbejder der knytter sig til gårdens daglige drift. Man kan således let finde frem til fx. bemærkninger om kirke og skoleforhold, som nok er de emnekredse der er flest stikord til.

Holevad optegnelserne er samtidige med Lars Nielsens dagbog fra Stavnsholt og Christen Andersens fra Nørre Tulstrup; til forskel fra disse er der ikke tale om egentlige dagbogsoptegnelser, men snarest om månedlige indførelser, og bogen kan derfor siges at mangle noget af den umiddelbarhed der kan være over Stavnsholt sognefogedens beretning om sine lidelser da han fik et klipfiskeben galt i halsen. Til gengæld strækker Holevad optegnelserne sig over en meget længere periode end de andre dagbøger, og det er i al væsentlighed de samme ting der noteres ned perioden igennem. Det er primært agerbruget interessen er samlet om, jordens drift, udsædens størrelse og høstudbyttet,

samt vejret og dets indflydelse på markarbejdet og afgrøden, mens der er mere spredte notater om husdyrholdets størrelse og priser. Det er det korndyrkende landbrug der skildres.

Fra 1792 – da jorden udskiftes – kan man således følge hvad og hvor meget der sås i hver enkelt mark og hvor stort høstudbyttet er, lige til optegnelsernes slutning 1863. I 1790'erne dyrker Anders Andersen rug, byg, havre, blandkorn og boghvede, samt et lille stykke hør (nævnes ikke hvert år, men det kan jo være en forglemmelse, der sås oftest ca. 4 skæpper). Men efterhånden kommer nye afgrøder til: der sås kløver fra 1803, hvede fra 1813, raps fra 1833, kartofler fra 1827 (de omtales dog så sjældent at det er farligt at slutte negativt ud fra manglende omtale). Samtidig sker der en gradvis forøgelse af høstudbyttet: mens rug, byg, og havre i 1790'erne giver 3–6 fold, giver det i slutningen af 30'erne 4–8 fold og i 60'erne 6–10 fold. Også den ustabile boghvede ser ud til at have givet betydeligt mere i slutningen af perioden, visse år over 20 fold, mod 5–11 fold i 1790'erne – i takt med at denne afgrøde spiller mindre og mindre rolle, i 1792 udsås 3 tdr., 70 år senere 2½ skæppe.

Ændringer i jordbehandlingen kan også konstateres i slutningen af Anders Andersens levetid bemærkes det gentagne gange, at grønjorden hvori der skal sås boghvede er pløjet tre gange. I 1842 omtales mergling, og i 1859 anlægges ved en hannoveransk engmester en vandledning på en af maderne til forbedring af høavlen.

Derimod er der ikke mange bemærkninger om redskaber, man kan således ikke med sikkerhed vide om de ny svenskarver er nået til Holevad, dog nævnes det at man i 1857 »havde Lunds tærskemaskine«.

Udgivelsesprincippet for optegnelserne er den ord- og bogstavrette gengivelse, men der er tænkt på læsere der ikke har kendskab til datidens landbrugsterminologi eller vestfynsk dialekt og derfor kan have vanskeligheder med nogen af skriveformerne, idet udgaven er forsynet med en ordliste som forklarer de ord og former der ikke formodes at være almindelig kendt.

Et par af disse forklaringer er desværre mindre heldige. Abil er således på Ærø og Sydvestfyn en slags poppel, det er ikke æbletræer der plantes rundt om kirkegården (s. 91), men popler. (jf. Johan Lange. Ordbog over danske Plantenavne. II: 313, 315 under Abél). Mere ægerligt er det at udgiveren har ladet sig narre af stavemåden i de ofte forekommende ord læg, lægbyg og lægjord til at tro at det er ordet læg i betydningen skifte. Den hyppige modstilling af stubbebyg og lægbyg lader anc en anden betydning, og anelsen bliver til vished når man følger afgrøderne i en enkelt mark. I den nordre ende østre side af Højlund pløjes fx. 1799 lægjord og der sås byg og boghvede, dernæst følger rug, byg i stubjord og havre, hvorefter der er tavsshed om denne mark indtil 1807 hvor den igen tilsås med lægbyg og boghvede efterfulgt af rug, radebyg

i stubjord, havre og blandkorn samt (efter gødskning) havre i 5. halm. Læg har altså her den i dialekten velkendte betydning: jord der ligger hen med græs, grønjord (jf. Ordbog over det danske Sprog under *leje*), af sønnen Lars skiftevis skrevet læjord og læj jord.

Sproget i optegnelserne er på nogle punkter dialektalt farvet, det gælder både ordforråd, syntaks og især ortografi. Bortset fra at både far og søn har problemer med de bløde d'er, hvor de har former som tigliger for tidligere og lag for lad, altså g for d, og har falske d'er fx. glad og frod og forstavelsen u- skrevet ud, skal man imidlertid ikke vente at finde mange bragende dialektale former, faktisk er der betydeligt færre end i dagbøgerne fra Stavnholt og Nørre Tulstrup. Det kan nok umiddelbart overraske da de to Holvevad bønderes aktionsradius efter optegnelserne at dømmes er betydeligt mindre end de to andres. Man kan imidlertid ikke herudfra slutte at det i dette tilfælde er landsbyens hjemmeføddinge der har ført pennen, den lokalbundne Anders Andersen er formodentlig lige så (lidt) typisk for sin egn som den mobile Christen Andersen i Nørre Tulstrup for sin. Forskellen i det sociale aktivitetsmønster fortæller primært noget om hvor store de økologiske betingede kulturvariationer var i datidens bondesamfund.

Man bør desuden være opmærksom på at de forskellige grader af dialektpræg i de 3 dagbøger ikke nødvendigvis siger noget om dagbogsskriverens talesprog, men om deres skolegang. Anders Andersen gik i skole fra han var 6 til han blev 14, med den ringe fagspredning der var i datidens skole skulle det nok gøre det muligt for selv en stærkt dialekttalende at beherske rigsdansk ortografi så nogenlunde.

Man bør heller ikke overse at de mere regelmæssige optegnelser begynder i 1792 med jordens udskiftning. Fra dette tidspunkt gøres der ret systematisk rede for hvad og hvor meget der sås i hver enkelt mark. Det er nærliggende at tænke sig at optegnelsesbogen primært er anlagt for at have overblik over driftresultaterne, hvad der iøvrigt kommer med er mere tilfældigt, at man hører om valg til stænderforsamlingen 1835 mens den grundlovgivende forsamling ikke nævnes med et ord giver ikke basis for at slutte at sønnen er mindre politisk interesseret end faderen.

Derimod er det vanskeligt at frigøre sig for den opfattelse at de i mange år gentagne statistiske oplysninger om ægteskaber, fødsler og dødsfald i Fyns stift så vel som notaterne i forbindelse med indkvarteringen af svenske og danske soldater under træarskrigen, fortæller om personer for hvem det er en fornøjelse at kunne fastholde sådanne eksakte oplysninger og således have styr på tingene.

Men Anders Andersen har også blik for andre ting, han læser avis og rapporterer udførligt om Napoleons felttog i Rusland, mens man leder for-

gæves efter spor af det folkelige røre som var begyndt på Fyn i denne periode. Der er bevaret 3 bøger som Anders Andersen ejede, og en Sifre Bog påbegyndt 1789. Den indeholder foruden regnestykkerne meget forskelligartede optegnelser – kun delvis medtaget i udgaven – som viser en lidt større litterær horisont. I en broget samling af gåder, husråd, prøver på kodeskrift osv. findes fire bryllupsdigte som udgiveren ikke har kunnet finde forlæg for – måske fordi de er mere litterære end ventet: de er alle fire forfattet af Anders Bording og er formodentlig hentet fra Frederik Rostgaard og Peder Terpagers udgave af Bordings Poetiske Skrifter fra 1735, eftersom de i Sifre Bogen står i samme rækkefølge som i Poetiske Skrifter I (på siderne 171, 194, 207 og 208f). Han har altså også læst Bording.

Alt i alt: der bliver med denne udgave føjet endnu en tiltrængt facit til det ikke alt for facetterede billede af den danske bonde omkring 1800.

Inge Lise Pedersen

Hans Gregersen: Karmeliterklostret i Sæby. Baggrund og historie. Forlaget Grebo, Sindal 1982. 76 s., ill. kr. 79.

Der er i øjeblikket en livlig aktivitet på det historiske område i Sæby, sidst Sæby museums udgivelse af Resens Atlas for Aalborg Stift og lokalhistorikeren Hans Gregersens bog om Karmeliterklostret i Sæby, der forsvandt ved reformationen. Denne lokalhistoriske studie tager udgangspunkt i samme periode, som hans forrige bog om Stygge Krumpen og hans »Vendsysselske provins« og købstad, Sæby, og dermed også de kirkepolitiske brydningsår i 1520'erne og 30'erne.

Kildematerialet omkring klostret i Sæby er sparsomt, bl.a. fordi brevkisten angiveligt på Stygge Krumpens befaling blev flyttet til det »sikre« Voergård slot, hvorefter det er gået tabt. På denne baggrund har Gregersen været nødsaget til at stykke historien om Sæby kloster sammen ved tilbage slutninger fra andre klostre af samme type, hvilket uvægerligt får det til at virke som en andenhåndshistorie.

Forfatteren indleder bogen med en redegørelse for de kirkepolitiske sammenhænge på reformationstiden og dermed for klostrets endeligt efter Grevens fejde. Efter en ultrakort indføring i de forskellige tiggermunkeordners oprindelse og særtræk, giver forfatteren en udmærket redegørelse for Karmeliterordenen og dens sparsomme udbredelse i Skandinavien – mon det ikke er en lapsus fra forfatterens side, når han (s. 23) hævder, at det var et udtryk for Erik af Pommerns velvilje overfor Helsingør, at han tillod oprettelsen af et Karmeliterkloster, når borgmesteren i Skelskør protesterede voldsomt mod placeringen af et lignende kloster

i hans by (s. 23). Det er vel diskutabelt, hvor stor fordel det var for en by at have et kloster, når man betænker hvad munkene skulle ernære sig ved. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at et kloster kunne give et lift til et lille udkantsamfund som f.eks. Sæby, som derved fik kontakt med den store verden, men klosterinstitutionen som sådan var både på kort og lang sigt forbundet med ekstra byrder for befolkningen. Iøvrigt skildres klosterlivet meget interessant krydret med såvel urter som de uundværlige anekdoter om munkenes cølibat.

Karmeliterordenen var, som forfatteren meget rigtigt påpeger, lærdomsdyrkende. I denne forbindelse er de specielt interessante i Danmark for deres andel i den teologiske debat i reformationstiden. Forfatteren har gjort en hel del ud af den måske berømteste af Karmeliterne i Danmark, Poul Helgesen, der så voldsomt kritiserede både konge (Kristian II) og kirke, og hvis disciple ikke nøjedes med at kalde den katolske kirke til orden, men derimod var med til at omstyrte den hele kirke og samfundsorden. Sæby kloster blev nedlagt og nedbrudt efter reformationen, hvorfor der kun er sporadiske rester tilbage af det store anlæg. Kun kirken står tilbage med mange mindelser fra klostertiden – kalkmalerier, munkestole o.a.

Bogen er skrevet i et meget læservenligt sprog, er smukt trykt og udstyret med en mængde illustrationer. Disse illustrationer er imidlertid problematiske, fordi de ofte er misvisende i forhold til teksten. Et par eksempler: billedet af afladshandelen s. 12 hører snarere hjemme på s. 55. Billedet af Marias overdragelse til templet i Jerusalem s. 66 hører naturligt hjemme s. 13. Man får derfor let det indtryk, at illustrationerne blot er fyld – det er synd, da der er mange interessante billeder, der kunne uddybe forståelsen af teksten. Ligeledes ville det have været passende med en forklarende tekst til diagrammerne over klosterbygningerne, hvor det for den læge læser kan være svært at se, hvad de forskellige dele har været anvendt til. Da materialet om Sæby kloster er så spinkelt, havde det været interessant, hvis forfatteren i højere grad havde udnyttet kalkmalerierne af de 24 karmelitermunke – måske på bekostning af et par klosterbygninger fra det øvrige land. Endelig ville det, da bogen er beregnet på et bredt publikum, af pædagogiske grunde være på sin plads med en samlet ordforklaring.

Bogen er imidlertid, bortset fra den manglende sammenhæng mellem tekst og billeder, både interessant og læseværdig.

Ketty Johansson

Resens Atlas. Aalborg stift. Genudgivelse og oversættelse af Peder Hansen Resen: Atlas Danicus VI, A v. Thomas W. Lassen og Erik Bøgh, Sæby museum, 1982, 94 s., ill., kr. 93.

Med 300 års forsinkelse er Resens Atlas, Aalborg Stift blevet udgivet og det oven i købet på dansk. Det er Sæby museum, der står for dette initiativ ved Thomas W. Lassen i Erik Bøghs oversættelse. I forordet og indledningen redegøres for originalværkets tilblivelse og originalmanuskriptets kranke skæbne ved henholdsvis Universitetsbibliotekets- og Christiansborgs brand. Ligeledes redegøres der på udmærket vis for de forskellige afskrifter af originalmanuskriptet og redigeringen af nærværende udgave.

Th. W. Lassen giver en kort og klar redegørelse for manuskriptets kilder – bl.a. den i Vendsyssel selv i vore dage så berømte Peder Dyrskøt fra Jerslev egnen – ligeledes gennemgås indsamlingsproceduren. Notteapparatet er foribilledt med relevante kommentarer og supplerende litteraturhenvisninger.

Sidst men ikke mindst er Resens billedmateriale berømt – og det med rette. I denne del af Resens storværk er der 6 byprospekter og 2 kort over landsdelen/stiftet.

Bogen er smukt trykt med læsevenlige typer og med enkelte illustrationer, dog lider byprospekterne under at være blevet formindskede. Alt i alt er det en glimrende publikation, som på trods af sin høje alder sikkert vil interessere en del lokalhistorikere.

Ketty Johansson

Torsten Balle: Tingbogsekstrakter fra Thy. Bd. I: Hillerslev og Hundborg Herreder 1666–1688, Bd. II: Thisted Købstad 1670–1711. Udg. af Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune og Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1982, 1557 s., kr. 876.

Et sted på en skala for udgivelse af retsmateriale mellem registre og extenso udgivelser befinder ekstraktformen sig. Torsten Balle og senere udgiverne valgte denne form, fordi en extenso udgivelse ville være en uoverkommelig opgave; over for de to binds 1398 sider tekst skønnedes en total udgivelse at ville have fyldt mellem det 15- og 20-dobbelte. For at give brugerne et »værktøj« til udnyttelse af det »kæmpemateriale«, der findes i tingbøgerne, valgte ekstrakten »fuldt vidende om denne forms mangler og svagheder«.

Udgiverne oplyser, at hver indførsel som minimum indeholder en kort beskrivelse af sagens emne samt en angivelse af dens hovedpersoner; dertil indrømmer de imidlertid, at »ekstraktens form og

indhold beror på den ekstraherendes subjektive skøn. Dette forhold medfører en vis uensartethed i form og omfang af de enkelte indførsler« (s. 11), hvorfor formen »begrænser den umiddelbart tilgængelige oplysningsmængde« (s. 10). Trods disse betænkeligheder har udgiverne alligevel kastet sig ud i et prestige-projekt, hvor de to bind sælges til en samlet pris på ikke mindre end 876 kr. Og selv om fyldige person- og stedregistre supplerer udgivelsen, kan jeg ikke forestille mig andet, end at prisen begrænser de mulige købere til biblioteker og lokalhistoriske arkiver. Muligvis hænger prisen og udgivernes erkendelse af ekstraktformens manglende brugbarhed sammen; en knapt så kostbar reproduktionsform kunne sikkert have øget kredsen af aftagere, selvom jeg tvivler derpå. For skønt det forbrugervenligt oplyses, at »hvor en indførsel vækker læserens interesse, tilrådes en gennemlæsning af originalindførslen«, er manglen på et sagregister årsag til, at eventuelle læsere end ikke ville vide, hvor de interessante indførsler findes.

Selv med et sagregister ville bindenes anvendelighed være stærkt begrænset, når udgivernes egne indrømmelser tages i betragtning. Ekstraktformen kan på ingen måde være løsningen på udgivelse af retsmateriale. Udgiverne skal dog påskønnes for en litteraturliste, der indeholder fyldestgørende henvisninger til udgivelser af og litteratur om ting- og dombøger; ovenikøbet anmeldelser er medtaget.

Jens Chr. V. Johansen

J. C. Hald: Randers Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. 1827, reprografisk optryk 1981. Udgivet af Randers amts historiske samfund i samarbejde med SLF. 212 s., kr. 75.

Det er værdifuldt, at denne serie genoptryk fortsættes og nu er forøget med bindet om Randers amt. Det betyder, at 5 af de gamle jyske amter er genudgivet, mens det åbenbart kniber med at få øerne med!

Randers amt udsendtes 1827 som et af de første bind, og det er forfattet af Landhusholdningsselskabets sekretær, J. C. Hald, i samarbejde med C. Dalgas, der et par år senere udgav skildringen af Ribe amt. Skildringen er bygget op omkring den fælles disposition, og der er ikke i de store svinke-rænder i fremstillingen, der så redeligt og så indgående som muligt søger at belyse alle dele af amtet og alle sider af landbruget. I forordet nævnes det, at Hald og Dalgas i 1824 berejste egnen for at få et bedre grundlag for bogen, og det mærkes gennem det meste af teksten, at man befinder sig i landbrugskrisens tid. Det er et lidt trøstesløst bil-

lede, der tegnes. Fremskridtene er få og små, og særlig i bondelandbruget synes der ikke at være sket meget siden slutningen af forrige århundrede. Man fremhæver hesteavl på Randersejnen og rugen i Sønderherred i Djursland som noget særligt for amtet, og Peder Nielsen Knudstrup i Lerbjerg bliver flere gange omtalt som mønsterbonde.

I skildringen af Randers amt er der som i de øvrige et afsnit om klimaet med omstændelige, men ret upræcise angivelser af de forskelligartede lokale forhold. Man kan som læser af disse indgående beskrivelser af kolde og varme områder fugtige og tørre steder med få miles afstand, ikke lade være med at spekulere på, om det i begyndelsen af 1800-tallet oplevedes således med de store lokale udsving. Idag skelner vi mellem »det indre af Jylland« og så landets øvrige egne med en særstilling for Bornholm, men skal man tro amtsbeskrivelserne, så oplevedes klimaet som påvirket af stedlige forhold. Et citat fra bindet om Randers amt kan belyse det: »Kjær- og Mosestrækningerne i Sønder-Hald Herred og flere Steder have, især Morgen og Aften, en ikke ringe Indflydelse paa Luftens Temperatur, formedelst den tykke, fugtige Taage, som udvikler sig af deres Uddunstninger. Disse have undertiden en saa afgørende Indvirkning paa Atmosphæren, at medens man paa andre Steder har fuldkommen klart Veir med Soelskin, er Luftens paa selv samme Tid kjølig og taaget i de omtalte Egne og i deres nærmere Omgivelser« (s. 33).

Hald skriver videre, at denne tåge lokalt kaldes »U'ren«, og at den har indflydelse både på mennesker og dyrs sundhedstilstand og på sædens vækstforhold.

Lad være, at temperaturforskellighederne kan være overdrevne, men der er ikke tvivl om, at man i de omtalte egne faktisk har opfattet sig som underkastet *den lokale naturs* vilkår indenfor de rammer, som det danske klima mere bredt afstak for landbruget og den menneskelige tilværelse. I denne sammenhæng kan man ikke andet end antyde dette problem, men der er helt givet et emne, der burde undersøges nærmere. Er det afvanding og beplantning, der har medvirket til at udjævne de lokale forskelligheder, eller udspringer disse iagttagelser, der også findes i datidens topografiske skildringer, af den afhængighed, man som landbruger var underkastet i forhold til vejrliget. At man så at sige var mere følsom overfor selv ganske små udsving end menneskene i det 20. århundrede, hvor vi anderledes kan regulere vor egen situation med påklædning og opvarmning og hvor landbruget har en lang række muligheder for at neutralisere klimaets indvirkninger?

Claus Bjørn

Laust Kristensen og Jørgen Vindvad: Tårupgård. Fra adelsgård til kostskole. Udg. af Ungdomsskolen Tårupgård. Viborg 1979. 50 sider, ill. Sælges gennem Ungdomsskolen Tårupgård, 8831 Løgstrup. Kr. 20.

Den lille herregård Tårupgård ved Hjarbæk fjord har ført en omskiftelig tilværelse. Den blev bygget som bolig for rigets mægtigste mand, kansler Niels Kaas, ejedes senere af en række af landets kendte mænd, og er i dag, efter at have været spekulationsobjekt, sommerrestaurant og statsungdomslejr, endt som ungdomsskole.

I 1979 var det 400 år siden Niels Kaas afsluttede opførelsen af den hovedbygningen, og i den anledning tog ungdomsskolen Tårupgård det udmærkede initiativ at udsende et lille skrift om gårdens historie. Skriftet er vel først og fremmest tiltænkt skolens elever, som derigennem kan få en viden om det miljø de færdes i, men det kan ligesåvel læses med udbytte af alle der interesserer sig for danske herregårdes bygningshistorie og ejerforhold.

Skriftet falder i to afsnit. Det første og største er forfattet af pastor Laust Kristensen, Tårup, og omhandler hovedbygningens bygningshistorie, gårdens historie og ejerne gennem tiderne. Afsnittet baserer sig på grundige kildestudier, og til det hører naturligvis et godt noteapparat. Det sidste afsnit omhandler selve ungdomsskolens historie og er forfattet af skolens leder, Jørgen Vindvad.

Prisen for det rigt illustrerede og smukt trykte lille skrift er 20 kr. – og det er det rigeligt værd.

Klaus Egeberg

Peter Bondesen: Skulptur i det fri i Randers. Fotograf Finn Larsen. 138 s. ill. Udg. af Randers amts historiske samfund 1982. Kr. 96, medl. 72.

Anne Marie Skovfoged: Sten- og billedhuggerarbejder i Rathlousdals have. 54 s. ill. 1982. I kommission hos Husets forlag, Århus. Kr. 45.

Hvis skolebørn i Randers skulle komme ud for en fristil at typen »Gør rede for et kunstværk i din by« vil opgaven være let, for de behøver blot at slå op i Peter Bondesens fine katalog over byens skulpturer i det fri. Der er nok at vælge imellem, af egentlige skulpturer ca. 50, og hertil kommer diverse mindetavler og facadeudsmykninger. Det hele er selvfølgelig ikke lige interessant, men der er kunst fra begyndelsen af forrige århundrede til i dag, og adskillige stilarter er repræsenteret, selv om hovedvægten ligger på det klassisk-naturalistiske. Bogen er naturligvis ikke alene skabt for at gøre livet lettere for skoleungdommen, og den vil da også kunne glæde de mange, der ønsker overblik over hvad

skattekroner og private midler i tidens løb er blevet anvendt til, når det gælder udsmykning. Bogen giver dog en hel del mere. Kunsthistoriske vurderinger om de enkelte arbejder har ikke været forfatterens mål, men derimod at få fortalt noget om det enkelte kunstværks lokalhistorie, d.v.s. hvorfor det blev valgt, hvem der tog initiativ og frem for alt, hvordan det lokale samfund siden forholdt sig til det. Det er en udmærket og utraditionel angrebsvinkel og en glimrende illustration af, hvordan lokalt avis- og arkivmateriale kan anvendes. Det noteres, at flere andre byer har publiceret lignende kataloger over den offentlige skulpturbestand i parker, på gader og pladser, og det skulle give adgang til nogle interessante studier over, hvordan kunsten er blevet anvendt i den danske provins gennem tiderne. Bondesen har både i indledningen og flere steder ved omtalen af de enkelte værker gode iagttagelser om den sag.

For dem, der ikke kommer så tit til Randers er det bare ærgerligt, at en del af billederne er taget på lidt rigelig afstand eller i for trist belysning. Der mangler desuden mål på kunstværkerne, så de virkelige proportioner må man altså til Randers for at se, hvis man ikke foretrækker at søge disse formelle oplysninger andetsteds i kunsthistorikeren.

Omtrent samtidig med Randers-bogen udkom en lille bog om en anden form for stenkunst i Østjylland, nemlig Anne Marie Skovfogeds gennemgang af de antikvariske stenarbejder fra godset Rathlousdals have (Odder ved Århus). Godsets hovedbygning blev revet ned for mere end 30 år siden, og haveanlægget, med rester af inventar m.v. fra en eller flere af egnens nedlagte kirker, er nu delvist opløst. Hvad der er tilbage af den ejendommelige skulptursamling står for en del endnu på gårdens grund, i overvejende grad utilgængeligt for offentligheden. Anne Marie Skovfoged har fået den udmærkede idé at beskrive denne usædvanligt placerede fortidsarv for offentligheden, og det gøres her i smukke billeder og med fortælleglæde. Læseren får dog ikke meget mere end en knap beskrivelse, og nogle teorier om en døbefonts proveniens hviler på et noget løst grundlag. Iflg. forfatteren er der tale om fredede mindesmærker, så det er næsten utænkeligt, at der ikke skulle kunne hentes flere oplysninger i Nationalmuseet. Forfatteren oplyser i øvrigt i forordet, at hun senere vil fremkomme med et arbejde om Rathlousdals have. Det skal være velkomment, og man må så håbe, at de i denne bog beskrevne monumenter igen vil blive behandlet, og helst også med noget mere besked om deres placering i den romantiske have.

Margit Mogensen

Jørgen Nielsen: Alhedens Kongeskov. Historien om de første jyske plantager. Blicheregns museum, Thorning 1982. 78 s., ill., kr. 60.

Denne interessante beretning om skovplantning på Alheden i perioden 1788–1829 er skrevet af en kyndig førstemand. I skovrider Jørgen Niensens »Efterskrift« hedder det, at »nye spændende oplysninger«, indhentet under indsamlingen af materiale til en jubilæumsbog om statens skovfredning 1788–1988, »næsten af sig selv resulterede i denne lille bog«.

I det første, korte afsnit, »Fra isdække til lynghede«, fører forfatteren os langt tilbage i tiden, men standser op ved året 1751, da Frederik V nedsatte en kommission, der skulle undersøge Alheden med opdyrkning for øje. Den kom efter 23 dages vandring over heden til et negativt resultat. Langt mere optimistisk var den teologiske student Søren Thestrup, der fik tildelt guldmedalje for en prisopgave, hvori han vurderede mulighederne for at forvandle de jyske heder til agre, enge og skove. I 1758 tilrådte en anset mand i finanskollegiet at indkalde fremmede kolonister. Grev A. G. Moltke blev i 1759 leder af kolonisationen, en hvervekampagne blev sat i gang, og samme år ankom de første sydtyskere. I landsbyerne Havredal og Grønhøj blev der opført 30 dobbeltgårde til »kartoffeltyskerne«, og man forsøgte at anlægge skov, der kunne give læ til nyopdyrkede agre. Som bekendt opgav de fleste tyske kolonister ret snart, mange af dem drog til Rusland. Men et nyudkommet tysk værk (Otto Clausen) kan oplyse, at den fortsatte hvervning medførte, at der i midt- og sydslesvigske egne blev bosat et større antal tyske kolonister end i Nørrejylland.

Det havde vist sig vanskeligt at omdanne hederne til agerbrug, men fra 1787 kunne Rentekammerets chef, den store reformven grev C. D. F. Reventlow, støttet af andre energiske mænd, med held virke for nye skovanlæg, og den hannoveranske førstemand C. W. Brüel fik til opgave at undersøge, om der kunne anlægges skov på Alheden. Efter en rundrejse på heden i september s.å. kunne Brüel give udførlig anvisning på, hvorledes skovanlæg i praksis lod sig gennemføre, indledt med »bløde« løvarter som elm, birk, rødøl, bævreasp og ask. B. anførte ikke skovfyr, der døg i skovrejsningens første fase skulle blive det mest anvendte. Den nyudnævnte koloniforvalter Giörup støttede Brüel, der blev forstinspektør for hedeplantningerne, og Reventlow udvirkede, at Christian VII 4. juni 1788 underskrev den resolution, der blev »startskuddet« for skovrejsningen.

Det følgende afsnit skildrer de første skovanlæg på Alheden: Stendal, Ulvedal og Havredal plantager, i perioden 1788–1829. 1219 tdr. land blev inddiget, frø blev især indkøbt fra Tyskland, og i løbet af ca. 40 år var 783 tdr. ld. godt bevokset. Vanskeligheder måtte overvindes: ildebrande, skovtyve-

rier, skader forvoldt af løsgående kreaturer, kron- og råvildt, angreb af insekter og af svamp, det sidste især når tørke og frost havde svækket unge planter.

»Skovrejsningens pionerer« omtaler opsynsmænd og skovarbejdere samt de plantører eller skovridere, Brüel fik som hjælpere. De to første skovridere, J. F. Heuser og Otto Michaelsen, var hannoveranere. Forstkandidat Jens Bang blev den første danske skovrider. Han virkede helt til 1862 og må regnes blandt hedeplantningens store navne. Han var en af St. St. Blichers nære venner. Blichers virke som plantningsmand skildres, men naturligt nok er det de store skovplantningspionerer, forstinspektør G. W. Brüel og grev C. D. F. Reventlow, der fremhæves som skovplantningens handlekraftige førstemand. Også Frederik VI omtales med anerkendelse, idet han viste en særlig interesse for Alhedens Kongeskov. I 1820'erne besøgte han hvert andet år Alheden. Jørgen Nielsen afslutter med et lille indtryk fra kongebesøget i 1826, da frokosten blev arrangeret på Stendalgård, hvor ejerens søster var den senere så bekendte kogebogs-forfatterinde »Madam Mangor«. Blicher deltog i festen og havde skrevet en hyldestsang til kongen.

Jørgen Niensens velskrevne bog nyder godt af en række tegninger (Leif Ragn Jensen), nogle kort udarbejdet af V. Breino, Skovreguleringen, samt en del nutidige fotografier optaget af H. Staun. På Bogens omslag ses i silhuet Brüel og Frederik VI (ved redaktøren Peter Mogensen). Overskud ved bogens salg går til et fond til yderligere udbygning af Blicheregns Museum i Thorning, anfører forfatteren.

Fridlev Skrubbeltrang

Chr. Mathiesen: Et bidrag til landbrugets historie i Varde-egnen. Odense 1881. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe amt. 1982. 93 sider. Medlemspris kr. 74,50, Boghandlerpris kr. 88.00.

Den foreliggende lille bog er en genudgivelse af et skrift som forfatteren skrev 1881 og tilegnede Landhusholdningsselskabet. Genudgivelsen finder sted i anledning af andelsmejeriernes 100 års jubilæum 1982, og det skildrer landboforholdene i tiden lige før andelsmejeriernes gennembrud.

Forfatteren er ikke »hvem som helst«. Han overtog 1866 sin fødegård ved Varde og drev den efter de nyeste principper, bl.a. med mergel og læplantning og han udvidede arealet gennem opdyrkning af hede. Han skrev artikler til faglige tidsskrifter, både om praktiske forsøg og mere teoretiske, han foretog studierejser til udlandet og førte dagbog over meteorologiske forhold. Han arbejdede intenst med afholdssagen og husflids-

bevægelsen, sad i Ribe amtsråd og var sognerådsformand i Outrup, men opnåede dog ikke valg til Rigsdagen.

Hensigten med skriftet er at give en skildring af de fremskridt der er gjort på landbrugets område i de sidste 30–50 år. Disponeringen er tydeligt inspireret af de amtsbeskrivelser Landhusholdningsselskabet udsendte i sidste århundredes første halvdel, særligt af C. Dalgas beskrivelse af Ribe amt fra 1830, men det geografiske område er snævret ind til Øster og Vester Horne herreder nord for Varde.

Teksten er opbygget af en række mindre tematiske afsnit, som tager udgangspunkt i klima, jordbund, tyende- og arbejdsforhold, ejendomspriser og afsætning, inden der tages fat på bygninger og redskaber, jordens dyrkning, herunder anvendelse af forskellige former for gødning og mangel, sædarterne, foldubytter og anvendelsen af roer, kartofler m.m. Herefter omtales kvægholdet, herunder mejeridrift, opdyrkning af enge, afvanding, have dyrkning og binæringsvejene. Flere temaer end de nævnte omtales, men som det allerede fremgår, kommer forfatteren rundt om de vigtigste forhold indenfor landbrugsproduktionen. Der er dog ret stor forskel på de enkelte temaers vægt. Der lægges

relativ stor vægt på diskussion af gødning og indtagelse af ny jord under plov, medens der gøres mindre ud af andre forhold.

Endelig er udgivelsen forsynet med en kort indledning af Claus Bjørn om skriftets baggrund, hvor der trækkes nogle linier op i landbrugets udvikling, som sætter Chr. Mathiesen's tekst ind i en bredere sammenhæng, både i tid og rum. Det er lykkedes forfatteren at skabe et værk, som er et vigtigt bidrag til landbrugets historie på Varde-egnen op til 1880. Ved mere intensive undersøgelser af landbrugets historie, både generelt og lokalt, kan det selvfølgelig ikke stå alene, dertil mangler for meget, bl.a. behandles tyendets og daglejernes forhold ikke ret meget. Styrken i skriftet ligger i at det er forfattet af en af de aktive deltagere i landbrugets omlægningsproces og skildrer en lang række af de konkrete problemer den enkelte gårdmand kunne stå overfor i sit daglige arbejde, problemer som det materiale man normalt anvender i forskningen ikke kan belyse. Hermed er også sagt, at skriftet kan yde et væsentligt bidrag til studiet af bøndernes bevidsthed og ændringen af samme i 1800-tallet.

Jens Christensen

<i>Klaus Ebbesen</i> : Fortidsminderegistreringen	173	Kurt Risskov Sørensen: Fredssagen i Danmark (Claus Bjørn)	247
<i>Rita Holm</i> : Breve til amtmanden	191	Anker Nørregaard: Stettinergods (Henrik Vensild)	248
<i>Debat</i>			
Karsten Thorborg: Hvad er historie? II	207	Ove Korsgaard: Kampen om kroppen (Else Trangbæk)	249
Erik Hofmeister: Et senmiddelalderligt selvejerstavnsløb?	216	Danmarks kirker hft. 7, 21 og 22 (Margit Mogensen)	251
Esben Graugaard: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803	220	Landsbyer på Stevns – før og nu (Klaus Egeberg)	252
Ketty Johansson: Spade – eller paradeskovl ...	225	Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabrikboliger i Danmark (Jens Christensen)	252
Karl-Erik Frandsen: Amagerlitteratur	230	Lotte Dombernowsky: Fynsk Herregårdsliv (Ole H. Christensen)	253
<i>Anmeldelser</i>			
Inger Dübeck: Statsmagt og arkiver. Det offentlige ret til arkivalier (Grethe Ilsøe)	233	Optegnelser fra Holevadgården (Inge Lise Pedersen)	254
Poul Thestrup: Jernbanekommisariaterne – Ellen Christensen-Dalsgaard: Kilder til landejendommens historie i landsarkiverne (Margit Mogensen)	235	Hans Gregersen: Karmeliterklostret i Sæby (Ketty Johansson)	255
Antikvariske studier 5 (Poul Otto Nielsen)	236	Resens Atlas (Ketty Johansson)	256
Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning (Lotte Dombernowsky)	237	Torsten Balle: Tingsbogsekstrakter fra Thy (Jens Chr. V. Johansen)	256
F. Uldall: Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker (Poul Grønder-Hansen)	240	J. C. Hald: Randers Amt (Claus Bjørn)	257
Poul Svensson: Frølevskrinet (Tage E. Christiansen)	241	Laust Kristensen og Jørgen Vindvad: Tarupgård (Klaus Egeberg)	258
Povl Schmidt og Jørgen Gleerup: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660–1901 og samme: Livsrum og oplevelsesformer (Axel Bolvig)	244	Peter Bondesen: Skulptur i det fri i Randers og Anne Marie Skovfoged: Sten- og billedhuggerarbejder i Rathlousdals have (Margit Mogensen)	258
Søren Nancke-Krogh: Af jord er du kommet (Fridlev Skrubbeltrang)	245	Jørgen Nielsen: Alhedens Kongeskov (Fridlev Skrubbeltrang)	259
Evald Tang Kristensen og Peter Olsen mfl.: Gamle kildevæld (Fridlev Skrubbeltrang)	246	Chr. Mathiesen: Et bidrag til landbrugets historie i Varde-egnen (Jens Christensen)	259

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 158. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd